

Передплатний Індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 4(20), 2022

№ 4(20), 2022

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 4(20)

ТЕМАТИЧНИЙ ВИПУСК

Київ 2022

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4(20)

THEMATIC ISSUE

KYIV 2022

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 8 від 28 грудня 2022 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Грищенко Т.Ф., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Дудко І.Д., д-р політ. наук, доц. (Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 8 of December 28, 2022)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Hryshchenko T., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Didko I., Doctor of Political Sciences, Professor (Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Розумюк В.М.</i> Тоталітарний спадок пострадянських країн: теоретична рефлексія проблематики тоталітаризму	7
---	---

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ткаченко В.М.</i> Позиція західних країн щодо України напередодні повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р.	27
<i>Кордун О.О.</i> Складне прощання з імперією: практики подолання тоталітарного минулого в Україні	48
<i>Бульвінський А.Г.</i> Історичні особливості таджицького соціуму радянського періоду	63
<i>Цанко О.М.</i> Тоталітарний характер політичної системи сучасного Туркменістану: історико-політичний аспект	76
<i>Чекаленко Л.Д.</i> Особливості модернізаційних процесів в економіці Узбекистану та їх вплив на гуманітарну політику	93
<i>Деменко О.Ф.</i> Проблеми та перспективи розвитку Республіки Казахстан у сучасних умовах	116
<i>Держалюк М.С.</i> Переосмислення ідеї національної держави у Республіці Молдова	128
<i>Орлова Т.В.</i> Поєднання традицій і новацій в економічному поступі Естонії ..	150
<i>Мудрієвська І.І.</i> Подолання тоталітарного спадку в Естонії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	163

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Отрош М.І.</i> Формування радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин	183
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	210
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	212
---	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Rozumyuk V.</i> The Totalitarian Legacy of the Post-Soviet Countries: Theoretical Reflection of the Problems of Totalitarianism	7
---	---

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Tkachenko V.</i> Position of Western Countries Regarding Ukraine in the eve the Full-scale Invasion of the Russian Federation on February 24, 2022	27
<i>Kordun O.</i> A Difficult Farewell to the Empire: Practices of Overcoming the Totalitarian Past in Ukraine	48
<i>Bulvinskyi A.</i> Historical Features of the Tajik Society in Soviet period	63
<i>Tsapko O.</i> The Totalitarian Character of the Political System of Modern Turkmenistan: Historical and Political Aspect	76
<i>Chekalenko L.</i> Features of Modernization Processes in the Economy of Uzbekistan and their Impact on Humanitarian Policy	93
<i>Demenko O.</i> Problems and Prospects of Development Republic of Kazakhstan in Modern Conditions	116
<i>Derzhaliuk M.</i> Reconciliation of the Idea of the Nation state in the Republic of Moldova	128
<i>Orlova T.</i> Combining Tradition and Innovation in the Economic Progress of Estonia	150
<i>Mudriievska I.</i> Overcoming the Totalitarian Legacy in Estonia at the End of the 20th – Beginning of the 21st Century	163

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Otrosh M.</i> Formation of the Soviet Totalitarian Model of State-church Relations ..	183
--	-----

CONTRIBUTORS	210
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	212
--	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94:323.2

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-1>

Розумюк В.М.

<https://orcid.org/0000-0001-6745-5358>

ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН: ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Досліджено теоретичну рефлексію тоталітарного феномену. Констатовано, що в сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої наукової теорії тоталітаризму, до того ж, незважаючи на довготривалу розробку цієї проблеми, дослідникам не вдалось навіть чітко визначитись з предметом дискусії, тож діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формуютьорюючих і сутнісних рис призвели до антагоністичних розходжень у поглядах на це складне явище в суспільно-політичному житті соціуму – від повного заперечення самого факту його існування до надання всюдисущого універсального позачасового характеру.

Визначено, що в процесі розвитку теорії тоталітаризму на Заході сформувалось кілька взаємодоповнюючих, а подекуди і взаємовиключаючих концепцій, в межах яких цей феномен інтерпретувався як «закрите суспільство» та особливо жорстока беззаконна авторитарна диктатура, що ґрунтується на сучасній технології і масовій легітимації, ототожнювалася з соціалізмом, однопартійністю, терором і авторитаризмом, тлумачилася як продукт ірраціональної психолого-характерологічної структури свідомості звичайного індивіда та «непродуктивних людських орієнтацій» в умовах народження масового суспільства. Доведено, що втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення самого терміну на загальноновживаний емоційно забарвлений негативний епітет поставили під сумнів наукову цінність самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послугуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації двох ворожих блоків. Нагальні потреби боротьби з радянською комуністичною експансією вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на стереотипні збірки міфів і пропагандистських штампів, одноманітних звинувачень і нудних прокльонів, що зумовило перманентну кризу концепції тоталітаризму та її характеристику «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» та «додатку до Холодної війни».

Зроблено висновок, що попри перманентну кризу теорії тоталітаризму відродження авторитарних диктатур в першій чверті XXI століття обумовило нову хвилю популярності вже призабутих наукових концепцій. Їх евристичний потенціал ще далеко не вичерпаний, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф XX століття, інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не падає, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Ключові слова: тоталітаризм, теорія, фашизм, комунізм, ідеологія, терор.

Впродовж останніх років міжнародна спільнота в черговий раз переживає революційні зміни. Безумовно, протягом останніх століть було б важко віднайти таке покоління європейців, яке не вважало кризу свого часу найважливішою і доленосною, проте події останнього десятиліття свідчать не просто про крах ялтинсько-потсдамської системи післявоєнного врегулювання і черговий переділ геополітичного простору планети, але й ведуть до фундаментальних перетворень в суспільному житті всього людства, символізуючи собою початок формування якісно нових соціально-політичних обрисів світу.

Актуальність дослідження тоталітарного феномену зумовлена наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем, нагальна потреба вирішення яких стоїть нині перед міжнародною спільнотою. В наш час прискіплива увага до цієї теми викликана загальним усвідомленням її важливості, адже, дещо перефразуючи Б. Муссоліні, можна впевнено стверджувати, що ніхто не зможе досягнути і правильно зрозуміти історію ХХ ст., якщо не візьме до уваги це складне явище. Побудова стабільного і певного майбутнього видається абсолютно неможливою, якщо проігнорувати одну з ключових проблем минулого, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф ХХ ст., інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не падає, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Особливо велику актуальність дослідження тоталітарної проблематики має для України. Здобувши незалежність внаслідок розпаду Радянського Союзу, наша країна повинна водночас поєднувати демонтаж застарілих авторитарних владних структур та інститутів разом із розбудовою власної держави. Необхідність проведення демократичних перетворень, лібералізації та емансипації політичного життя соціуму, модернізації країни і створення механізмів громадянського суспільства потребує від нас теоретичного осмислення сутності тоталітарного феномену, критичного аналізу його еволюції та внутрішньої логіки життєдіяльності, опрацювання і узагальнення як позитивного, так і негативного досвіду трансформації інших посттоталітарних держав.

Знання людей про політичні інститути соціуму може бути так само різноманітним, як і самі люди. Теоретична рефлексія в суспільно-гуманітарних дисциплінах завжди несе на собі глибокий відбиток індивідуальності вченого, неповторності та унікальності його особистого світосприйняття і світовідношення, тому в демократичному суспільстві плюралізм наукового дискурсу видається єдино можливим шляхом пізнання реального світу. Відомий американський філософ Т. Кун у своїй відомій роботі «Структура

наукових революцій» цілком правомірно охарактеризував розвиток науки як процес конкурентної боротьби між різними угрупованнями вчених, об'єднаних навколо певної наукової концепції, внаслідок чого з будь-якого серйозного питання формується своєрідне мультипарадигмальне поле конкуруючих теорій [1].

Тому не дивно, що від самої своєї появи таке складне суспільно-політичне явище, як тоталітаризм, викликає серед науковців запеклі суперечки щодо витоків, природи і структури цього феномену. Проте діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формоутворюючих та сутнісних рис тоталітаризму призвели до антагоністичних розходжень у тлумаченні – від повного заперечення самого факту його існування до надання цьому явищу всюдисущого універсального позачасового характеру. Ситуація, коли незважаючи на тривалу дискусію з тоталітарної проблематики не вдалось не лише сформуванню загальноприйнятної теорії, але й чітко визначитись з предметом суперечок, змушує згадати один з парадоксальних законів Мерфі – кількість наукових концепцій завжди обернено пропорційна обсягу реальних знань про об'єкт дослідження [2, с. 51].

За умов надзвичайно заплутаного стану розробки даної теми видається абсолютно необхідним проаналізувати хрестоматійні західні та вітчизняні підходи до проблеми тоталітаризму, розглянувши процес формування основних його теорій в політичній науці.

Як відомо, термін «тоталітарний» у політичний обіг запровадив Б. Муссоліні, проте вперше його застосував близький до дуче відомий італійський філософ Дж. Джентіле, охарактеризувавши в середині 1920-х рр. фашизм як «тотальну концепцію життя» [3, ч. 2, с. 93]. Майже відразу після цього деякі ліберали-антифашисти (Дж. Амендола, П. Гобетті) почали вживати це слово як синонім жорстокої диктатури для критики режиму особистої влади Муссоліні, підкреслюючи його всеохоплюючий характер. Дуче перетворив тавро ганьби на схвальний епітет, і вже за кілька років цей термін (особливо у сполученні «тоталітарна держава») перетворився в найбільш уживане слово італійського політичного лексикону.

В англomовній літературі термін «тоталітарний» вперше з'явився в перекладі роботи Л. Стурцо «Італія і фашизм» у 1926 р., а потім його було застосовано в двох статтях Дж. Джентіле, надрукованих в американському журналі «Foreign Affairs» у 1928 р. [3, ч. 2, с. 93-94]. З 1929 р. англійська преса почала широко вживати це слово не лише стосовно до фашистської Італії, але й до комуністичного режиму в СРСР і націонал-соціалістичного руху в Німеччині – як політичних феноменів, що різко контрастують з парламентськими демократіями Заходу.

Нарешті, в 1933 р. прикметник «тоталітарний» з'явився в додатку до Оксфордського словника англійської мови як неологізм [4, р. 107]. Упорядники посилались на цитати з квітневого номеру журналу «Сучасний огляд»

(Contemporary Review, April, p. 453) про передвиборну ситуацію в Німеччині, в якій вказувалось, що «фашизм (нацизм) відмовляється розглядати себе як тоталітарний режим і вступає в електоральну боротьбу на тій же основі, що і його противники», та журналу «Таймс» (Times), де описувалась «реакція проти парламентаризму... на користь тоталітарної або унітарної держави, чи то фашистської, чи то комуністичної» [5, p. 716].

Першою працею, що була присвячена проблемі тоталітаризму і дістала широкого розголосу, стала книга колишнього активного члена компартії Німеччини і впливового діяча Комінтерну Франца Боркенау «Тоталітарний ворог» (1940 р.). Ця робота була написана у відповідній соціально-політичній атмосфері 1930-х рр., коли руйнівні наслідки I світової війни поєдналися з не менш катастрофічними результатами економічної кризи 1929-1932 рр., зруйнувавши традиційні для більшості країн Європи політичні і класові структури. Розклад і маргіналізація багатьох соціальних верств спричинили девальвацію понять і цінностей ліберальної демократії, а криваві диктаторські режими, що постали за тих непевних часів, проголосили себе справжніми народними урядами, які покликані дати людям реальну свободу, відмінну від фальшивої плутократичної свободи західного лібералізму. Тому спроба Ф. Боркенау осмислити і охарактеризувати новий політичний феномен була спрямована не стільки на науковий аналіз різноманітних аспектів досліджуваного комплексу проблем, скільки на мобілізацію громадської думки Заходу перед обличчям ворожих автократичних режимів А. Гітлера, Й. Сталіна і Б. Муссоліні. У своїй роботі він відтворив найбільш типові оцінки цих диктатур в англійській ліберальній пресі, тим самим заклавши підвалини відразу кількох найбільш поширених і популярних в наш час концепцій тоталітаризму.

Характеризуючи сучасне йому суспільство, колишній комуніст вважав, що воно наче в паралічі застигло між минулим і майбутнім, і ця тріщина пролягла в душі кожної людини. В цих умовах, внаслідок повного краху індивіда та індивідуальності як фундаментального принципу життя соціуму, виник тоталітаризм, і хоча цей процес тією чи іншою мірою захопив усі індустріальні країни, найбільше постраждала Центральна та Східна Європа. Ф. Боркенау поставив своїм завданням переконати читача у тому, що війна в Європі носить характер ідеологічної боротьби між ліберальними державами Заходу і тоталітарною Німеччиною, яку активно, хоча і не завжди прямо і відкрито, підтримує Радянський Союз. На його думку, ці дві країни намагаються нав'язати свій тип політичного режиму всьому світу за допомогою тоталітарної революції, і саме цей факт протиставляє їх західній цивілізації. Німецький публіцист в гострополемічній манері проводив паралелі між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР, кваліфікуючи нацизм як коричневий більшовизм, а більшовизм – як червоний фашизм [6, p. 209]. Їх подібність, на його думку, полягала у формуванні політичної системи партією на чолі з

вождем, які не терплять конкуренції і прагнуть до монополії на владу в межах тоталітарних режимів, що поєднують риси тиранії і охлократії: «Нацистський режим – це деспотична автократія, але водночас він являє собою панування натовпу» [6, р. 151]. Різні системи цінностей та розбіжності в ідеологічній доктрині між Радянським Союзом і гітлерівською Німеччиною є другорядним чинником, оскільки тоталітаризм зневажає будь-яку ідеологію, визнаючи провідним принципом правління лише повноту контролю над країною, тож відмінності між ними полягають лише у ступені втілення головної ідеї – захоплення усєї повноти влади: «Росія нині є зразковою тоталітарною країною, а комунізм – найбільш чиста і логічна форма тоталітаризму» [6, р. 229]. Зрештою, солідаризуючись з лібералами, Ф. Боркенау вважав тоталітаризм прямо і безпосередньо пов'язаним із соціалізмом: «Тоталітарна революція – це фактично... соціалістична революція, передбачена К. Марксом, хоча пролетаріат і не виступає в якості суб'єкта цієї революції. Вона веде, попри усі сподівання К. Маркса, не до більшої свободи, а до тиранії декласованих клік над власним народом, не до міжнародного співробітництва, а до нестримних націоналістичних конфліктів, не до тріумфу науки, а до появи нових варварських релігій, не до любові, а до ненависті [6, р. 239]... фашизм – найбільш крайня політична форма соціалізму» [6, р. 104].

В цілому до II світової війни на Заході термін «тоталітаризм» вживався переважно щодо авторитарних режимів фашистської Італії, нацистської Німеччини і комуністичного СРСР. Так, в «Енциклопедії суспільних наук» (1934 рік, стаття «Держава») як тоталітарні характеризувались усі однопартійні диктатури, проте у низці видань (наприклад, Вебстерівський «Міжнародний словник» 1939 р.) проводилось різке розмежування між радянською і фашистською (нацистською) системами, до того ж прикметник «тоталітарна» вживався лише стосовно до останньої [3, ч. 2., с. 94].

З початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу і майже впродовж усєї війни про тоталітарність сталінського режиму переважно не згадувалось. Водночас всіляко підкреслювалось протистояння ліберальних демократій США і Великої Британії агресивним тоталітарним диктатурам А. Гітлера і Б. Муссоліні. Лише в останній період війни з'явилися праці Ф. Хайека «Шлях до рабства» (1944 р.) і К. Поппера «Відкрите суспільство і його вороги» (1944 р.), в яких відомі вчені намагались відстежити джерела сучасного тоталітаризму.

Ф. Хайек, продовжуючи ліберальну традицію свого вчителя Л. фон Мізеса, обґрунтовував взаємопов'язаність тоталітаризму із соціалізмом, економічним контролем, централізованим плануванням, суб'єктивізмом і волюнтаризмом у прийнятті рішень на основі політичної мотивації, колективістським суспільством і повною мобілізацією виробництва. Обстоюючи свою точку зору, він наголошував, що економічна свобода обумовлює політичну, а право власності – права людини. Об'єднавши комунізм і нацизм на їх соціалістичному

фундаменті, він акцентував увагу на небезпеці «creeping socialism» (повзучого соціалізму), який замість обіцяної дороги до свободи являється стовповим шляхом до рабства [7].

Першочергово К. Поппер, відзначаючи неспроможність різних суспільних наук дати чітке пояснення тоталітаризму, витоки цього феномену вбачав у певному напрямі політичної філософії, який починаючи аж від Геракліта і Платона («батька тоталітаризму») йде до Гегеля і Маркса. Протиставляючи «відкрите суспільство» Західної цивілізації різноманітним теоретичним схемам і практичним типам «закритого суспільства», він вважав: «Тоталітаризм в його нинішньому розумінні приналежний до традиції так само давньої, як і власне наша цивілізація» [8, т. 1, с. 13], – а сучасний тоталітаризм – це «лише один з епізодів у вічному бунті проти свободи, що відрізняється від попередніх не так своєю ідеологією, як тим, що його вожді успішно втілили одну з найзухваліших мрій своїх попередників – зробили бунт проти свободи народним рухом» [8, т. 2, с. 69-70].

Після завершення II світової війни на Заході розпочався справжній «тоталітарний бум», викликаний з одного боку величезним інтересом громадськості до цього феномену, а з іншого – багатим фактичним матеріалом з життя нацистської Німеччини і фашистської Італії. Але нагальні потреби ідеологічної боротьби з радянською комуністичною експансією і необхідність легітимації «охоти на відьом» в умовах «Холодної війни» вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на нудні збірки пропагандистських штампів, звинувачень і прокльонів. Більшість з цих праць були забуті відразу після їх написання, а серед робіт, що залишили помітний слід у формуванні теорії тоталітаризму, потрібно відзначити працю Х. Арендт «Походження тоталітаризму» (1952 р.), в якій авторка (також надто емоційно) намагалась дослідити і проаналізувати політичні, ідеологічні, соціологічні та психологічні засади цього складного суспільного явища. Вона стверджувала, що тоталітарний режим характеризується наявністю чотирьох ключових елементів, які відіграють роль каркасу для підтримки усєї політичної системи країни. Це: всесильна сакральна ідеологія; механізми безперервного масового терору; містичний вождь, який викликає водночас любов і ненависть; квазіпартія – корпорація володарів, що функціонує з безкінечними махінаціями всередині себе [9].

Х. Арендт вважала, що тоталітарний режим трансформує структуровані класи в маргіналізовані маси, знищуючи тим самим будь-яку соціальну стратифікацію у суспільстві, витісняє партійну систему масовим рухом, а не диктатурою однієї партії, зміщує центр влади з армії в таємну поліцію і проводить зовнішню політику, відкрито зорієнтовану на світове панування. На її думку, для тоталітаризму характерні радикальні і навіть екстремістські засоби досягнення своєї мети, принципово інша система цінностей, що зрештою призводить до руйнування соціальних, правових, політичних традицій

суспільства і побудови нових політичних інститутів. Обравши в якості моделі цього царства насильства нацистський концтабір, Х. Арендт акцентувала увагу на абсолютній непередбачуваності цих систем, бажанні правлячих режимів знищити здатність спільноти розрізняти факт та фікцію, прагненні переконати населення у відносній цінності людського життя та індивідуального буття [9, р. 47].

Нарешті, в 1956 р. вийшла спільна праця Карла Фрідріха і Збігнева Бжезінського «Тоталітарна диктатура і автократія», що стала етапною при формуванні класичної теорії тоталітаризму в західній політичній науці. Автори закликали інших дослідників відмовитись від крайнього редуccionізму в тлумаченні тоталітарного феномену, коли специфіка політичного режиму виводилась з психічних аномалій і моральних патологій правлячої еліти, зіпсованості національного характеру або «моральної кризи нашого часу». Вони стверджували, що лише застосовуючи комплексний аналіз такого складного явища, як тоталітаризм, можна сконструювати його адекватну модель. В їх інтерпретації тоталітаризм постав як певна «система, в якій передовими технічними інструментами політичної влади без жодних обмежень володіє централізоване керівництво елітного руху, метою якого є здійснення тоталітарної революції, що передбачає зміну самих людей на підставі довільних ідеологічних догм, які поширюються владою в атмосфері єдності всього населення, що штучно підтримується насильницькими методами» [10, р. 295].

Характеризуючи особливості цієї системи, К. Фрідріх ще в 1954 р. у доповіді на науковій конференції висунув тезу про подібність нацизму та комунізму в їх базових показниках, оцінивши тоталітарну державу і суспільство як абсолютно унікальні феномени, що не мають жодних історичних аналогів, визначивши п'ять притаманних лише їм ознак [11]. Додавши до них в 1956 р. централізоване керівництво економікою, автори таким чином запропонували чи не перше чітко окреслене політологічне визначення основних параметрів тоталітарного режиму, яке у подальшому дістало назву «тоталітарного синдрому». Він містить у собі:

1) Офіційну ідеологію, яка охоплює всі життєво важливі сторони людського буття і містить у собі хіліастичний заклик, заснований на категоричному неприйнятті існуючого ладу і прагненні завоювати світ заради створення нового суспільства.

2) Очолювану однією людиною («диктатором») єдину масову партію, що містить у собі відносно невелику частину населення (до 10%) і яка організована за ієрархічною та олігархічною ознаками. Вона стоїть над бюрократичною державною організацією або повністю з нею переплетена, а ядро партії пристрасно і щиро віддано ідеології та готове усіляко сприяти її поширенню.

3) Систему терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію, але також здійснює нагляд і над нею в інтересах вождів. Терор спрямований не лише проти ворогів режиму, а й проти довільно обраних класів, до того ж

здійснюється з використанням досягнень сучасної науки і, особливо, психології.

4) Технологічно обумовлений і майже всеохоплюючий контроль партії і її відданих кадрів над усіма засобами масової інформації.

5) Аналогічно технічно обумовлений майже повний контроль над усіма збройними силами.

6) Централізований контроль і керівництво усією економікою шляхом бюрократичної координації її раніше незалежних складових, який, зазвичай, поширюється на більшість інших громадських організацій і суспільних груп [10, р. 9-10].

В опублікованій в 1969 р. статті К. Фрідріх зробив кілька уточнюючих поправок до «тоталітарного синдрому». На його думку, тоталітарний контроль охоплює не лише армію і засоби масової комунікації, але також усі суспільні організації, окрім того він не обов'язково здійснюється політичною партією, а може знаходитись в руках будь-якої правлячої в даній державі еліти [3, ч. 2, с.96]. Проте в цілому його позиція не зазнала суттєвих змін, незважаючи на справжній шквал критичних зауважень.

Саме з 1950-х рр. в науковому світі розпочалась справжня теоретична битва навколо комплексу основних проблемних питань щодо тоталітарного феномену – в чому полягає сутність цього явища, коли воно з'явилося вперше і які фактори спричинили його появу?

Ще на Нюрнберзькому процесі міністр промисловості нацистської Німеччини А. Шпеер охарактеризував гітлерівський режим як «першу диктатуру індустріальної держави в епоху сучасної техніки», наголошуючи на необхідності для її існування таких технічних засобів як телефон, телеграф та радіо, за допомогою яких «80 млн. людей були позбавлені самостійного мислення і підпорядковані волі однієї особи» [12, с. 677-678].

К. Фрідріх і Зб. Бжезінський поділяли цю думку, і, вказуючи на глибинний зв'язок між індустріалізмом і тоталітаризмом, акцентували увагу на появі тоталітарних режимів лише за умов масової демократії і сучасних технологій. Визначаючи тоталітаризм як принципово нову форму політичної влади, що характерна лише для ХХ ст., вони обґрунтовували свою позицію аксіоматичним твердженням про виникнення таких режимів на базі масових рухів в суспільстві, де маси почали відігравати значну політичну роль і пояснювали їх функціонування притаманними саме для ХХ ст. технічними засобами. Фактично вони стверджували, що тоталітарна диктатура – це автократія, заснована на сучасній технології і масовій легітимації [10].

Подібний підхід відразу наразився на заперечення щодо припустимості обумовлення типу політичного панування технологічними категоріями, а також був підірваний нагадуванням про численні масові рухи у минулому. До того ж, деякі дослідники вважали тоталітаризм просто несумісним з науково-технічним прогресом. Наприклад, К. Дейч, визначаючи основними ознаками

тоталітаризму мобілізацію мас державою, єдність керівництва та ефективну виконавчу владу, висловив свою впевненість, що подібні режими «захлинуться в океані дрібниць» через свою недостатню гнучкість і нездатність до пристосування [13, р. 308-332], а М. Восленський взагалі охарактеризував тоталітаризм як «прорив феодального минулого у наш час», «феодальну контрреволюцію» [14, с. 598]. Цілком природно, що в межах одного з напрямів дослідження тоталітарного феномену була здійснена спроба віднайти політичні режими, аналогічні диктатурам ХХ ст., у далекому минулому. Продовжуючи започатковану ще М. Бердяєвим традицію розуміння тоталітаризму як явища світової історії, що поступово сформувалось із авторитарних традицій давніх диктаторських режимів [15], різні дослідники розпочали численні екскурси в минуле.

Типовими для цього напрямку можна вважати роботу Б. Мура «Політична влада і соціальна теорія» (1958 р.), в якій автор, залежно від способу здійснення насильства, розрізняв централізовану (вертикальну) і децентралізовану (горизонтальну, «народну») форми тоталітаризму. Заперечуючи принципову новизну цього феномену та його характеристику як явища лише ХХ ст., Б. Мур відносив до передіндустріальних типів тоталітарних режимів централізований тоталітаризм династій Цінь в Китаї та Маурія в Індії, кальвіністську Женеву та плем'я Зулу. На його думку, в цих країнах бюрократичні структури і таємна поліція використовували терористичні методи контролю і публічні звинувачення для досягнення поставленої правителями мети, яка передбачала завоювання інших країн або захист від ворогів, протидію або сприяння певним соціальним змінам у суспільстві [16].

Мабуть, найбільш вдалою серед праць подібного плану стала робота К. Віттфогеля «Східний деспотизм: порівняльне дослідження тотальної влади» (1957 р.). Пояснюючи появу і функціонування деспотичних режимів Сходу будівництвом іригаційних споруд, автор сформулював концепцію «гідравлічного суспільства», привертаючи увагу до подібності країн «реального соціалізму» і східних деспотій, оскільки в обох випадках пануючою верствою є правляча бюрократія. Проте, відзначаючи схожість іригації в сільському господарстві та важкої індустрії (діяльність, яка складає безпосередню базу будь-якого виробництва, але не створює товарів для споживання), К. Віттфогель все ж не наважився віднести СРСР до «азіатського способу виробництва», аргументуючи свою позицію тим, що в соціалістичних країнах відбувається індустріалізація, а східні деспотії – «агроменеджерський лад» [17].

Серед праць німецьких дослідників тоталітарного феномену необхідно відзначити працю Е. Нольте «Фашизм в його епоху» (1963 р.), де автор спробував створити типологію фашизму на основі всеосяжно-універсального тлумачення цього феномену. Відмовившись йти шляхом конструювання ідеального типу тоталітарного режиму з найбільш яскравих рис, притаманних реальним історичним диктатурам, він, натомість, вибудував свою

чотирискладову шкалу, намагаючись зважено підійти до проблеми диференціації диктатур і не зводити реальні історичні політичні системи до їх штучної типологізації. Ця схема включала: авторитаризм; ранній фашизм; звичайний фашизм; тоталітаризм, до того ж, на його думку, до тоталітаризму наближались лише крайні, радикальні форми фашизму: «Між полюсами авторитаризму і тоталітаризму простягається дуга від режиму Пілсудського, через політичний тоталітаризм фалангістської Іспанії аж до всеохоплюючого в своїй тенденції тоталітаризму Гітлера і Муссоліні» [18, с. 32-33].

Значну увагу на Заході було приділено вивченню суспільних проблем і психологічних аспектів функціонування тоталітарного феномену. Стверджуючи, що без врахування соціально-психологічних аспектів функціонування соціуму неможливо зрозуміти сутність політичних процесів у суспільстві Т. Адорно, Е. Фромм та В. Райх заклали підвалини неофрейдистської інтерпретації тоталітарного феномену. Виникнення тоталітарних режимів вони розглядали як похідну «непродуктивних людських орієнтацій» та ірраціональної природи людини. На їх думку, перехід від традиційного до сучасного типу соціуму викликав у суспільстві невротичну реакцію, коли звільнення і раціоналізація мислення внаслідок різноманітних психічних патологій і аномалій дивним чином перетворилося на свою протилежність і спричинили «втечу від свободи». У своїх роботах вони акцентували увагу на формуванні в тоталітарній державі певного психологічного типу людини з деформованою чи, навіть, зруйнованою індивідуальністю. Як писав Е. Фром: «Це відчуття епохи тоталітаризму особливо точно відображено в п'єсах італійського драматурга А. Піранделі. У його персонажів немає власного “я”, власної сутності. Особистість у нього є лише відображенням того, що від неї очікують інші, особистість – це все що вам буде завгодно» [19, с. 212].

В середині 1960-х рр. загальна теорія тоталітаризму опинилась в глибокій кризі. Втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення терміну на загальноновживаний негативний епітет поставили під сумнів його наукову цінність, а політика «розрядки» завдала відчутного удару по репутації самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послуговуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації двох ворожих блоків. З'явилися заклики відмовитись від вживання цього терміну і використання теорії тоталітаризму в наукових цілях як штучної конструкції, мертвої схоластичної схеми з псевдонауковими постулатами, релікту протистояння часів «Холодної війни». Так, американський політолог Г. Спіро, узагальнюючи для «Міжнародної енциклопедії суспільних наук» різноманітні концепції тоталітаризму, разом із тим був змушений порушити питання і про евристичну цінність подібних теорій. На його думку, оскільки суспільні науки постійно розробляють нові концепції і більш детально аналізують політичні системи, а політики знаходять

нові шляхи модернізації, все це надає можливості уникнути необхідності сліпо копіювати ті методи, які використовувались раніше, тому використання поняття «тоталітаризм» стає все більш проблематичним і разом із зникненням тоталітарних країн, можливо, скоро взагалі зникне із вжитку і сам термін [20, р. 112]. Природно, що наприкінці 1960-х рр. в деяких американських енциклопедіях з суспільних наук з'явилися оцінки концепції тоталітаризму «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» [21, с. 81], а Е. Нольте в інтерв'ю газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» від 16.07.1968 р. назвав її «додатком до Холодної війни» [22, с. 580].

Крім того, саме на цей час припадає пік популярності теорії конвергенції, прибічники якої стверджували, що відбувається поступова ліквідація принципових особливостей, зближення і злиття західної капіталістичної і східної комуністичної моделей розвитку, внаслідок чого створюється «єдине індустріальне суспільство». Відповідно, термін «тоталітаризм» можна з таким же успіхом було застосовувати як щодо СРСР, так і до західних демократій.

Наприклад, Г. Маркузе в своїй відомій роботі «Одномірний людина» (1964 р.) як тоталітаризм тлумачив не лише управління суспільством терористичними методами, але й нетерористичне економіко-технічне координування життєдіяльності спільноти, яке здійснюється за рахунок маніпулювання потребами звичайної людини. На його думку, сам спосіб організації технологічної основи сучасного індустріального суспільства примушує його бути тоталітарним, до того ж «тоталітаризму сприяє не лише специфічна форма уряду і правлячої партії, але також специфічна система виробництва і розподілу, яка цілком може бути сумісна з “плюралізмом” партій, преси, “сил-суперників” тощо» [23, с. 4]. В результаті цього «в розвиненій індустріальній цивілізації панує комфортабельна, спокійна, поміркована демократична несвобода, що свідчить про технічний прогрес», а в суспільстві формується модель одномірного стандартного мислення і поведінки.

Крах сподівань на лібералізацію радянського режиму і придушення «Празької весни» поновили інтерес західної громадськості і наукової спільноти до вивчення тоталітарного феномену, але акценти в дослідженнях були зміщені від аналізу загальнотеоретичних аспектів проблеми з моралізаторським підтекстом, до вивчення структурно-функціональних особливостей тоталітарних політичних систем. Так, якщо в 1940-50-х рр. всі однопартійні режими розглядались як тоталітарні і принципово однакові, то наприкінці 1960-х рр. ця проблема вирішувалася вже інакше.

Наприклад, Реймон Арон в роботі «Демократія і тоталітаризм» сконструював ідеальні типи багатопартійного, однопартійного і безпартійного режимів, пов'язавши тоталітарну модель з політичною системою, де одна партія дістає монопольне право на політичну діяльність: «Вона бере на озброєння революційну (в розумінні докорінного перевлаштування світу) ідеологію, якій надає статусу єдиного авторитету, а у подальшому – офіційної державної

істини, що слугує найвищим джерелом легітимації. Більшість видів економічної діяльності етатизованого суспільства знаходиться в руках держави або підпорядковується їй, на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина. Оскільки все одержавлене, будь-який злочин в господарській чи іншій сфері перетворюється на ідеологічний. Як результат тотального панування держави та ідеології – політизація всіх людських вчинків і, як завершальний акорд – терор, одночасно поліцейський та ідеологічний» [24, с. 231].

Дж. Сарторі в роботі «Партії і партійні системи» поділяв однопартійні режими на «уніпартизм прагматичний», «уніпартизм авторитарний», «уніпартизм тоталітарний» на основі чотирьох критеріїв: ролі ідеології у суспільстві, ступеня примусу і мобілізації населення, політики правлячої партії стосовно до інших організацій та масштабів волонтаризму. В тоталітарній однопартійній системі ідеологія могутня і тотальна, ступінь примусу високий, владні структури намагаються знищити інші організації, а волонтаризм безмежний і непередбачуваний. При авторитарному однопартійному режимі ідеологія більш слабка і нетотальна, ступінь примусу – середній, політика у відношенні до інших організацій носить обмежувальний, а не деструктивний характер, волонтаризм (в цілому) передбачуваний. Нарешті, в прагматичній однопартійній державі ідеологія не має, чи майже не має значення, примус слабкий, владні структури намагаються увібрати в себе інші організації, волонтаризм обмежений [25, р. 227].

За ознаками культурної секуляризації та автономії підсистем запропонували розрізняти політичні системи Г. Алмонд і Б. Пауел у праці «Порівняльна політика». На їх думку, сучасні політичні системи (тоталітаризм, авторитаризм і демократія) характеризуються значно вищим ступенем структурної диференціації і культурної секуляризації, ніж примітивні та традиційні типи, а тоталітаризм, водночас, у порівнянні з іншими політичними моделями сучасності, відзначається вкрай низькою автономією підсистем. Виділяючи радикальний та консервативний різновиди тоталітаризму, Г. Алмонд і Б. Пауел мотивували це необхідністю розрізняти особливості радянської і німецької його версій, оскільки за гітлерівського режиму нацистська ідеологія набула квазірелігійних форм хтонічного культу раси, а політична система була менш диференційованою і навіть не намагалась наслідувати демократію [26].

В цілому ж протягом 1970-80-х рр вивчення тоталітарного феномену відбувалось переважно в межах більш ранніх його концепцій шляхом їх доповнення, деталізації та незначної корекції, без появи принципово нових теорій. Американський політолог М. Кертіс в роботі «Тоталітаризм» запропонував наступний узагальнюючий перелік характеристик тоталітаризму, що зустрічається в західній політичній науці:

1) Офіційна і єдина існуюча ідеологія чи сукупність поглядів, які суспільство зобов'язується сповідувати і які стають фундаментом створення нового типу політичного і соціального ладу та нової людини.

2) Монополія на контроль не лише над політичним, економічним, соціальним та культурним життям суспільства, але й приватним життям людей, так само і над їх мисленням з метою підкорення всього суспільства.

3) Використання терору, концентраційних таборів і політичної поліції для створення атмосфери повної покори і постійно існуючої загрози для кожної особи.

4) Ієрархічно побудована однопартійна система або режим, створений на основі якого-небудь руху, в якому повністю відсутнє поняття плюралізму в тому сенсі, який у нього вкладають демократи Заходу.

5) Підкорення всіх особистих, суспільних і колективних інтересів, які можуть сприяти розвитку справжньої природи окремої особистості.

6) Як наслідок вищезгаданого, наголос на централізацію влади, єдність і інтеграцію, за яких опозиція і навіть інакодумство розглядаються як злочин.

7) Скасування будь-яких законних обмежень на дії тих, в чийх руках зосереджена влада.

8) Монополія на контроль над засобами масової інформації, над системами освіти і культури з метою мобілізації суспільства.

9) Відсутність усвідомлених вільних виборів.

10) Монополія на контроль над зброєю і збройними силами.

11) Заперечення права громадян на виїзд за кордон, а в окремих випадках і на пересування всередині країни.

12) Централізоване планування економіки, в якій на процес виробництва здійснюють вплив зовнішні фактори, а споживання контролюється з метою накопичення інвестиційного капіталу.

13) Виключність правителя-диктатора, чия особистість може стати вирішальним фактором, що визначатиме природу даного режиму [27, р. 7-9].

Починаючи з середини 1980-х рр. акценти у дослідженнях західних політологів різко змістились від аналізу сутності тоталітарного феномену, до вивчення процесу демократизації та трансформаційних посттоталітарних перетворень, і хоча несподіваний та ніким не передбачений розпад СРСР завдав нищівного удару по репутації «радянологів», праці Зб. Бжезінського, С. Хантінгтона, П. Шмітера, Л. Діамонда, Дж. Ді Палми, М. Платнера, С. Ліпсета стали вагомим внеском у формування нової течії досліджень – так званої «літератури про перехід» (transition literature).

Інший науковий напрям розвивався як перегляд застарілих традиційних концепцій тоталітаризму в західній політичній науці. Наприклад, Дж. Сарторі гостро критикував тенденцію до творення мертвих схоластичних моделей і схем, згідно яких будь-яке суспільство розглядалось або як демократичне, або як тоталітарне. На його думку, крах радянського комуністичного режиму наочно довів, що ці моделі не завжди були правильними і об'єктивними [28].

С. Тормей у своїй роботі також доводив невідповідність деяких традиційних штампів і стереотипів західної політології реаліям політичної історії ХХ ст. Він

стверджував, що теза Л. фон Мізеса і Ф. фон Хаєка про централізоване планування економікою, яке нібито є «шляхом до рабства», суперечить фактам, адже нацистська Німеччина – один з класичних прикладів тоталітарної держави – не мала централізованого планування, водночас як після II Світової війни західні демократії здійснювали значно більш масштабне втручання в економіку, і не ставали при цьому тоталітарними. На його думку, Х. Арендт настільки захопилась описом Радянського Союзу і нацистської Німеччини як імперій, в яких управляла ідеологія, звільнена від традицій і будь-яких проявів людської природи, що вона виявилась неспроможною осягнути і зрозуміти їх справжній реальний характер. Якщо К. Фрідріх, Зб. Бжезінський та Х. Арендт вважали, що тоталітаризм намагався зруйнувати традиційне суспільство і перетворити населення на маргіналізовані маси, то С. Тормей у своїй роботі доводив, що нацистський режим відбудовував і реставрував багато елементів традиційного німецького суспільства, перешкоджаючи його модернізації [29].

В Радянському Союзі перші спроби теоретичного осмислення власного тоталітарного минулого були пов'язані з хрущовською «відлигою», коли після смерті Й. Сталіна дещо послабшав шалений тиск державно-бюрократичного апарату. Проте навіть в цих умовах помірної «свободи» роботи дослідників переважно локалізувались в межах офіційної версії «сталінізму – культу особи», що була висунута і обґрунтована потужною пропагандистською машиною на чолі з М. Сусловим. В рамках цієї концепції сталінська диктатура, терор та масові репресії розглядались як своєрідна абсолютна історична випадковість, що була викликана переродженням особистості деяких членів керівництва країни і, перш за все, особливостями природи Й. Сталіна. Маючи на меті апологетизацію ідеологічних засад і політичних інститутів радянської системи, ця неокарлейлівська версія виглядала особливо цікаво у порівнянні з теорією одноосібного творення нацистського і фашистського режимів Гітлером і Муссоліні, що і нині досить поширена на Заході. Пояснюючи «перегини» помилковим відходом партії від ленінського курсу, радянські історики навіть не намагались створити власну концепцію тоталітаризму. Після відставки Хрущова і часткової реабілітації імені та діяльності Й. Сталіна дослідження у цьому напрямі були згорнуті і відновлені лише під час горбачовської «перебудови».

Серед дисидентів особливою популярністю користувались вітчизняні адаптації теорій Б. Ріцці та Дж. Бернхема щодо формування партійно-державної бюрократичної еліти – групи новітніх пригноблювачів і експлуататорів. Так, М. Джилас та М. Восленський у своїх роботах дійшли висновку про утворення нового правлячого прошарку в умовах нібито безкласового соціалістичного суспільства і спробували довести антагоністичність інтересів загалу суспільства та нової псевдобюрократії. Але і серед дисидентів спроби осмислення тоталітарного феномену носили переважно історико-дескриптивний характер, майже ніхто з них не намагався сформулювати свій варіант характерних ознак

тоталітаризму. Як виняток можна назвати хіба що роботу Ж. Желева «Фашизм. Тоталітарна держава», в якій автор назвав основними характеристиками цього явища насильницьке встановлення однопартійної системи (одновладдя) шляхом знищення інших партій; зрощення партії з державою; уніфікацію всього суспільного життя; авторитарний образ мислення; культ національного вождя, концентраційні табори [30].

Проте все ж було б неправильно стверджувати, що в Радянському Союзі і країнах колишнього соцтабору тоталітарний феномен не вивчався взагалі. Тоталітаризм переважно тлумачився як авторитаризм, етатизм – «повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життєдіяльності суспільства, одержавлення усіх легальних організацій, дискреційні (тобто не обмежені законом) повноваження влади, заборона демократичних організацій, ліквідація конституційних прав і свобод, мілітаризація суспільного життя, репресії» [31, с. 124]. Загалом концепція тоталітаризму в СРСР розглядалась в межах фашистської парадигми, а сам термін, по суті, являвся більш м'яким синонімом слова фашизм і означав жорстоку диктатуру (наприклад, «тоталітарний режим Х. Перона»). Але оскільки інтерпретація фашизму («терористичної диктатури найбільш реакційних сил монополістичного капіталу») в комуністичній пропаганді була безпосередньо пов'язана з капіталізмом, це означало що і «тоталітаризм є наслідком панування фінансового капіталу» [32, с. 45], тож цей термін можна було вживати стосовно до будь-якої капіталістичної країни. І хоча він застосовувався головним чином щодо фашистської Італії і нацистської Німеччини, М. Горбачов у доповіді на XXVII з'їзді КПРС міг досить логічно заявити, що «в Сполучених Штатах прогресивним тенденціям доводиться пробиватися через систему монополістичного тоталітаризму, зазнаючи постійного тиску з боку реакції» [33, с. 9].

Якщо західна пропаганда активно використовувала концепцію тоталітаризму, стверджуючи фактичну тотожність нацистського і комуністичного режимів, то радянські ідеологи наголошували на теорії фашизму, що дозволяла поєднати США і гітлерівську Німеччину в межах одного суспільно-політичного ладу. Втім, в СРСР намагались уникати вживати це слово, лише зрідка використовуючи його для підсилення негативного емоційного фону. Західні ж дослідження з проблем тоталітаризму в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичного табору характеризувались як «ідеологічний додаток до воєнно-стратегічних і зовнішньополітичних планів американського імперіалізму» [22, с. 571] та нещадно критикувались в роботах Е. Черняка, Б. Шабада, Б. Марушкіна, В. Хайзе, Е. Вятра.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої наукової теорії тоталітаризму, окрім того, незважаючи на довготривалу розробку цієї проблеми, дослідникам не вдалось навіть чітко визначитись з предметом дискусії, тож діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формоутворюючих і сутнісних рис

призвели до антагоністичних розходжень у поглядах на це складне явище в суспільно-політичному житті соціуму – від повного заперечення самого факту його існування до надання всюдисущого універсального позачасового характеру.

В процесі розвитку теорії тоталітаризму на Заході сформувалось кілька взаємодоповнюючих, а подекуди і взаємовиключаючих концепцій, в межах яких цей феномен інтерпретувався як «закрите суспільство» та особливо жорстока беззаконна автократична диктатура, що ґрунтується на сучасній технології і масовій легітимації, ототожнювався з соціалізмом, однопартійністю, терором і авторитаризмом, тлумачився як продукт ірраціональної психолого-характерологічної структури свідомості звичайного індивіда та «непродуктивних людських орієнтацій» в умовах народження масового суспільства.

Втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення самого терміну на загальноповживаний емоційно забарвлений негативний епітет поставили під сумнів наукову цінність самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послугуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації двох ворожих блоків. Нагальні потреби боротьби з радянською комуністичною експансією вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на стереотипні збірки міфів і пропагандистських штампів, одноманітних звинувачень і нудних прокльонів, що зумовило перманентну кризу концепції тоталітаризму та її характеристику «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» та «додатку до Холодної війни».

В Радянському Союзі і країнах соціалістичного табору внаслідок жорсткого пресингу партійно-державної бюрократичної машини і відірваності від загальносвітового розвитку суспільно-політичної думки дослідники навіть не намагались розробляти власні оригінальні теорії тоталітаризму. В цілому цей феномен розглядався в межах загальної парадигми фашизму як закономірний результат «терористичної диктатури найбільш реакційних і агресивних сил монополістичного капіталу», а сам термін, по суті, являвся більш м'яким синонімом слова фашизм. Проте застосовувався він дуже рідко, насамперед через активне використання західною пропагандою, внаслідок чого вся теорія тоталітаризму в СРСР розцінювалась як «ідеологічний додаток до воєнно-стратегічних і зовнішньополітичних планів американського імперіалізму». Спроби осмислити власне минуле локалізувались переважно в межах офіційної версії «сталінізму – культу особи», коли репресії та інші «порушення соціалістичної законності» пояснювались відходом партії від ленінського курсу, що було зумовлене переродженням особистості деяких членів керівництва країни та, перш за все, особливостями натури Й. Сталіна. В дисидентських же роботах головним чином акцентувалась увага на злочинах радянського режиму та наголошувалось на створенні в умовах нібито

безкласового суспільства нового бюрократичного панівного прошарку, що є антагоністом решти соціуму.

Попри перманентну кризу теорії тоталітаризму відродження авторитарних диктатур в першій чверті ХХІ століття обумовило нову хвилю популярності вже призабутих наукових концепцій. Їх евристичний потенціал ще далеко не вичерпаний, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф ХХ ст., інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не падає, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Список використаних джерел та літератури

1. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1975. 288 с.
2. Питер Л. Дж. Закон Мерфи. Минск: Попурри, 1997. 352 с.
3. Тоталитаризм: Что это такое ? Исследование зарубежных политологов. В 2-х частях. М.: РАН, 1993.
4. International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. By D.L. Sills, London: Collier-MacMillan, 1982. Vol. 16. 602 p.
5. The Encyclopedia Americana. International Edition. Americana corporation 1970. Vol. 26. 1025 p.
6. Borkenau F. The Totalitarian Enemy. London: Faber and Faber, 1939. 254 p.
7. Хайек Ф. Дорога к рабству. М.: Экономика, 1992. 176 с.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х томах. К.: Основи, 1994.
9. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York: Harcourt, Brace, 1966. 526 p.
10. Friedrich C.J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1965. 438 p.
11. Friedrich C.J. The Unique Character of Totalitarian Society. *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences*. March 1953. Cambridge (MA), 1964. P. 94-123.
12. Шпеер А. Воспоминания. Смоленск: Русич, 1997. 694 с.
13. Totalitarianism / Ed. by C.J. Friedrich. Cambridge (Mass), 1956. 376 p.
14. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М.: Советская Россия, МП Октябрь, 1991. 623 с.
15. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: Наука, 1990. 220 с.
16. Moore B. Political Power and Social Theory: Six Studies. Cambridge (Mass): Harvard university press, 1958. 128 p.
17. Wittfogel K. Oriental Despotism (a comparative study of total power). New Haven: Yale University Press, 1957. 556 p.
18. Нольте Э. Фашизм в его эпохе. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. 568 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Прогресс, 1990. 271 с.
20. Spiro H.J. Totalitarianism. *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York, 1968. Vol. 16. P. 106-117.
21. Тоталитаризм как историко-культурный феномен. Сборник науч. работ / Под ред. А.А. Кара-Мурзы. М.: АН СССР, 1989. 395 с.
22. История фашизма в Западной Европе. М.: Наука, 1978. 612 с.

23. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. М.: REFL-book, 1994. 340 с.
24. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Текст, 1993. 303 с.
25. Sartori G. Parties and party system. A framework for analysis. London: Cambridge University Press, 1976. Vol. 1. 425 p.
26. Almond G., Powell B. Comparative Politics: Developmental Approach. Boston: Little and Brown company, 1966. 235 p.
27. Curtis M. Totalitarianism. London: New Brunswick, 1980. 148 p.
28. Sartori G. Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. *Journal of Theoretical Politics*. 1993. Vol. 5, № 1. P. 5-22.
29. Tormey S. Making Sense of Tyranny: Interpretations of Totalitarianism. Manchester University Press, 1992. 202 p.
30. Желев Ж. Фашизм. М.: Новости, 1991. 335 с.
31. Большая Советская Энциклопедия. М.: Советская Энциклопедия, 1977. т.26. 624с.
32. Тольятти П. Лекции о фашизме. М.: Политиздат, 1974. 200 с.
33. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. 422 с.

References

1. Kun, T. (1975). *Struktura nauchnykh revolyutsiy* [The structure of scientific revolutions]. Moskva: Progress. [In Russian].
2. Piter, L. Dzh. (1997). *Zakon Merfi* [Murphy's Law]. Minsk: Popurri. [In Russian].
3. (1993). *Totalitarizm: Chto eto takoye ? Issledovaniye zarubezhnykh politologov* [Totalitarianism: What is it? Study of foreign political scientists.]. V 2-kh chastyakh. Moskva: RAN. [In Russian].
4. Sills, D.L. (eds), (1982). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London: Collier-MacMillan, Vol. 16. [In English].
5. (1970). *The Encyclopedia Americana*. International Edition. Americana corporation. Vol. 26. [In English].
6. Borkenau, F. (1939). *The Totalitarian Enemy*. London: Faber and Faber. [In English].
7. Khayyek, F. (1992). *Doroga k rabstvu* [Road to slavery]. Moskva: Ekonomika. [In Russian].
8. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. V 2 tomakh. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
9. Arendt, H. (1966). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace. [In English].
10. Friedrich, C.J. & Brzezinski, Zb. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass): Harvard University Press. [In English].
11. Friedrich, C.J. (1964). The Unique Character of Totalitarian Society. *Totalitarizm. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences*. March 1953. Cambridge (MA), pp. 94-123. [In English].
12. Shpeyer, A. (1997). *Vospominaniya* [Memories]. Smolensk: Rusich. [In Russian].
13. Friedrich, C.J. (1956). *Totalitarianism*. Cambridge (Mass). [In English].
14. Voslenskiy, M.S. (1991). *Nomenklatura. Gospodstvuyushchiy klass Sovetskogo Soyuz* [Nomenclature. The ruling class of the Soviet Union]. Moskva: Sovetskaya Rossiya, MP Oktyabr'. [In Russian].
15. Berdyayev, N. (1990). *Istoki i smysl russkogo kommunizma* [Origins and meaning of Russian communism]. Moskva: Nauka. [In Russian].
16. Moore, B. (1958). *Political Power and Social Theory: Six Studies*. Cambridge (Mass): Harvard university press. [In English].
17. Wittfogel, K. (1957). *Oriental Despotism (a comparative study of total power)*. New Haven: Yale University Press. [In English].
18. Nol'te, E. (2001). *Fashizm v yego epokhe* [Fascism in his era]. Novosibirsk: Sibirskiy khronograf. [In Russian].

19. Fromm, E. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Moskva: Progress. [In Russian].
20. Spiro, H.J. (1968). Totalitarianism. *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York, Vol. 16, pp. 106-117. [In English].
21. Kara-Murza, A. (eds), (1989). *Totalitarizm kak istoriko-kul'turnyy fenomen*. Sbornik nauch. Rabot [Totalitarianism as a historical and cultural phenomenon.]. Moskva: AN SSSR. [In Russian].
22. (1978). *Istoriya fashizma v Zapadnoy Yevrope* [History of fascism in Western Europe]. Moskva: Nauka. [In Russian].
23. Markuze, G. (1994). *Odnomernyy chelovek. Issledovaniye ideologii Razvitogo Industrial'nogo Obshchestva* [One-dimensional man. Study of the ideology of the Advanced Industrial Society]. Moskva: REFL-book. [In Russian].
24. Aron, R. (1993). *Demokratiya i totalitarizm* [Democracy and totalitarianism]. Moskva: Tekst. [In Russian].
25. Sartori, G. (1976). *Parties and party system. A framework for analysis*. London: Cambridge University Press, Vol. 1. [In English].
26. Almond, G. & Powell, B. (1966). *Comparative Politics: Developmental Approach*. Boston: Little and Brown company. [In English].
27. Curtis, M. (1980). *Totalitarianism*. London: New Brunswick. [In English].
28. Sartori, G. (1993). Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. *Journal of Theoretical Politics*, (5), 1, pp. 5-22. [In English].
29. Tormey, S. (1992). *Making Sense of Tyranny: Interpretations of Totalitarianism*. Manchester University Press. [In English].
30. Zhelev, Zh. (1991). *Fashizm* [Fascism]. Moskva: Novosti. [In Russian].
31. (1977). *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya* [Great Soviet Encyclopedia]. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya. [In Russian].
32. Tol'yatti, P. (1974). *Lektsii o fashizme* [Lectures on fascism]. Moskva: Politizdat. [In Russian].
33. (1986). *Materialy XXVII z'yizdu Komunistychnoyi partiyi Radyans'koho Soyuzu*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayiny. [In Ukrainian].

Rozumyuk V. The Totalitarian Legacy of the Post-Soviet Countries: Theoretical Reflection of the Problems of Totalitarianism.

The theoretical reflection of the totalitarian phenomenon was studied. It was established that there is no single generally accepted scientific theory of totalitarianism in modern political science, moreover, despite the long-term development of this problem, researchers did not even manage to clearly define the subject of the discussion, so diametrically opposed answers to fundamental questions regarding form-forming and essential features led to antagonistic differences in views on this complex phenomenon in the social and political life of society – from the complete denial of the very fact of its existence to the granting of an omnipresent, universal, timeless character.

It was determined that in the process of development of the theory of totalitarianism in the West, several complementary and sometimes mutually exclusive concepts were formed, within which this phenomenon was interpreted as a “closed society” and a particularly cruel lawless autocratic dictatorship, based on modern technology and mass legitimation, was identified with socialism, one-party system, terror and authoritarianism, was interpreted as a product of the irrational psychological and characteristic structure of the consciousness of an ordinary individual and “unproductive human orientations” in the conditions of the birth of a mass society. It has been proven that the loss of clarity of evaluation criteria and the transformation of the term itself into a commonly used emotionally colored negative epithet called into question the scientific value of the very concept of totalitarianism, which had already undergone significant ideological compromise, too often serving as a quasi-theoretical legitimation of the policy of forceful confrontation between two hostile blocs. The urgent need to combat Soviet communist expansion had an extremely negative impact on the scientific value

and quality of a large part of the research, turning it into a stereotypical collection of myths and propagandist clichés, monotonous accusations and boring curses, which led to a permanent crisis of the concept of totalitarianism and its characterization “rather as metaphors than of a clear scientific theory” and “appendix to the Cold War”.

It is concluded that despite the permanent crisis of the theory of totalitarianism, the revival of authoritarian dictatorships in the first quarter of the XXIst century caused a new wave of popularity of already forgotten scientific concepts. Their heuristic potential is still far from being exhausted, therefore, despite the gradual distancing from the political catastrophes of the XXth century, interest in totalitarianism in society not only does not fall, but also constantly grows, scientific discussions not only do not subside, but also intensify and deepen, receiving from each succeeding generation has a new meaning and various nuances, which are especially relevant when summing up the past, solving the problems of the present, and outlining the prospects for the future.

Keywords: *totalitarianism, theory, fascism, communism, ideology, terror.*

УДК 323.15

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-2>

Ткаченко В.М.

<https://orcid.org/0000-0002-7062-9133>

ПОЗИЦІЯ ЗАХІДНИХ КРАЇН ЩОДО УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ 24 ЛЮТОГО 2022 р.

Запропонована до уваги читача стаття аналізує позиції різних країн світу напередодні російського широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Починаючи з 2014 р. Україна знаходилась у стані неоголошеної війни з Росією, що призвело до окупації Криму та частини території Донбасу. Після цього війна продовжувала тліти після підписання Мінських домовленостей у 2015 р. Наприкінці 2021 р. з'явилися ознаки підготовки Російської Федерації до повномасштабного вторгнення в Україну, про що було публічно оголошено президентом США Дж. Байденом. Протягом декількох місяців відбувалося формування коаліції західних держав з метою надати військову допомогу Україні щоб попередити розгортання конфлікту.

У статті розглянуто позицію ключових західних держав щодо російсько-українського конфлікту та її еволюцію у цей проміжок часу. Україна відіграла роль каталізатора для утвердження єдності Заходу. Надзвичайно важливу роль у здійсненні консолідації країн Північноатлантичного альянсу відіграло керівництво США, яке використало новий підхід – оприлюднення розвідувальних даних для впливу на рішення супротивника. Окрім того проаналізовано помилки які були допущені країнами Заходу починаючи з 2008 р., що зробили можливим вторгнення Росії в Україну. В статті розглянуто ставлення населення України та Росії до проблеми на основі соціологічних опитувань які підтверджують хибність російських наративів про російсько-український конфлікт. Проаналізовано висвітлення загострення російсько-української війни у західних ЗМІ напередодні вторгнення. Автором проаналізовано світогляд В. Путіна та причини прийняття їм рішення нападу на Україну. Розглянута у публікації тема представляє велику цінність для читача у зв'язку з ескалацією російсько-української війни та дозволяє зрозуміти обставини які передували вторгненню.

Ключові слова. Україна, Російська Федерація, широкомасштабне воєнне вторгнення, США, Європейський союз, Північноатлантичний альянс, умиротворення, фінансово-економічні санкції, розрив дипломатичних відносин.

Перші рядки цього аналізу писалися 14 лютого 2022 р. Саме тоді в інтернеті прокотилася хвиля інформації, що датою широкомасштабного вторгнення Росії в Україну стане доба 15-16 лютого. Принаймні так стверджували американські та європейські ЗМІ. Водночас високі офіційні особи в США були дещо стриманішими, заявляючи, що «не вірять у те, що Путін ухвалив остаточне рішення» [1].

Тривога в українському суспільстві наростала. Можна вірити чи не вірити журналістам і політикам, але куди дітися він суворой реальності: лише впродовж одного недільного дня 13 лютого з території України вилетіло два десятки чартерних рейсів. А це не будь-хто, а олігархи, бізнесмени й депутати-мільйонери на приватних літаках наввипередки втікали із країни. Очевидно, у

їхньому розпорядженні були досить достовірні джерела інформації щодо вірогідності агресії [2]. Тим часом засоби масової інформації зарясніли посиленнями на джерела американських військовиків й спецслужби ЦРУ про ймовірний напад на Україну саме у середу 16 лютого. Було наведено багато переконливих розвідувальних деталей як щодо шляхів вторгнення РФ в Україну, так і про завдання, покладені на окремі російські підрозділи. Однак знову ж таки робилися застереження, що ніхто на разі не здатен оцінити й передбачити неминучість такого нападу. Напруга в українському суспільстві наростала, а монолітної єдності на Заході у ставленні до можливої широкомасштабної агресії все ще не було досягнуто. Висловлювалися навіть припущення, що США свідомо поширюють алармістську інформацію з тактичних міркувань. Однак президент США Дж. Байден наполягав на високій вірогідності російського вторгнення достоту 16 лютого. До того ж ще 11 лютого 2022 р. радник президента США з нацбезпеки Дж. Салліван деталізував, що можливе вторгнення російських військових в Україну може початися з повітряних бомбардувань і ракетних ударів.

Уже на початку жовтня 2021 р. американська розвідка отримала переконливі докази, що президент РФ В. Путін прийняв рішення щодо повномасштабного вторгнення в Україну. Мета вторгнення – захоплення Києва («матері городів руських» і центру Православ'я), а також контроль над приблизно 2/3 території України. Радник міністра внутрішніх справ України А. Геращенко запевнював: «Масованих ударів авіації по містах не планувалося. Центри воєнного управління, склади боєприпасів і військової техніки мали б вражатися ударами крилатих і балістичних ракет. Все це здійснювалось би під прикриттям потужної пропагандистської кампанії про недопущення вступу України в НАТО, розміщення на її території ракет, здатних досягати Москви впродовж 5-7 хвилин, ну і, звісно, захисту «пригнобленого» російськомовного населення. Після чого в Києві на багнетах армії РФ було б поставлено маріонетковий пропутінський уряд» [3]. Життя вчить, що до даних розвідки слід ставитись сумлінно, і, сподіваючись на краще, слід готуватися до гіршого.

Досить згадати оприлюднення узагальнюючої світоглядної статті В. Путіна від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців». Її головний лейтмотив – українці це складова частина «триєдиного російського народу», а не самостійний суб'єкт історії. Наразі ми орієнтуємось на конкретні дані соціологічних досліджень. А вони засвідчують, що за українцями й росіянами – досвід спільної життєдіяльності та тривалий час взаємного спілкування. У одних людей від цих взаємин залишилися позитивні настанови, у інших – накопичилася образа й недовіра. Та все ж впродовж тривалого часу ставлення українців до Росії було завжди кращим, ніж росіян до України. Саме на це звертали увагу дослідники Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та російської недержавної дослідницької організації «Левада-Центр». Чому так сталося – це предмет самостійного дослідження. Ми ж зосереджуємо

увагу на поточному моменті – вирішальну роль у наростанні недовіри між народами відіграла насильницька анексія Криму й агресія на Донбасі. Відтак у листопаді 2021 р. соціологи України і Росії здійснили заміри, використовуючи одну і ту ж методологію. Згідно з результатами досліджень, на той час до Російської Федерації добре чи дуже добре ставилося 39% українців, а погано чи дуже погано – 47%. У Росії ж добре чи дуже добре ставилося до України 45% населення, а погано й дуже погано – 43%. Показники дещо різнилися, однак вони й не могли бути тотожними: адже йшлося про ставлення до держави-агресора й держави-жертви агресії. Було б дивно, коли б жертва агресії перейнялася теплою симпатією до агресора.

Насильна анексія Криму в 2014 р. та окупація частини Донбасу стали першим із часів Гітлера актом захоплення в Європі чужої території. Іноді дехто посилається на бомбардування Сербії наприкінці 1990-х рр. Але тоді жодна із країн НАТО не приєднала й дюйма сербської землі до своєї території. Не висловлюють країни НАТО жодних територіальних претензій до своїх сусідів і нині. Так, перед загрозою російського вторгнення в Україну, в громадській думці Польщі, були притлумлені колишні історичні образи до України та активізувалися ідеї створення оборонного союзу з нашою державою. За словами очільника МЗС України Д. Кулеби, на офіційному рівні, при створенні нового формату співпраці, було заявлено, що «Велика Британія та Польща стоятимуть пліч-о-пліч з українським народом у зусиллях із захисту суверенітету та територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів... Також ми зосередимо свої зусилля у тристоронньому форматі на економічній, торговельній, енергетичній співпраці та боротьбі з дезінформацією» [4]. З польського боку було висловлено розуміння ролі і значення України у відстоюванні принципів європейської єдності. Так, глава Бюро національної безпеки Польщі П. Солох в інтерв'ю польському радіо від 17 лютого заявив: «Доки не пролунав перший постріл, є надія, що справа не дійде не лише до найчорніших сценаріїв, а взагалі до будь-якої агресії проти України... Однак на даний момент вірогідність агресії проти України видається більшою, ніж день-два тому назад» [5]. Попри усі миролюбні сподівання, слід усвідомити, що назріваюча агресія Росії проти України стала справжньою безпосередньою загрозою миру й безпеці у всьому світі. Так, держсекретар США Е. Блінкен заявив на засіданні Ради Безпеки ООН 17 лютого: «Ставки виходять далеко за межі України. Це – момент загрози життю і безпеці мільйонів людей, а також основам Статуту Організації Об'єднаних Націй і базованого на дотриманні правових норм міжнародного порядку, що зберігає стабільність у всьому світі. Ця криза безпосередньо зачіпає кожного члена цієї Ради і кожної країни світу. Тому що основні принципи, що підтримують мир і безпеку, принципи, що були закріплені після двох світових війн і «холодної війни», перебувають під загрозою» [6]. Йдеться насамперед про принцип, згідно з яким жодна країна не може силою змінити кордони іншої. Так само

принцип, згідно з яким якась одна країна не може диктувати іншій країні цивілізаційний вибір та відповідний політичний курс, або ж те, з ким вона може вступати в союз. Врешті-решт, йдеться про дотримання принципу державного суверенітету. Тим часом, нехтуючи цими засадничими принципами, без жодних підстав і виправдань, Росія зосередила на кордонах з Україною понад 150 тис. військовослужбовців. Москва час від часу запевнювала, що нібито поступово відводить ці сили. Однак розвідка США не фіксувала, що це дійсно так відбувається. Попри усі заяви В. Путіна про деескалацію на практиці ми мали можливість переконатися, що жодного кроку в цьому напрямі не було здійснено. А це засвідчувало про реальну вірогідність радикального і небезпечного сценарію російської атаки проти України. І ці атаки, судячи з усього, планувалися з багатьох напрямків: і від Луганська та Донецька, і в бік Києва, і з боку моря в сторону Одеси. У цьому протистоянні все менше проглядалося дипломатії і все більшу питому вагу набирали агресивні дії проти України. За оцінкою глави Північноатлантичного альянсу Й. Столтенберга, НАТО не бачило свідчень відходу російської армії від кордонів України, а тому розглядало плани щодо нарощування своїх сил у Східній Європі як відповідь на агресію, загрози й присилування з боку Москви. Віднині вже йшлося про «нову норму» політичного курсу РФ. Під цим новим терміном Столтенберг розумів готовність Росії «використати силу й присилування, щоб змінити архітектуру безпеки в Європі». А тому він закликав союзників залишатися у стані бойової готовності допоки «виведення російських військ не підтвердиться» [7].

Разом з тим слід визнати, що в минулому з боку Заходу не було проведено чітких «червоних ліній» на шляху агресора: «Ось чому Байден і його команда, котрі зробили висновки із уроків 2014, вдалися до низки безпрецедентних заходів для недопущення вторгнення в Україну, починаючи від добре продуманої й масованої інформаційної кампанії, що виставила Путіна в образі Гітлера ХХІ ст., і закінчуючи десятками літаків з протитанковою зброєю – безцінним засобом для зупинки механізованих колон агресора» [3]. Згадаємо хронологію подій «гарячого тижня» для України. 11 лютого держсекретар США Е. Блінкен заявив, що Росія направила додаткові сили на кордон з Україною і може розпочати вторгнення в будь-який момент, зокрема й під час зимніх Олімпійських ігор в Пекіні. Водночас України В. Зеленський підкреслив, що країна готова захищатися від вторгнення незалежно від дати. Свою думку з приводу можливого вторгнення вночі 16 лютого висловив прес-секретар американського оборонного відомства Дж. Кірбі: «Я не здатний підтвердити ці повідомлення», але в Пентагоні вважають, що на даному етапі «масштабні військові дії можуть розпочатися у будь-який момент». Аналогічну позицію озвучив і радник з питань безпеки Дж. Салліван: Росія готується здійснити неочікувану провокацію під «чужим прапором». З огляду на зазначене, «ми не можемо в точності передбачити день, однак ми уже деякий час говоримо, що перебуваємо у часовому вікні, і вторгнення з боку Росії в

Україну може розпочатися – масштабні бойові дії можуть розпочатися – у будь-який день» [8]. Тим часом Росія з свого боку оголосила 15 лютого про повернення на бази своїх військовиків Західного і Південного округів. Те ж саме було заявлено щодо повернення підрозділів з навчань в окупованому Криму. В цей же день В. Путін заявив, що Росія не хоче нової війни і відкрита для подальшого діалогу із США та їхніми союзниками по НАТО. Однак водночас американська і британська розвідки повідомляли, що стягування російських військ до кордонів України триває. 16 лютого CNN з посиланням на дані української розвідки повідомляла, що на кордонах з Україною нині перебуває понад 148 тис. російських військових, зокрема більше 126 тис. сухопутних військ, але для повномасштабного вторгнення їх все ще недостатньо. Врешті-решт, як зазначав впливовий британський таблоїд Mirror, за даними розвідки вторгнення могло розпочатися о третій годині ночі за київським часом, однак цього не сталося: «атака не відбулася на фоні зустрічі міністрів оборони країн НАТО в Брюсселі, призначеної на 16-17 лютого, під час котрої буде обговорюватися ситуація навколо України» [9]. Згодом зустріч президента США з союзниками по НАТО відбулася 18 лютого 2022 р. В цей час інформаційний супровід не викликав у Заході оптимістичних сподівань. З одного боку, російське керівництво ніби й давало зрозуміти, що відбудеться відвід більш ніж 150 тис. військовослужбовців від кордонів з Україною. Більше того, ці запевнення супроводжувалися підготовленими завчасно відеороликами, де танки й інша важка техніка нібито покидає прикордонні райони на залізничному транспорті. Однак згодом Вашингтон отримав «достовірну інформацію про те, що заяви Росії можуть бути частиною дезінформаційної кампанії, спрямованої на те, щоб увести США в оману. Врешті-решт генеральний секретар Альянсу Й. Столтенберг заявив про відсутність будь-яких ознак скорочення числа військового контингенту [10]. Як можна було поставитись до зазначеної інформації? Можливий варіант відповіді випливав із звернення Президента США Дж. Байдена до громадян Росії 15 лютого 2022 р. Головний меседж виступу полягав у запевненні російського народу в тому, що «ви нам не вороги». Байден запевнював, що не вірить і в те, що російський народ прагне кривавої руйнівної війни проти України. Тієї країни і народу, з яким росіян пов'язують такі тісні зв'язки – сімейні, історичні й культурні. Тим більше, що американці, росіяни й українці були союзниками під час Другої світової війни. І за цих передумов, коли Росія нападе на Україну, це буде війна без приводу й підстав. Байден застерігав: «Я говорю це не для того, щоб спровокувати, а щоб сказати правду – тому що правда важлива; відповідальність має значення. Якщо у наступні дні й тижні Росія вторгнеться, то людські жертви будуть величезними, але й стратегічні втрати Росії також будуть величезними. Якщо Росія нападе на Україну, вас очікує приголомшливий міжнародний осуд. Світ не забуде, що Росія обрала непотрібну смерть і розруху. Вторгнення в Україну виявиться раною,

нанесеною самому собі» [11]. Друга частина меседжу президента США викликала не меншу зацікавленість. Проблема полягає в тому, чи слід вважати це звернення своєрідною формою оголошення холодної війни авторитарному кремлівському режиму? З одного боку, риторика цієї частини документу досить жорстка: «США, наші союзники і партнери дадуть рішучу відповідь. Захід нині є об'єднаним і енергійним. Нині наші союзники по Альянсу, як і Північноатлантичний союз як ніколи єдині й непохитні. І джерелом нашої незламної сили як і раніше залишається могутність, стійкість і всезагальна привабливість наших спільних демократичних цінностей. Тому що мова йде не лише про Росію й Україну. Йдеться про відстоювання того, у що ми віримо, про майбутнє, якого ми прагнемо для нашого світу, про свободу – про свободу, про право безлічі країн обирати власну долю і про право людей обирати своє майбутнє, про принцип, згідно з яким країна не може змінювати кордон своїх сусідів силою» [11]. Ще одна особливість звернення Дж. Байдена – жорстке застереження, що Сполучені Штати разом із своїми союзниками і партнерами у всьому світі готові ввести потужні санкції стосовно експортного контролю, зокрема й дії, до яких не вдавалися в час, коли Росія вторглася в Крим й східну Україну в 2014 р. Відтепер США будуть чинити сильний тиск на їх щонайбільші й значущі фінансові установи й ключові галузі. Ці кроки, зазначає Байден, «готові розпочатися, як лише Росія рушить. Ми вдамося до довгострокових дій, що підірвуть здатність Росії конкурувати в економічному й стратегічному плані. А що стосується «Північного потоку – 2», газопроводу, по якому природний газ із Росії буде поступати в Німеччину, то, якщо Росія продовжить вторгнення в Україну, його не буде. Хоча я не буду посилати американських військовослужбовців воювати з Росією в Україні, ми забезпечили українських військових технікою, щоб вони могли захищатися. Ми надали навчання, поради й інформацію для тієї ж цілі. І не помиляйтесь: Сполучені Штати будуть захищати кожен дюйм території НАТО з усією міццю Америки. Напад на одну країну НАТО – це напад на усіх нас. І прихильність Сполучених Штатів статті 5 недоторканна» [11]. Це послання Байдена викликало значний міжнародний резонанс. Принаймні в середовищі провідних світових аналітиків. Однак, судячи з усього, належних висновків з боку Росії здійснено не було. Саме на цьому моменті наголосив держсекретар США Е. Блінкен, виступаючи 17 лютого на засіданні Ради Безпеки ООН з питань виконання Мінських домовленостей. Вихідним пунктом його виступу була констатація наявності загрози миру і безпеці у світі з боку агресивного курсу Росії щодо України. Ця агресія являє собою насамперед загрозу основним принципам, що були закріплені після двох світових війн й холодної війни: 1) жодна країна не може силою змінити кордони іншої; 2) жодна країна не може диктувати іншій країні політичний курс чи вибір того, з ким вона вступає в союз; 3) принцип державного суверенітету. Тим часом, наголосив Блінкен, Росія сконцентрувала понад 150 тис. військових на кордонах з Україною. А

заяви Росії щодо відведення військ не підтверджуються даними розвідки. Насправді сухопутні війська, авіація, кораблі, готуються у найближчі дні нанести удар по Україні: «Ми не знаємо точно, як будуть розвиватися події, але ось що може очікувати світ... По-перше, Росія планує створити привід для свого нападу. Мова може йти про насильницькі дії, відповідальність за котрі Росія покладе на Україну, або ж про обурливі звинувачення, котрі Росія висуне проти українського уряду. Ми не знаємо точно, у якій формі це відбудеться. Можливо, це буде сфабрикований – нібито здійснений «терористами» вибух на території Росії, вигадане виявлення братської могили, постановочний удар безпілотною по цивільному населенню а чи фейкова – а можливо і реальна – атака із застосуванням хімічної зброї» [6]. Подальші дії російського керівництва неважко спрогнозувати. У відповідь на сфабриковані провокації Кремль може театралью скликати різні наради для нібито термінової вирішення кризи. Будуть масово розповсюджуватися відозви щодо захисту російських громадян чи етнічних росіян в Україні. Власне, барабанний бій підконтрольних державних ЗМІ уже посилюється. Відтак складалося враження, що початок вторгнення – лише питання часу: «Російські ракети і бомби будуть падати на Україну. Зв'язок буде заблоковано. Кібератаки призведуть до закриття ключових українських установ. Після цього російські танки і солдати атакують ключові цілі, котрі уже визначені й нанесені на деталізованих планах. Ми вважаємо, що ці цілі включають... столицю України Київ, місто з населенням у 2,8 млн. людей. І конвенційні удари – не все, що Росія планує завдати народу України. У нас є достовірна інформація, що мішенню Росії стануть певні, конкретні групи українців». [6]. Для чого держсекретар США Е. Блінкен викладав перед дипломатами Радбезу ООН усі ці ймовірні варіанти агресії Росії? Зовсім не для того, щоб розпочати війну, а щоб запобігти їй. Про все це завбачливо було попереджено український уряд. А звернення до світової громадськості мало б повпливати на Росію з тим, щоб вона зійшла із шляху війни і обрала інший шлях, поки ще є час. Варто бути готовим до того, що Росія, як це вже не раз бувало, буде іронізувати над американськими попередженнями. Якщо ж Росія змінить курс і доведе, що вона віддана дипломатії, Сполучені Штати з радістю сприймуть будь-яку критику цих прогнозів. Однак, якщо Росія зробить вибір у бік війни, зазначив Блінкен, «наша відповідь буде жорсткою і рішучою» [6].

Того ж дня – 17 лютого 2022 року – коли відбувалося засідання Ради Безпеки ООН по Україні, на Донбасі розпочалося серйозне загострення ситуації. Бойовики розпочали обстріли населених пунктів і позицій українських військових. Одночасно 17 лютого донецькі найманці заздалегідь зробили записи відеозвернення щодо евакуації населення ОРДЛО в Росію, яке було оприлюднено дещо пізніше – 19 лютого. Цей крок засвідчував, що Росія готує завідомо брехливу інформацію, щоб створити привід для нападу на Україну. Усі ці дії наводили на думку, що пропозиція розв'язати проблему шляхом

дипломатії Росією відкидається, а тому й Заходу прийшов час розставити усі крапки над «і» та назвати речі своїми іменами. У п'ятницю 18 лютого президент США Дж. Байден заявив на брифінгу у Вашингтоні: «Наразі я переконаний, що він [Путін] прийняв рішення. У мене є підстави так гадати». Відбулося те, що помітно відрізняло цю позицію від минулих заяв президента США. Раніше він зазначав, що Путін ще не прийняв остаточного рішення з цього питання, а сам Байден має все ще обмежене уявлення про те, як врешті-решт поступить його російський колега.

Наразі ж від президента США поступила інформація, що спиралася на «значні розвідувальні можливості»: «У нас є підстави думати, що російські військові планують і мають наміри напасти на Україну наступного тижня, в найближчі дні... Ми вважаємо, що вони нападуть на столицю України, Київ, місто з населенням 2,8 мільйонів невинних людей». Така відкрита заява щодо планів Росії, наголосив Байден, здійснюється для того, щоб завадити намірам Москви напасти на Україну під якимось надуманим приводом. В разі ж коли Росія форсуватиме реалізацію своїх планів, то вона понесе відповідальність за «катастрофічну» і нею самою ж ініційовану війну [12]. В ситуації, що склалася, було важливо продемонструвати єдність позиції Заходу у ставленні до агресивної політики Путіна. Тож під час брифінгу Дж. Байден наголосив: «Всупереч спробам Росії розділити нас, цього не відбулося». Після тривалого періоду невизначеності у оцінці Заходом загроз з боку Росії, виступи і заяви Президента США Дж. Байдена від 18 лютого внесли елемент чіткості й однозначності у визначенні агресивної політики Москви. Мало в кого із тверезомислячих людей може виникнути сумнів щодо завідомо брехливої інформації Кремля про нібито запланований наступ України в Донбасі: «Немає жодних доказів, що підтверджували б такі твердження, і це суперечить здоровому глузду – думати, що українці вибрали б момент, коли на кордоні перебувають понад 150.000 російських військових, для ескалації конфлікту, що триває роками». Українські військові, зауважив Байден, діяли до цього часу розумно і стримано: «Вони протидіють тому, щоб росіяни втягнули їх у війну». І саме Росія розмістила своїх солдат майже по усьому периметру кордонів України: на сході в Донбасі, на півночі в Білорусі, на півдні в окупованому Криму [12]. Більш обережно пролунав виступ генерального секретаря НАТО Й. Столтенберга. З одного боку, він нагадав, що НАТО надає підтримку Україні у боротьбі за право на самооборону. Українська армія нині набагато сильніша за ту, що була під час насильницької анексії Криму. В разі широкомасштабного вторгнення проти Росії будуть уведені санкції й агресор заплатить високу ціну за будь-яке порушення територіальної цілісності України. З другого боку, він уник однозначної оцінки щодо дій Путіна: «Росія створила щонайбільшу концентрацію військ з часів закінчення холодної війни. Вона як і раніше зберігає можливість нападу на Україну. Чи здійснить вона це? Ніхто не в змозі

сказати це з повною впевненістю. Ніхто не знає, чи дійде справа до повномасштабної атаки чи скоріше до дій більш дрібного калібру» [13].

За цих умов наростаючої агресивності з боку Росії набирала інтенсивність і масштабна кампанія дезінформації навколо України. Тож на часі стала актуалізація боротьби з інформаційною агресією. А тим часом, поки наприкінці холодної війни Велика Британія розпустила інформаційний підрозділ, Росія навпаки – активізувала свій підрозділ і наростила потік дезінформації. Лише з початку лютого місяця, заявила Л. Трасс, було виявлено 40 випадків розповсюдження брехливих даних з боку Росії. Так, була розповсюджена брехлива інформація, зокрема щодо відводу військ. Насправді жодного відводу не було, навпаки відбувалося нарощування. А відтак зберігається «висока вірогідність того, що Путін вторгнеться, і нам слід до цього готуватися». Тож Велика Британія виявила ініціативу й подала приклад створення Центру урядової інформації з боротьби із дезінформацією [14]. Отже, станом на 20 лютого перспективи вирішення кризи навколо України дипломатичним шляхом мали досить бляклий вигляд. Особливо така думка закрадалася на фоні ядерних навчань, що розгорнулися спільними зусиллями Росії й Білорусі. Тим більше, що президент США Дж. Байден і його міністр оборони Л. Остін на той час заявили, що, судячи з усього, В. Путін уже прийняв рішення.

В будь-якому процесі, а тим більше в політичному, точка неповернення є переходом суспільством певної критичної грані. Складаються принципово нові умови життєдіяльності, наступають переломні моменти й важкі випробування, що вимагають складних й неординарних рішень. А тим часом об'єктивно запускається ланцюжок наслідків, який кладе край будь-яким спробам повернути процес назад. Дехто намагається цей процес загальмувати чи ускладнити, але відмінити – це ще нікому в історії не вдавалося. Досить згадати невідворотний кінець імперії Наполеона Бонапарта чи крах Третього Рейху Адольфа Гітлера, так само розпад Радянського Союзу. Чи зроблені з цього належні висновки? Насамперед це стосується відомого політичного спойлера В. Путіна, який перейнятий нині своєю месіанською ідеєю відродження імперської Росії в історичних кордонах початку XIX ст. Власне російські кордони, за його злим жартом, не закінчуються ніде. Україну він взагалі вважає «задвірком» Російської імперії, і в цьому уже закладений вирок його загарбницьким планам. Немає жодного сумніву, що будь які спроби повернути історію назад, реставрувати старі імперські порядки, а тим більше заперечити право українського народу на власну ідентичність та міжнародну суб'єктність – приречені на поразку. Однак, на превеликий жаль, на наших очах розігрується велика вселенська трагедія – на просторах України ось уже 8 років триває війна проти Європи, яку деякі європейські політики чомусь часто-густо воліли трактувати як конфлікт між Росією й Україною, висловлюючи з цього приводу свою «глибоку стурбованість», вдаючись до таких-сяких економічних санкцій та закликаючи сторони до стриманої поведінки. Така короткозора оптика

створювала сприятливу атмосферу на світовій політичній сцені для тієї ролі, яку для себе обрав В. Путін і безпардонно розіграє її до останнього часу на публіці. Яскравою тому ілюстрацією було проведення позачергового засідання Ради Безпеки РФ 21 лютого 2022 р. Драматургія поставлених на розгляд Ради Безпеки РФ питань могла б вражати своїм цинізмом, якби основні тези Путіна банально і безпідставно не повторювалися з року в рік у низці звернень до представників Заходу. Суть їх зводиться до того, що Росія як країна агресор вимагає від міжнародної спільноти дати гарантії того, що жертва агресії Україна відмовиться відстоювати свою територіальну цілісність. Абсурдність постановки питання здавалось би не потребує додаткової аргументації. Тим не менше, цю надуману концепцію ще 8 лютого 2022 р. на прес-конференції довелося вислуховувати президенту Франції Е. Макрону. Тоді В. Путін сказав, що українці уже двічі намагалися «військовим шляхом вирішити проблему Донбасу, й не приховували це, використовували техніку, авіацію. А хто нам дасть гарантії, що цього не буде?» [15]. З точки зору Путіна, гарантію насильницької анексії Криму та захоплення інших територій Росія може забезпечити собі лише в разі перебуванням України поза межами НАТО: «Ви розумієте, чи ні, що коли Україна буде в НАТО й буде воєнним шляхом повертати собі Крим, європейські країни автоматично будуть втягнуті у воєнний конфлікт з Росією. Звичайно, потенціал об'єднаної організації НАТО і Росії неспівставні. Ми розуміємо, але ми також розуміємо, що Росія – одна із провідних ядерних держав, а щодо деяких компонентів сучасності навіть багатьох випереджає. Переможців не буде, і ви опинитиметесь втягнуті в цей конфлікт мимо своєї волі. Ви навіть не встигнете оком моргнути, коли будете виконувати пункт п'ятий Римського договору» [15]. На цій же прес-конференції Путіним була висунута низка претензій до країн НАТО, які, мовляв, безпідставно окреслили у свої документах Росію у ролі свого противника. При цьому Захід нібито лукаво висловлює свою стурбованість щодо концентрації російських військ на кордонах з Україною. А це, заявив Путін, країнами Заходу «представляється як загроза російського вторгнення – в даному випадку на Україну» й стає загрозою безпеці країн Балтії «на якій підставі – не дуже зрозуміло». Тим часом Київ було звинувачувано у «демонтажу Мінських домовленостей». В котрий раз було висунуто надумане звинувачення про нібито «дискримінацію російськомовного населення, котрому відмовлено як у визнанні його корінним народом... так і у використанні рідної мови». І, як вишенька на торті, пролунала теза про необхідність забезпечення безпеки і стабільності в Європі шляхом «внутрішньо українського урегулювання». Нібито Росія до агресії проти України не має жодного відношення. Чи є необхідність вдаватися до академічного спростування усіх цих вигадок, коли йдеться, власне, про звичайний «тролінг» – висунення безпідставних звинувачень задля втягування другої сторони у безкінечну полеміку, а то ще й змусити співрозмовника виправдовуватися? Загальновідомо, що хто

оправдується – той програє. Путін засвоїв цю методику ще з часів КДБ і нині грає саме на цьому.

У другій половині дня 21 лютого 2022 р. президент РФ В. Путін оголосив про визнання самопроголошених ДНР/ЛНР. Разом з тим він підписав відповідний указ та договори про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між РФ та ДНР/ЛНР. Не стало несподіванкою й те, що Путін доручив увести в ОРДЛО російські війська – на цю територію у напрямку до лінії зіткнення із Збройними Силами України посунули надзвичайно великі колони танків та бронетехніки. Реакцію з боку нашої країни передає заява президента України В. Зеленського від 22 лютого 2022 р.: «Ми хочемо миру та послідовності у своїх діях. Сьогодні МЗС направило державам-членам Ради безпеки ООН запит на основі Будапештського меморандуму з ініціативою проведення консультацій. Я ініціював скликання Ради безпеки ООН, проведення спецзасідання ОБСЄ. Ми наполягаємо на проведенні повноцінної роботи СММ ОБСЄ для запобігання провокаціям та подальшій ескалації». З боку України також було ініційовано скликання «нормандської четвірки». Позиція України була окреслена виразно й недвозначно: «Від наших партнерів ми чекаємо чітких та дієвих кроків підтримки. Дуже важливо побачити зараз, хто наш друг і партнер, а хто продовжить лякати РФ словами. Ми віддані дипломатичному врегулюванню і не піддаємося на будь-які провокації» [16]. Президентом України було запевнено, що наші кордони надійно захищені. Створено територіальну оборону. Наші партнери нас підтримують. Відповідно до статті 51 Статуту ООН Україна залишає за собою право на індивідуальну та колективну самооборону. З огляду на обставини, що складаються, Україна добре розрізняє де провокація, а де наступ військ агресора. Україна кваліфікує останні дії РФ як порушення територіальної цілісності нашої держави. Крім того, В. Зеленський заявив, що визнання Росією незалежності самопроголошених угруповань Донбасу може свідчити про односторонній вихід Москви із Мінських угод й ігнорування рішень в рамках нормандського формату. Так само Москва своїми рішеннями легалізує війська, які перебували на Донбасі з 2014 р. Президент запевнив, що ми на своїй землі, ми нікого й нічого не боїмось і нічого не віддамо. Сили і мужності у протистоянні Росії нам додає впевненість, що за нами – правда. Під час спілкування із журналістами президент України В. Зеленський зробив низку жорстких заяв: він пообіцяв опрацювати питання щодо розриву дипломатичних відносин з Росією, розглянути необхідність введення в країні воєнного стану, а також закликав увести санкції проти Росії, зокрема повністю зупинити «Північний потік – 2». Президент подякував західним партнерам за підтримку України: «Ми вдячні будь-якій допомозі. Важливою є санкційна допомога. Надто швидка. Росія визнала ЛДНР дуже швидко. Світові лідери мають показати швидку відповідь» [17]. Отже, крапки над «і» було розставлено, передчуття масованого вторгнення Росії в Україну було передано широкій громадськості України, готовність до протистояння

агресії засвідчено на високому державному рівні. Оскільки країни НАТО неодноразово заявляли, що уникатимуть участі в бойових операціях, основна надія покладалася на український народ, його мужність і стійкість. Мільйони українських громадян усвідомлювали, що факт визнання Росією ДНР/ЛНР означав лише завершення першого акту лукавого багаторічного трагіфарсу. Безпрецедентний тиск і безкінечні погрози з боку Росії щодо України наростали по експоненті. Стало зрозуміло, що великої, виснажливої війни з Росією не уникнути. А тим часом увесь світ мав змогу побачити тремтячі руки російських очільників на засіданні Радбезу РФ. Це дійство стало ще одним свідченням того, що стратегічно палії війни уже програли свою головну битву за уми і симпатії світової громадськості. Росія зримо стала не просто ізгоем у сучасному світі, вона стала уособленням держави-терориста. Віднині завершальним фіналом затіяного Росією трагіфарсу проглядається хіба що новітня «берлінська стіна», що проляже по кордону між Україною і Росією. А тим часом, заявив В. Зеленський, «міжнародно визнані кордони України залишаться такими ж, не зважаючи на дії Росії». Сподіваючись на краще, маємо готуватися до гіршого.

Морально-психологічна підготовка громадян України до вірогідного масованого вторгнення Росії не означала, що наша держава облишила спроби мирного врегулювання ситуації. Зокрема постпред України в ООН С. Кислиця на засіданні Ради Безпеки ООН, скликаного після визнання Росією незалежності угруповань ДНР і ЛНР, заявив, що Москва має негайно повернутися за стіл переговорів, а Радбез ООН має вжити заходів щодо відновлення миру й стабільності. Згідно слів Кислиці, Київ прагне миру й послідовний у своїх діях й засуджує указ про розміщення додаткових російських окупаційних сил на території України [18]. Відреагували на провокаційний акт Росії й країни Заходу. Президент США Дж. Байден відразу ж підписав новий пакет санкцій і того ж 22 лютого 2022 р. виступив із новою заявою щодо ситуації навколо України і Росії. Показово, що визнання президентом Росії В. Путіним незалежності сепаратистських угруповань Донбасу і введення на територію ОРДЛО російських військ Білий дім однозначно назвав «вторгненням». Більше того, Дж. Байден висловив думку, що путінська Росія спробує захопити якомога більші території України. У зв'язку з цим, американський лідер запропонував вдатися до більш широких санкцій, ніж тих, що вводилися проти Москви, на випадок подальшого вторгнення на територію України. Йдеться про санкції проти еліт та членів їх сімей. Обмеження стосуватимуться двох банків та вразять суверенний борг Росії. Визнання Путіним сепаратистських угруповань Байден назвав волаючим порушенням міжнародного права. Цей акт свідчить, що російський лідер «не зацікавлений в дипломатії». Водночас США продовжать надавати допомогу Україні й країнам НАТО, зокрема направлять американських військових в країни Балтії. Байден однозначно наголосив: «Росія заплатить ще більш високу ціну, якщо продовжить агресію, включаючи додаткові санкції». Одночасно він

наголосив, що агресію ще не пізно зупинити, а Вашингтон, як і раніше, відкритий для переговорів [19]. Так само нові санкції проти Росії ввела Велика Британія.

Було б не конструктивно з боку України аж надто брати країни Заходу на кпини за повільне надання допомоги й недостатню ефективність санкцій – від допомоги західних союзників України багато в чому залежатиме наша перемога. Однак так само не варт заплющувати очі й на ті самокритичні судження, які висловлюють самі ж західні оглядачі. Взяти хоча б аналіз, представлений впливовою газетою *The Wall Street Journal*. Західні лідери, зазначає це видання, докладають усіх зусиль, щоб визначитися із відповіддю на несподівано радикальний виклик В. Путіна самому порядку в Європі, що склався після закінчення холодної війни. Слід віддати належне – Захід у цій ділянці врешті-решт зумів опрацювати щось подібне на єдину позицію. Йдеться насамперед про питання щодо рубіжних «червоних ліній», а також масштабу тих санкцій, з якими Путін зіткнеться, якщо розпочне війну. Та попри все, вважає *The Wall Street Journal*, ця позиція все ж таки є оборонною, оскільки Путін зумів захопити дипломатичну і воєнну ініціативу в Європі, а Захід поки що не здатен цьому завадити. Тим часом Захід або ж пропонує Путіну різні шляхи виходу із кризи, або ж, в кращому випадку, Захід хіба що відповідає на стратегічні виклики Кремля імпровізацією. А тут до серйозної політики все ще далеко. Отож Захід має усвідомити дві основні свої проблеми: «Перша – це проблема волі. Захід не хоче йти на конфронтацію з Росією, і під час будь-якої кризи намагається урегулювати ситуацію. Подібна базова настанова не лише робить умиротворення привабливим варіантом кожного разу, коли виникають труднощі; вона заважає Заходу мислити проактивно. В результаті, коли Росія перестає турбувати Захід, той перестає про неї думати. Друга проблема – проблема уяви. Західні лідери як і раніше не розуміють Путіна... Вони до цього часу не зрозуміли, яке провалля відділяє їх світ від світу Путіна – доки вони це не усвідомлять, російський лідер буде продовжувати обманювати їхні очікування і втручатиметься у їхні плани» [20]. Коли вникнути у внутрішній світ Путіна, вважає газета, то слід виходити з того, що він – гравець, котрий звик йти на великий ризик з холодною головою. Було б недоречно стверджувати, що він ніколи не помиляється. Однак у нього за плечима солідний досвід того, як нав'язувати свою волю сильнішим противникам. До того ж слід зважати, що він є продуктом радянської системи, в рамках котрої влада завжди винаходила собі таку істину, щоб ця істина зміцнювала саму ж владу. А радянська влада, як відомо, була побудована на брехні, яку кремлівські володарі утверджували в свідомості людей як незаперечну істину, котру має поділяти усе суспільство. Тож коли Заходу здається, що він розвінчує Путіна як завідомого брехуна, то насправді це аж ніяк не позначається на його позиції в самій Росії – так в цій країні давно заведено і нікого тут брехня не дивує. Отож Заходу слід виходити насамперед не з особистісних характеристик Путіна, а з

того, що Росія насамперед потерпає від обмежень матеріального і демографічного характеру. А до того ж жоден із кремлівських правителів не здатен ігнорувати наявність такого геополітичного фактору, як розквіт Китаю. Відтак західні лідери, зазначає видання, можуть опрацювати продуктивну стратегію для сучасного світу лише «подолавши свою постісторичну зашореність». З того моменту ефективний опір Володимирі Путіну стане вповні можливим, хоча шлях цей і не буде простим. Висловлювалася слухна думка, що Вашингтон вдається до тактики «контрінформування», відповідаючи в такий спосіб на «гібридні» методи Москви. Відбувається свого роду «світова медійна битва» спецслужб: «З самого початку української кризи американський президент й високопоставлені чиновники його адміністрації – і майже в режимі реального часу – передають оприлюдненню секретні розвідувальні дані про очікувані маневри Росії, щоб таким чином їх упередити. Призначення цієї тактики – позбавити противника Вашингтона ефекту несподіваності, котрим змогла скористатися Москва в 2014 році, коли оволоділа Кримом, а також в 2008-му при нападі на Грузію» [21]. З американською методикою ознайомив громадськість радник президента з питань національної безпеки Джейкоб Салліван. Зокрема йшлося про попередження Джо Байдена від 18 лютого 2022 року щодо вірогідного наступу російських військ на Україну найближчими днями: «Ми провадили дуже активну роботу з тим, щоб показати світу, які конкретні плани й наміри має Росія і яким чином вона готується до втілення їх у життя. Все, що ми зробили – це пояснили світу, що цей конфлікт є не якоюсь кризою, в котру Москву втягнули, а жорстокою війною, котру вона веде згідно власного вибору» [21]. Аналіз опублікованих Вашингтоном даних показує, що розвіддані являють собою класично чисту інформацію, зібрану за допомогою супутників і засобів прослуховування. США від самого початку широко поширювали знімки, на котрих були зафіксовані угруповання російських військ поблизу рубежів України. Ці знімки постійно коригувалися з врахуванням нових даних. Наприклад, коли Москва оголосила про повернення частини військовослужбовців до місць постійного розташування, Вашингтон одразу ж оприлюднив свої матеріали, продемонструвавши, що чисельність російських сил, навпаки, лише зросла. Щоправда деякі інші розвіддані мали уже іншу природу походження. Так, застережливо були викриті Вашингтоном акції щодо дезінформації, які готувала Росія (включаючи й осіб, які будуть арештовані після взяття Києва росіянами), уже мають відношення до сфери таємних операцій – із джерел, що посідають високі пости в російських спецслужбах, а то й безпосередньо в Кремлі. Не виключаючи елементу можливої дезінформації з боку російських спецслужб, подальший розвиток подій засвідчив, що більша частина із них відповідає дійсності. А це, як зазначив держсекретар США Ентоні Блінкен, дає підставу говорити, що ситуація в Україні розвивається «згідно наперед складеному сценарію» з боку Росії [21]. Українські аналітики також висловлювали думку, що Росія своїм

пересуванням військ до українського кордону не лише не «відроджує» свою супердержавність часів СРСР, але й добивається зростання геополітичного протистояння із США. Наразі Кремль намагається усіма засобами впливу через ЗМІ створити ілюзію такої ж величі щодо себе, як це було у минулої наддержави. Принаймні добитися того, щоб сплановано й послідовно на своїх західних кордонах побудувати якусь подобу мілітаризованого «сухопутного Криму». І це буде відповіддю на те, що Путін назвав «інфраструктурою НАТО в Україні» [22].

Близько 5 ранку 24 лютого 2022 р. за київським часом В. Путін у своєму зверненні оголосив про проведення «спеціальної військової операції» в Україні. Одночасно РФ розпочала обстріли українських міст. Путін заявив, що в плани Москви не входить окупація України, проте РФ прагнучиме до її «демілітаризації та денацифікації». Знову задля обілення російської агресивної політики стала вживатися термінологія часів Нюрнберзького процесу щодо поверженої Німеччини. Україна штучно вводилася в ранг нібито нацистської держави, яку слід «демілітаризувати» й «денацифікувати». Росія ж підносилася до рівня світоча демократії й надії всього людства. Воістину праведні слова були сказані колись, що новітні фашисти прийдуть до влади під гаслами антифашизму. Російський путінський режим на практиці довів свою фашистську корпоративну сутність, а тому процес «фашизації Росії», до якого вдавався і я в останніх публікаціях, відтепер слід замінити на поняття «фашизм, що еволюціонує до нацизму». Курс на «остаточне вирішення української проблеми» – яскраве тому свідчення. Особливо прикрим для мене є те, що близько о 5.00 державний кордон України піддався атаці з боку російських військ, розташованих на території Білорусі. Втягування білорусів у війну з українцями – це щось немислиме, а винуваті в цьому акті братовбивчої війни, як писали древні, будуть «прокляті й убиті». Однак, тим часом із славних партизанських країв були здійснені атаки на прикордонні українські підрозділи та пункти пропуску із застосуванням артилерії, важкої техніки та стрілецької зброї. Активізувалася робота диверсійно-розвідувальних груп противника. В залежності від ситуації на ділянках кордону Збройні Сили України, прикордонники та Національна гвардія відкрили вогонь по ворогу. Міністр оборони О. Резніков підтвердив, що російська армія розпочала інтенсивні обстріли українських підрозділів на сході, а також центрів управління та аеродромів. Українська армія у відповідь дає відсіч російським військам і робить все, щоб захистити цивільних громадян. Президент України В. Зеленський у своєму зверненні заявив, що в Україні запроваджується воєнний стан. Він повідомив, що вранці провів переговори з президентом США Дж. Байденом і Вашингтон уже почав готувати міжнародну підтримку. Закликавши громадян до спокою, президент України сказав: «Ми сильні, ми готові до всього, ми переможемо всіх». «Ми розірвали дипломатичні відносини з Росією. Україна захищається і не віддасть свободу, щоб там не думали в

Москві. Росія підло, самовбивчо напала на нашу країну, як це зробила Німеччина під час Другої світової. Російська держава стоїть на шляху зла, але багато залежить від російського народу. Громадяни самі будуть обирати, на якому шляху кожен із них особисто. Хто не втратив совісті – пора виходити на протести проти війни з Україною», – сказав він у відеозверненні [23]. Володимир Зеленський також поінформував, що Збройні Сили України ведуть дійсно важкі бої, відбивають атаки на Донбасі і в районах на сході, на півночі, на півдні. Він повідомив, що Україна атакована на землі й у повітрі, армія стримує ворога, ворог поніс серйозні втрати, однак їй зараз потрібна широка підтримка: «Ми вже видаємо зброю і будемо видавати для захисту нашої землі усім бажаючим захищати наш суверенітет. Від кожного громадянина України залежить майбутнє нашого українського народу. Кожен, у кого є бойовий досвід і хто може приєднатися до оборони України, повинен негайно прибути у відповідні центри комплектації. МВС залучає до захисту держави ветеранів» [23]. Із свого боку голова МЗС України Д. Кулеба заявив, що глава Кремля В. Путін розпочав повномасштабну війну проти України: «Продовжуються удари по мирних українських містах. Це загарбницька війна. Україна захищатиметься та переможе. Світ може і має зупинити Путіна. Час діяти – просто зараз» [24]. З боку США пролунало послання під промовистою назвою «Заява президента Байдена про безпричинний і невинуватий напад Росії на Україну». В ній зокрема наголошено: «Сьогодні увечері весь світ молиться за народ України, котрий потерпає від нічим не спровокованого і невинуватого нападу російських збройних сил. Президент Путін обрав завідомо умисну війну, котра призведе до катастрофічних людських жертв і страждань. Росія одноосібно несе відповідальність за смерть і розрухи, котрі потягне за собою цей напад, а Сполучені Штати, їх союзники і партнери дадуть відповідь єдино і рішуче. Світ притягне Росію до відповідальності» [25]. Також президент США пообіцяв здійснити аналіз останніх даних служби національної безпеки, порадитись із колегами й звернутися до американського народу з тим, щоб оголосити про ті подальші заходи, до котрих США і їхні союзники й партнери будуть вдаватися стосовно Росії за цей безглуздий акт агресії проти України та глобального світу й безпеки. Америка буде координувати свої дії із союзниками по НАТО, щоб забезпечити рішучу спільну відповідь, що стримає будь-яку агресію проти альянсу. Тим часом провідні аналітики CNN повідомили з України американській аудиторії, що страшно бачити ширину й масштаб того, що спостерігається в даний момент. Війська увійшли з різних напрямків вздовж українського кордону, і все це співпадає із найсерйознішими попередженнями з боку західних офіційних осіб, які заявляли про ці наміри Росії. А втім ці російські плани насторожують американських аналітиків своєю нереалістичністю, оскільки в них не проглядається будь-яка стратегічна вигода чи навіть логіка з боку глави Кремля. І коли це все-таки відбувається, то логічно постає питання про мотивацію Путіна. Якщо піддати аналізу його

57-хвилинний виступ щодо причин вторгнення, то постає моторошна картина: «Це була людина, як і раніше одержима тим, що відбулося на зорі його кар'єри, коли він був офіцером КДБ в Берліні. Одержимий розпадом СРСР, котрий він назвав щонайбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. Скидається на те, що він одержимий і думкою про те, що Україна як держава не має права на існування і що це все відбувається через радянські помилки. І ще він одержимий цією безпідставною ідеєю, що НАТО якимось чином прагне напасти на Росію. Що Україна – це плацдарм. Він заявив, що натівські місії тут [в Україні], що намагалися навчити українських військовослужбовців краще захищати країну, були, по-суті, базами НАТО, що це плацдарм для нападу на Росію. Так усе подається. І навіть сьогодні ідея про те, що якимось чином в лавах української армії є неофашисти, котрих необхідно атакувати, щоб Росія могла захиститися... Це абсурд, котрий ми чуємо увесь цей час... коли це Росія вторгається, коли це в Росії усім заправляє авторитарний лідер-одинак, схоже, часто-густо у відриві навіть від власних силовиків...» [26]. Те, що ще дві-три години перед тим, тобто вранці 24 лютого вважалося немислимим, сталося. І, як виявилось, згідно з оцінками українських військових, це не була «спеціальна воєнна операція», як то стверджує Кремль, а «початок повномасштабного вторгнення». Цей аналіз співпадає із розвідданими США, котрі були заздалегідь передані українським офіційним особам. І в них говорилося, що авіаударами справа не обмежиться, що буде задіяно цілий спектр воєнних тактик, прийомів кібервійни, психологічної війни, розгорнутих дій наземних сил. В цілому стало самоочевидно – у світі назріла нова геополітична реальність. Україна і світ увійшли у нову фазу розвитку: відбувся потужний суспільний зсув «Національно-визвольної антифашистської війни українського народу». Ніхто не може передбачити усіх перипетій цього воєнного протистояння. Але перший же день війни уже зримо довів: український народ вистоїть, його збройні сили помножать свої спроможності. Немає жодного сумніву, що перемога буде за нами.

Список використаних джерел та літератури

1. Американські та німецькі ЗМІ дізналися ймовірні дати вторгнення Росії в Україну. URL: <https://www.unian.ua/war/amerikanskita-nimecki-zmi-diznalisya-ymovirni-dati-vtorgnennya-rosiji-vukrajinu-novini-donbasu-11701930.html>
2. 1+1: олигархи, бизнесмены и депутаты-миллионеры бегут с Украины. URL: <https://www.inosmi.info/11-oligarkhi-biznesmeny-i-deputatymillionery-begut-s-ukrainy.html>
3. Почему 16 февраля не состоялось вторжение РФ. URL: <http://ru.interfax.com.ua/news/blog/798819.html>
4. Україна, Британія і Польща офіційно оголосили про тристоронній альянс. URL: <https://tsn.ua/politika/ukrayina-britaniya-i-polscha-oficiyno-ogolosili-pro-tristoronnyu-spivpracyu-1980025.html>
5. Dzenник: вероятность нападения России на Украину растет, а не снижается. URL: <https://www.inosmi.info/dzennik-veroyatnost-napadeniyarossii-na-ukrainu-rastyot-a-ne-snizhaetsya.html>

6. Блинкен: «Дипломатия – единственный ответственный способ разрешить этот кризис». URL: <https://www.golosameriki.com/a/blinken-un-security-council-ukraine-crisis-remarks/6446447.html>
7. Politico: «новая норма» – Столтенберг призвал НАТО привыкать к «постоянной российской угрозе». URL: <https://www.inosmi.info/politico-novaya-norma—stoltenberg-prizval-nato-privykat-kpostoyannoy-rossiyskoy-ugroze.html>
8. В Пентагоне не подтвердили версию о возможном вторжении РФ в Украину 16 февраля. URL: <https://www.dw.com/ru/v-htntagone-ne-podtverdili-versiju-o-vozmozhnom-vtorzhenii-rfv-ukrainu-16-fevralja/a-60763647>
9. Газета Mirror признала, что «вторжение» РФ на Украину не состоялось. URL: <https://news.ru/world/gazeta-mirror-priznala-chtovtorzhenie-rf-ne-sostoyalos/>
10. WP: попытка ввести в заблуждение – разведка США назвала отвод российских войск от границы с Украиной преднамеренной уловкой. URL: <https://www.inosmi.info/wp-popytka-vvesti-v-zabluzhdenie—razvedka-ssha-nazvala-jtvod-rossiyskikh-voysk-ot-granitsy-s-ukrain.html>
11. Обращение Байдена: полный текст. URL: https://censor.net/ua/resonance/3316466/obreschenye_bayidena_polnyi_text
12. Байден заявил о готовности России напасть на Украину «в ближайшие дни». URL: <https://www.dw.com/ru/dzho-baiden-jauveren-cho-rossija-hochet-napast-na-ukrainu/u-60838912>
13. TVP Info: Столтенберг гарантировал стопроцентную безопасность Польше – но не Украине. URL: <https://www.inosmi.info/tvp-infostoltenberg-garantiroval-stoprosentnuyu-bezopasnost-polshe---none-ukraine.html>
14. DM: остановить Путина, потому что он не остановится на Украине – Лиз Трасс призвала объединиться перед «российской агрессией». URL: <https://www.inosmi.info/dm-ostanovit-putina-potomu-cho-onne-ostanovitsya-na-ukraine—liz-trass-prizvala-obedinitiya-pered-.html>
15. Пресс-конференция по итогам российско-французских переговоров. URL: <https://www.kremlin.ru/events/president/news/67735>
16. «Україна залишає за собою право на індивідуальну і колективну самооборону»: Зеленський розповів, що буде далі. URL: https://tsn.ua/politika/zelenskiy-rosproviv-scho-bude-dali-1983433.html?utm_medium=referral&utm_source=idealmedia&utm_campaign=tsn.ua&utm_...
17. Главред: Зеленский пообещал заняться разрывом отношений с Россией и заговорил о военном положении. URL: [inosmi. https://www.inosmi.info/glavred-zelenskiy-poobeschal-zanyatsya-razryvom-otnosheniys-rossiye-i-zagovoril-o-voennom-polozheni.html](https://www.inosmi.info/glavred-zelenskiy-poobeschal-zanyatsya-razryvom-otnosheniys-rossiye-i-zagovoril-o-voennom-polozheni.html)
18. Страна: Украина потребовала от России отменить решение о признании ДНР и ЛНР. URL: <https://www.inosmi.info/strana-ukraina-potrebovalaot-rossii-otmenit-reshenie-o-priznanii-dnr-i-lnr.html>
19. Джо Байден выступил с новым заявлением по ситуации вокруг Украины. URL: <https://rus.ozodi.org/a/31717292.html>
20. WSJ: Путин перехитрил Запад – потому что живет в своем мире. URL: <https://www.inosmi.info/wsj-putin-perekhitril-zapad—potomu-chtotot-zhivyot-v-svojom-mire.html>
21. «Война теней» теперь идет в открытую: Le Figaro – о противостоянии разведок США и России. URL: <https://www.inosmi.info/voyna-teneyteper-idyot-v-otkrytuyu-le-figaro-o-protivostoyanii-razvedok-sshai-rossii.html>
22. Глава ЦРУ в Москве: не допустить удара по Украине? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/urns-in-russia/31553088.html>
23. Корреспондент: Зеленский заявил о разрыве дипотношений с Россией. URL: <https://www.inosmi.info/correspondent-zelenskiy-zayavil-orazryve-dipotnosheniy-s-rossiye.html>
24. Корреспондент: Кулеба призвал мир остановить Путина. URL: <https://www.inosmi.info/correspondent-kuleba-prizval-mir-ostanovit-putina.html>

25. MSNBC: Байден осудил Россию за «неоправданное нападение» на Украину. URL: <https://www.inosmi.info/msnbc-bayden-osudil-rossiyu-zaneopravdannoe-napadenie-na-ukrainu.html>
26. «Очень тревожное утро» – корреспондента CNN поразило масштаб происходящего на Украине. URL: <https://www.inosmi.info/ochentrevozhnoe-utro-korrespondenta-cnn-porazilo-masshtabproiskhodyaschego-na-ukraine.html>

References

1. UNIAN. (2022). *Amerykans"ki ta nimec"ki ZMI diznalysya jmovirni daty vtorhnennya Rosiyi v Ukrainu*. [Online]. Available from: <https://www.unian.ua/war/amerikanskita-nimecki-zmi-diznalysya-ymovirni-dati-vtorgnennya-rosiji-vukrajinu-novini-donbasu-11701930.html> [In Ukrainian].
2. 1+1. (2022). *Oligarhi, biznesmeny i deputaty-millionery begut s Ukrainy*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/11-oligarkhi-biznesmeny-i-deputatymillionery-begut-s-ukrainy.html> [In Russian].
3. Interfax-Ukraine. (2022). *Pochemu 16 fevralja ne sostojalos' vtorzhenie RF*. [Online]. Available from: <http://ru.interfax.com.ua/news/blog/798819.html> [In Russian].
4. TSN. (2022). *Ukrayina, Brytaniya i Pol"shha oficijno oholosyly pro trystoronnij al"jans*. [Online]. Available from: <https://tsn.ua/politika/ukrayina-brytaniya-i-polscha-oficijno-ogolosili-pro-tristoronnyu-spivpracyu-1980025.html> [In Ukrainian].
5. Dzennik. (2022). *Veroyatnost' napadenija Rossii na Ukrainu rastet, a nesnizhaetsja*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/dzennik-veroyatnost-napadeniyarossii-na-ukrainu-rastyot-a-ne-snizhaetsya.html> [In Russian].
6. VOA. (2022). *Blinken: "Diplomatija – edinstvennyj otvetstvennyj sposob razreshit' jetotkrisis"*. [Online]. Available from: <https://www.golosameriki.com/a/blinken-un-security-council-ukraine-crisis-remarks/6446447.html> [In Russian].
7. Politico. (2022). *"Novaja norma" – Stoltenberg prizval NATO privykat' k "postojannoju rossijskoju ugroze"*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/politico-novaya-norma-stoltenberg-prizval-nato-privykat-kpostoyannoju-rossijskoju-ugroze.html> [In Russian].
8. DeutscheWelle. (2022). *V Pentagone ne podtverdili versiju o vozmozhnom vtorzhenii RF v Ukrainu 16 fevralja*. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/ru/v-htntagone-ne-podtverdili-versiju-o-vozmozhnom-vtorzhenii-rfv-ukrainu-16-fevralja/a-60763647> [In Russian].
9. News.ru. (2022). *Gazeta Mirror priznala, chto "vtorzhenie" RF na Ukrainu ne sostojalos'*. [Online]. Available from: <https://news.ru/world/gazeta-mirror-priznala-chtovtorzhenie-rf-ne-sostoyalos/> [In Russian].
10. Washington Post. (2022). *Popytka vvesti v zabluzhdenie – razvedka SShA nazvala otvod rossijskih voysk ot granicy s Ukrainoj prednamerenoju ulovkoju*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/wp-popytka-vvesti-v-zabluzhdenie-razvedka-ssha-nazvala-jtvod-rossijskich-voysk-ot-granitsy-s-ukrain.html> [In Russian].
11. Censor.net. (2022). *Obrashhenie Bajdena: polnyj tekst*. [Online]. Available from: https://censor.net/ua/resonance/3316466/obreschenye_bayidena_polnyi_text [In Russian].
12. DeutscheWelle. (2022). *Bajden zajavil o gotovnosti Rossii napast' na Ukrainu "v blizhajshie dni"*. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/ru/dzho-bajden-ja-uveren-cto-rossija-hochet-napast-na-ukrainu/a-60838912> [In Russian].
13. TVP Info. (2022). *Stoltenberg garantiroval stoprocentnuju bezopasnost' Pol'she – no ne Ukraine*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/tvp-infostoltenberg-garantiroval-stoprosentnuyu-bezopasnost-polshe---none-ukraine.html> [In Russian].
14. DM. (2022). *Ostanovit' Putina, potomucto on ne ostanovitsja na Ukraine – Liz Trass prizvala ob'edinit'sja pered "rossijskoju agressiej"*. [Online]. Available from:

- <https://www.inosmi.info/dm-ostanovit-putina-potomu-cho-onne-ostanovitsya-na-ukraine—liz-trass-prizvala-obedinitsya-pered-.html> [In Russian].
15. Kremlin.ru. (2022). *Press-konferencija po itogam rossijsko-francuzskih peregovorov*. [Online]. Available from: <https://www.kremlin.ru/events/president/news/67735> [In Russian].
 16. TSN. (2022). “*Ukrayina zalyschaje za soboyu pravo na indyvidual"nu i kolektyvnu samooboronu*”: *Zelens"kyj rozpoviv, shho bude dali*. [Online]. Available from: https://tsn.ua/politika/zelenskiy-rospoviv-scho-bude-dali-1983433.html?utm_medium=refferal&utm_source=idealmedia&utm_campaign=tsn.ua&ut... [In Ukrainian].
 17. Glavred. (2022). *Zelenskiy poobeshhal zanjat'sja razryvom otnoshenij s Rossiej I zagovoril o voennom polozhenii*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/glavred-zelenskiy-poobeschal-zanyatsya-razryvom-otnosheniys-rossiey-i-zagovoril-o-voennom-polozheni.html> [In Russian].
 18. Strana. (2022). *Ukraina potrebovala ot Rossii otmenit' reshenie o priznanii DNR i LNR*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/strana-ukraina-potrebovalaot-rossii-otmenit-reshenie-o-priznanii-dnr-i-lnr.html> [In Russian].
 19. Radio Ozodi. (2022). *Dzho Bajden vystupil s novym zajavleniem po situacii vokrug Ukrainy*. [Online]. Available from: <https://rus.ozodi.org/a/31717292.html> [In Russian].
 20. WSJ. (2022). *Putin perehitril Zapad – potomuchto zhivet v svoem mire*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/wsj-putin-perekhitril-zapad—potomu-chtotot-zhivyot-v-svoyom-mire.html> [In Russian].
 21. Le Figaro. (2022). “*Vojna tenej*” *teper' idet v otkrytuju: Le Figaro – o protivostojanii razvedok SShA i Rossii*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/vojna-teneyteper-idyot-v-otkrytuyu-le-figaro—o-protivostoyanii-razvedok-sshai-rossii.html> [In Russian].
 22. Radio Svoboda. (2021). *Glava CRU v Moskve: ne dopustit' udara po Ukraine?* [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/urns-in-russia/31553088.html> [In Russian].
 23. Korrespondent. (2022). *Zelenskiy zajavil o razryve dipotnoshenij s Rossiej*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/correspondent-zelenskiy-zayavil-orazryve-dipotnosheniy-s-rossiej.html> [In Russian].
 24. Korrespondent. (2022). *Kuleba prizval mir ustanovit' Putina*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/correspondent-kuleba-prizval-mir-ostanovit-putina.html> [In Russian].
 25. MSNBC. (2022). *Bajden osudil Rossiju za “neopravdannoe napadenie” na Ukrainu*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/msnbc-bayden-osudil-rossiyu-zaneopravdannoe-napadenie-na-ukrainu.html> [In Russian].
 26. CNN. (2022). “*Ochen' trevozhnoe utro*” - *korrespondenta CNN porazil masshtab proishodjashhego na Ukraine*. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/ochentrevozhnoe-utro—korrespondenta-cnn-porazil-masshtabproiskhodyashego-na-ukraine.html> [In Russian].

Tkachenko V. Position of Western Countries Regarding Ukraine in the eve the Full-scale Invasion of the Russian Federation on February 24, 2022.

The article brought to the attention of the reader analyzes the positions of various countries of the world on the eve of Russia's large-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022. Since 2014, Ukraine has been in a state of undeclared war with Russia, which led to the occupation of Crimea and part of the territories of Donbas. After that, the war continued to smolder after the signing of the Minsk Agreements in 2015. At the end of 2021, there were signs that the Russian Federation was preparing for a full-scale invasion of Ukraine, which was publicly announced by US President J. Biden. For several months, the formation of a coalition of Western countries took place with the aim of providing military assistance to Ukraine to prevent the development of the conflict.

The article examines the position of key Western states regarding the Russian-Ukrainian conflict and its evolution during this period of time. Ukraine played the role of a catalyst for establishing the

unity of the West. An extremely important role in the implementation of the consolidation of the countries of the North Atlantic Alliance was played by the US leadership, which used a new approach – the release of intelligence data to influence the enemy's decisions. In addition, the mistakes made by Western countries since 2008, which made Russia's invasion of Ukraine possible, were analyzed. The article examines the attitude of the population of Ukraine and Russia to the problem based on sociological surveys that confirm the falsity of Russian narratives about the Russian-Ukrainian conflict. The coverage of the escalation of the Russian-Ukrainian war in the Western media on the eve of the invasion was analyzed. The author analyzed V. Putin's worldview and the reasons for his decision to attack Ukraine. The topic considered in the publication is of great value to the reader in connection with the escalation of the Russian-Ukrainian war and allows one to understand the circumstances that preceded the invasion.

Keywords: *Ukraine, Russian Federation, full-scale invasion, the USA, European Union, NATO, appeasement, sanctions, severance of diplomatic relations.*

УДК 94: 321.64/74+325.454(477)
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-3>

Кордун О.О.
<https://orcid.org/0000-0002-2080-7624>

СКЛАДНЕ ПРОЩАННЯ З ІМПЕРІЄЮ: ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В УКРАЇНІ

Подолання тоталітарного минулого в Україні є складним багатоаспектним процесом, під час якого необхідно було паралельно і комплексно вирішувати такі завдання як декомунізація, дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. До того ж у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більших складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли у короткий період часу довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних та ін. – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності.

На такому тлі процеси реальної декомунізації та дерадянізації виглядали мало не другорядними щодо згаданого комплексу проблем. Їх реалізація була підпорядкована необхідності легітимації незалежності і збереження територіальної цілісності держави; формуванню лояльності населення до влади та підтримки її політичного курсу.

З огляду на це, прощання з тоталітарним минулим носило компромісний характер, відбувалися стихійно, несистемно, непослідовно, без належного інформаційного, наукового та політичного забезпечення – під впливом поточної політичної кон'юнктури, породженої компромісом між посткомуністичною номенклатурою та ліберально-демократичними політиками. Ці процеси були неоднорідними в територіальному вимірі, різнилися на загальнонаціональному та місцевому рівні та визначалися динамікою співвідношення політичних сил у місцевих радах, викликаючи палкі наукові та політичні дискусії чи зазнаючи латентного або навіть відвертого саботажу та опору з боку політиків або громадян. Спостерігалось значне відставання у часі та глибині таких процесів від країн Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору».

Складовими цих процесів стали реабілітація жертв політичних репресій, повернення кримських татар, повернення імен українських політичних та культурних діячів, стихійні процеси «демокомунізації» на ґрунті знесення пам'ятників Леніну та іншим діячам ВКПБ-КПСС (т. зв. «ленінопад»).

Значна частина процесів деколонізації та дерадянізації, які мали б відбутися ще протягом першого десятиліття української незалежності, не є завершеними навіть на нинішньому етапі і активізувалися лише в умовах активної фази російської агресії щодо України у 2014 та 2022 р. Як наслідок, непероджене, непроговорене і не переосмислене повною мірою тоталітарне минуле часто і досі стоїть на заваді розвитку України як європейської демократичної держави.

Ключові слова: подолання наслідків тоталітаризму, декомунізація, деколонізація

Подолання тоталітарного минулого є складовою процесів демократизації в Україні, які відбувалися після поновлення української незалежності. Вони були відображенням тогочасної ситуації в середовищі політичних еліт, в суспільстві і країні в цілому. Цей період слід розглядати у ширшому контексті розпаду Російської імперії, до якої належала значний час більша частина нинішньої України. Ми і досі є свідками її розпаду, що триває вже понад століття, і ще довго визначатиме перебіг подій в регіоні.

Важливими віхами дослідження процесів подолання залишків тоталітарного минулого, політики пам'яті, деколонізації тощо стали роботи таких дослідників як С. Аверинцев, А. Ассман, В. Бабка, Т. Воропаєва, В. В'ятрович, О. Гайдай, І. Гирич, Я. Грицак, О. Гриценко, Я. Дашкевич, Ю. Зерній, С. Єскельчик, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, С. Кульчицький, С. Набок, Л. Нагорна, А. Портнов, М. Рябчук, М. Стріха, Ю. Шаповал, Н. Яковенко, М. Яковлев та ін.

Оцінки перебігу та результатів декомунізації в Україні цього періоду не отримали в українській історичній науці остаточної визначеності і нерідко є діаметрально протилежними, що робить Україну прикладом внутрішньої конфліктності колективної/історичної пам'яті. Але агресія, а особливо – повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, підштовхують дослідників до переосмислення процесів декомунізації попередніх років, виводячи на перший план питання протидії радянським та імперським міфам і наративам, які використовуються агресором у гібридній війні.

Після остаточної окупації радянською Росією незалежної УНР у 1921 р., на більшості її території був встановлений комуністичний тоталітарний режим, який у XX ст. пройшов еволюцію від масового державного терору за соціально-економічними, політичними та етнічними ознаками у 20-50-х рр. до авторитарного режиму 60-80-х рр. За час 70-річного домінування в Україні його найбільш кричущими злочинами стали: «червоний» терор 1918-1920 рр.; насильницька колективізація з «розкуркуленням» і фактичним знищенням селянства як класу; знищення української церкви; злочин геноциду – Голодомор 1932-1933 рр.; масові штучні голоди 1921-1922 рр., 1946-1947 рр.; масові репресії, зокрема знищення інтелектуалів та митців «Розстріляного відродження», Великий терор 1937-1938 рр.; репресії під час Другої світової війни та після її завершення; воєнні злочини під час Другої світової війни та під час боротьби із українським визвольним рухом; депортація кримськотатарського народу та інших народів Криму в 1944 р.; примусові депортації із Західної України у 1939-1941 рр. та 1944-1953 рр.; переслідування дисидентів тощо.

Згідно з Законом України від 9 квітня 2015 р. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», комуністичний тоталітарний режим 1917-1991 рр. в Україні визнаний злочинним.

Формальний відхід від тоталітарної комуністичної ідеології відбувся ще в рамках існування СРСР на тлі політичних та ідеологічних процесів, започаткованих у часи т.зв. «перебудови» (рос. «перестройка») у 1985-1991 рр.

З одного боку, складовими політичних змін, що уможливили процеси детоталітаризації в Україні, стали реформа компартійно-радянської системи державної влади в СРСР, вибори і перебіг XIX конференції КПРС у 1988 р., вибори 1989 р. на З'їзд народних депутатів СРСР і перші відносно демократичні вибори 1990 р. в республіканські та місцеві органи влади. До

цього додавалася також боротьба за впливи всередині Політбюро (зокрема з Є. Лігачовим), яка відбувалася під гаслами десталінізації і зустріла активну підтримку в колах ліберальної інтелігенції.

З іншого боку, основні практики подолання тоталітарного минулого були започатковані на низовому рівні ще наприкінці 80-х рр. – у дисидентському середовищі, серед вільнодумної національно орієнтованої інтелігенції (наприклад, Український культурологічний клуб (1987), Народний рух України за перебудову (1989)) – як розвиток «перебудовних» ініціатив на українському ґрунті [1]. Теми та ідеї, породжені протестом проти радянської системи, пошуком правди щодо замовчування причин та наслідків Чорнобильської катастрофи, масових політичних репресій 30-50-х рр. ХХ ст., Голодомору, української революції 1917-1920 рр. згодом були перенесені і на державний рівень.

Після відновлення української незалежності демонтаж елементів тоталітарного минулого в Україні став болісним, тривалим і багатоаспектним процесом, під час якого необхідно було паралельно і комплексно вирішувати такі взаємопов'язані завдання як декомунізація/дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. До того ж у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більш складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли у короткий період довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних тощо – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності.

Серед них: побудова ефективних державних інститутів на засадах демократії; кардинальна зміна законодавства; налагодження функціонування економіки на ринкових засадах за умов повної відсутності відповідного досвіду та фінансово-економічної інфраструктури; наздоганяюча модернізація у технологічній сфері; зміна структури виробництва; подолання регіональних, мовних, релігійних розломів; розбудова громадянського суспільства та ін.

На такому тлі процеси декомунізації та дерадянізації виглядали мало не другорядними щодо згаданого комплексу проблем. Окрім того вони були ускладнені низкою трансформаційних проблем, пов'язаних з особливостями гібридного політичного режиму, який сформувався в Україні до початку 2000-х рр., і поєднував в собі ознаки демократії та авторитаризму. Усе це накладало свій відбиток на державотворчі процеси в Україні, на ідеї та рішення, продукovanі владною верхівкою у пострадянський час. Повною мірою це стосується і процесів подолання тоталітарного минулого.

Свій відбиток на розвиток демократичних інститутів та процесів декомунізації в Україні наклало тривале перебування більшості її земель у статусі напівколонії чи колонії Російської імперії та СРСР. Колоніальне (імперське, радянське) минуле залишило в суспільстві та свідомості (самоідентифікації) українців глибокий слід, породивши економічну, політичну, культурну, інтелектуальну і навіть психологічну залежність від

імперського/федерального центру [2] І хоча тема колоніального статусу України наразі є предметом гарячих академічних дискусій, слід визнати, що у результаті цілеспрямованої політики, яка здійснювалася у Російській імперії та СРСР, Україна перетворилася на специфічну територію, яка *de facto* мала ознаки колонії з усіма притаманними таким країнам деформаціями. У мовній та культурній сфері України колоніальні впливи виявилися найбільш очевидними [3; 4].

Однією з ознак пострадянського періоду та постколоніальної ситуації в Україні є збереження (тяглість) існування в ній такого феномену як «радянська людина» (радянська ідентичність), де «радянськість» є комплексом моральних, ціннісних, соціальних, політичних, матеріальних стереотипів, які сформувалися у громадян СРСР впродовж 1940-1980-х рр. [5]. Така система радянських стереотипів важко руйнується, адже вона нав'язувалася протягом тривалого часу з дитячого садочку, у школі, у армії, у літературі, у кіні тощо, і самовідтворюється навіть серед осіб, які у свідомому віці не були частиною радянського суспільства. У людей, які відносять себе до радянської спільності оцінка радянського минулого як політичної системи зводиться до наявності «порядку», «сильної руки», «дисципліни». Негативно ними також сприймається актуалізація тем колективізації, боротьби за національну та державну незалежність, репресій, голодоморів.

Базовою характеристикою такої пострадянської людини є амбівалентність свідомості. Особа підтримує засадничо несумісні позиції і не бачить між ними суперечностей. До того ж фрагментарність та дискретність уявлень про соціальний світ робить пострадянську людину вразливою для маніпуляцій та пропаганди. І навіть на 8-му році відкритої війни з Росією, після тисяч смертей, після розкриття правди про Голодомор та репресії, в суспільстві залишається значна частка українців, які святкують радянські свята, ставляться негативно до декомунізації і жалкують за Радянським Союзом.

Тобто, на відміну від переважної більшості країн колишнього «комуністичного табору», Україна та низка інших пострадянських країн стикнулася з необхідністю не лише подолання комуністичного тоталітарного минулого, але й паралельно і комплексно вирішувати такі завдання як дерадянська та деколонізація/дерусифікація. Окрім того триваліший, на відміну від країн Балтії, період перебування України у складі СРСР додатково ускладнював їх вирішення.

Фактична перемога демократичного світу у «холодній» війні та розпад СРСР не створили історичних передумов для засудження злочинів комуністичного режиму в СРСР в рамках трибуналу, подібного до Нюрнберзького процесу (чи «Vergangenheitsbewältigung», «подолання минулого» у ФРН [6]), попередній тоталітарний лад не було переможено ні зовнішньою силою, ні повстанням знизу, його було демонтовано представниками самої партійної еліти, що зіграло свою негативну роль у важкому подоланні тоталітарного спадку. Ідея

президента України В. Ющенка [7] щодо створення Міжнародного трибуналу над злочинами комунізму за участі держав Східної Європи, що постраждали від комуністичних режимів (Росії, Польщі, Грузії, країн Балтії та ін.), так і не була реалізована на практиці.

Внаслідок дискретності історичної пам'яті в Україні, не було визнано правонаступництва нової України з УНР та Українською державою П. Скоропадського, на відміну, наприклад, від Естонської Республіки, яка після здобуття у 1991 р. незалежності не розбудовувала державу «з нуля», а оголосила про відновлення своєї державності [8].

З одного боку, йдеться про відносно нетривалий період власної державності України (1917-1921 рр.), що дозволяє говорити про практичну неперервність перебування України у складі Російської/радянської імперій. Досвід, здобутий українцями у часи визвольних змагань першої чверті ХХ ст., у масі своїй був витіснений тривалим перебуванням у складі інших держав, а носії цього досвіду були знищені або емігрували за кордон, мало впливаючи на свідомість абсолютної більшості населення. Національно-республіканський (УНР), національно-монархічний (Українська держава гетьмана П.Скоропадського), анархічний («махновщина») та отаманський (отаман Зелений, Холодноярська республіка, 1919-22 рр.) проекти української державності програли конкуруючому з ним в той самий час більшовицькому неоімперському проекту (УСРР як частина «братньої сім'ї народів»).

З іншого боку, від УНР та гетьманату радянська Україна перейняла саму ідею можливості існування окремої української держави, кордони, територіальні домагання, державну мову, форми культурної політики, були інтегровані окремі елементи державної організації і структури на кшталт Академії наук тощо. Саме існування УНР можливим існування утворення під назвою «Украинская Социалистическая Советская Республика», створеної за більшовицькою моделлю, але на національній основі, в межах, які були визначені УНР. І саме ці межі стали згодом для СРСР однією з формальних причин окупації Західної України.

За висновками експертів [9], історична політика в Україні до 2005 р. характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів.

З одного боку: відбулося переведення історичної освіти й науки на нові рейки; створення меморіалів для увічнення постатей і подій національної історії; відродження релігійного життя та інтегрування історії церкви в історичний наратив; формування історичної пам'яті про трагедії етнічних меншин – депортації кримських татар, Голокост тощо. З іншого: розмитість, еkleктичність, двоїстість, нечіткість у ставленні до національного минулого; калькування меморіальних прийомів радянської доби; лавіювання / компроміс

між українською та імперсько-радянською моделями пам'яті; невизначеність конкретних цілей та пріоритетів; накладання на економічну та політичну кризу. На думку Ю. Зерній, така неоднозначність отриманих результатів часто сприяла «консервації у пам'яті нації імперсько-радянських стереотипів, посилювала регіоналізацію колективних уявлень про минуле» [10, с. 43–44].

Як наслідок цих особливостей політичних процесів, в Україні спостерігалось значне відставання декомунізаційних процесів від інших країн Центрально-Східної Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору».

Не відбулося повноцінної зміни колишніх компартійних еліт, а сформована із представників національно-демократичних сил, при підтримці підприємців та бізнес-управлінців контреліта була на той час політично слабкою. Заклики до проведення люстрації в Україні набули значного поширення лише після Помаранчевої революції 2004 р. і приходу до влади В. Ющенка, але так і не були реалізовані на практиці [11]. «Закон про очищення влади», яким було запроваджено процедуру люстрації для колишніх функціонерів комуністичної партії був Верховною Радою України також був ухвалений з відставанням у понад 20 років – 16 вересня 2014 р. Сама Комуністична партія України частково залишалася при владі також до 2014 р., а процес її остаточної зборони тягнувся з перервами до останнього часу. Таким чином, тогочасна влада не була зацікавлена ані будувати в країні реальне демократичне суспільство, ані проводити декомунізацію.

Лише 12 червня 2009 р. набув чинності Указ Президента України В. Ющенка № 432/2009 «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», одним із положень якого було «вжиття в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні, а також щодо перейменування в установленому порядку населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з іменами таких осіб».

На державному рівні реальна декомунізація розпочалася в Україні із запізненням на понад 20 років, коли Революція Гідності та відкрита агресія РФ проти України у 2014 р. знову активували і актуалізували це завдання. Фактично, декомунізація була унормована лише 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакетом законів, який набув чинності з 21 травня 2015 р. [12]:

– «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (закон № 314-VIII);

– «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» (закон № 315-VIII);

– «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (закон № 316-VIII);

– «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII).

Однак процеси декомунізації публічного простору поступово загальмувалися вже з середини 2019 р. Лише у травні 2021 р. на Полтавщині, у селі Новоселівка, демонтували останній в Україні пам'ятник одному із організаторів Голодомору 1932-1933 рр. Г. Петровському. Так і не було розроблено і ухвалено закони про деколонізацію [13], робота над якими почалася в Інституті національної пам'яті. І лише повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. каталізувало деколонізаційні процеси не в теоретичному, а в практичному вимірі. Так само лише 5 квітня 2022 р. група депутатів зареєструвала законопроект щодо заборони використання у населених пунктах України географічних назв, символіки та імен діячів держави, яка вчинила збройну агресію проти України.

Попри внесення значних змін до чинного на той час та величезний масив нового законодавства, в Україні продовжували діяти численні нормативні акти часів СРСР та УРСР. Лише 7 травня 2022 р. набрав чинності Закон України №2215-IX від 21.04.2022 р. «Про дерадянізацію законодавства України». Примітно, що проект його було внесено до Верховної Ради ще 29.10.2020 р., і лише під час воєнного стану внаслідок вторгнення військ Росії на територію нашої держави цей закон було прийнято. Але навіть вжиття авторами закону терміну «дерадянізація» не призвело до його нормативного врегулювання, а сама назва закону не відповідає його змісту, який зводиться суто до редакційної зміни актів законодавства України. Хоча в розрізі законодавства його «дерадянізація» – це, передусім, систематизація, кодифікація законодавства України та гармонізація відповідних положень до вимог європейських/загальносвітових стандартів і правил тощо, а сам процес має передбачати не внесення змін в чинні, а прийняття принципово нових нормативних актів [14].

Як наслідок домінування в тогочасному політичному механізмі України інституту президента, саме він виступав ключовим інститутом у виробленні історичної політики та процесів подолання тоталітарного минулого на державному рівні. І саме тому державні практики того часу можна реконструювати на основі указів президентів [15, с. 49] (у порядку зменшення частоти):

- відзначення річниць історичних подій – 28;
- відзначення ювілеїв видатних діячів, вшанування та увічнення їхньої пам'яті – 23;
- інституційний розвиток політики пам'яті (створення чи ліквідація установ, інших органів, що діють у політиці пам'яті) – 20;
- охорона і збереження пам'яток (історичної спадщини) – 16;
- відродження втрачених пам'яток та спорудження нових пам'ятників – 12;

- встановлення нових свят і пам'ятних днів – 11;
- здійснення масштабних видавничих проєктів – 5;
- захист і збереження етнокультурного різноманіття – 4.

Президент також може визначати історичну політику через підписання чи ветоування законів, що прийняті парламентом, через підконтрольні йому фракції у Верховній Раді, через місцеві державні адміністрації (що виконують роль місцевих органів виконавчої влади), врешті, через прямі доручення органам виконавчої влади і підконтрольним йому міністерствам та відомствам.

Президенту були підпорядковані бюрократичні структури, що дозволяють досить швидко та реалізовувати рішення (або імітувати їхнє виконання). В Адміністрації президента існували структурні підрозділи, які прямо чи опосередковано залучалися до формування й реалізації історичної політики. Передусім це Головний департамент з питань гуманітарної політики, Головний департамент інформаційної політики і Департамент державних нагород. Аналітична робота і змістовне наповнення документів, що транслюють ці рішення, покладалася на Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). І саме тому особистість президента, його зацікавленість питаннями минулого та бажання чи небажання звертатися до них у зв'язку з поточними проблемами, значною мірою впливали на інтенсивність та алгоритми подолання тоталітарного минулого в країні.

Водночас, у ці часи (особливо у період двох каденцій Л. Кучми) сформувався базовий набір ритуальних комеморативних практик Голодомору на державному рівні (включно із Днем пам'яті жертв голодомору), відзначення Дня Соборності, Дня українського козацтва тощо. Саме тоді розгорнулася робота з історичної реабілітації ОУН та УПА, було введено в обіг національну валюту, що була свого роду портретною галереєю знакових історичних персонажів.

Таким чином, загальну практичну діяльність з подолання тоталітарного минулого у наративній, візуальній, ритуальній та діяльній сферах у 90-х рр. ХХ ст. з урахуванням низових практик можна звести до таких основних напрямків:

1. Відновлення історичної справедливості щодо репресованих у СРСР чи незаслужено забутих українських діячів науки і культури, політичних і громадських діячів, творів мистецтва тощо.

2. Очищення публічного простору від маркерів та ідеологічних символів російської імперії та Радянського Союзу. Демонтаж меморіальних об'єктів/місць пам'яті (таблички, покажчики, пам'ятники, бюсти, панно тощо), закладених у радянські часи; перейменуванні топонімів і годонімів, названих на честь радянських (і частково – російських/імперських) державних та культурних діячів (В. Ленін, Г. Петровський, С. Кіров, Артем тощо), таких, що відображають комуністичну ідеологію чи пов'язані з СРСР, або таких, що є русизмами.

3. Наповнення ландшафту населених пунктів новим ідеологічним змістом:

– спорудження нових пам'ятників, монументів, меморіалів, меморіальних дощок та ін., присвячених подіям/постатям вітчизняної історії (монумент Незалежності, меморіал пам'яті жертв політичних репресій у Биківні, монументи Соборності у низці міст України, пам'ятник Святославу, меморіали пам'яті жертв голодоморів, пам'ятники М.Грушевському, Святославу Хороброму, П. Сагайдачному, Ярославу Мудрому, О. Гончару, Лесю Курбасу, Шолом-Алейхему тощо);

– відродження/відбудова втрачених у радянський час пам'яток історії та архітектури (Успенського собору Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, церкви Богородиці Пирогощі, Цвинтаря «Орлят» у Львові тощо).

4. Розвінчання цілої низки радянських та імперських міфів («Велика перемога», «Велика Вітчизняна війна», «УПА – фашисти» «Росія – великий брат» тощо). Боротьба з локальними радянськими чи русифікаційними історичними міфами.

5. Відхід від класового підходу в оцінці історичних подій, переосмислення (ліквідація «білих плям») цілої низки сюжетів вітчизняної та світової історії, які десятиліттями замовчувалися (колосальні втрати Червоної Армії, Голокост, Голодомор, політичні репресії тощо).

6. Зміна переліку свят, поява релігійних свят, припинення святкування «Великої Жовтневої соціалістичної революції», поступовий відхід від відзначення «Великої перемоги», «початку Великої Вітчизняної війни», «Дня Радянської армії» тощо.

7. Нормалізація мовного простору. Ліквідація диспропорції у частці мовлення українською мовою на радіо, телебаченні, перехід на дублювання іноземних фільмів українською мовою, де реальних успіхів було досягнуто також вже на початку ХХІ ст.

8. Закладення традиції участі керівників держави, інших представників політичної та бізнес еліти, громадськості у нових комеморативних заходах, присвячених пам'яті жертв політичних репресій, героям визвольних змагань за незалежну Україну, митцям розстріляного відродження тощо.

9. Дерадянізація законодавства, освіти, підручників та іншої навчальної літератури.

Унаоченим проявом прощання з тоталітарним минулим і, водночас, індикатором перебігу декомунізаційних процесів, став т.зв. «ленінопод» (прибирання з публічного простору пам'ятників Леніну) [16, с. 232], який розпочався в 90-х рр. на Західній Україні. В Україні ці процеси тривалий час не мали належного законодавчого забезпечення у загальнонаціональному форматі. Знесення пам'ятників діячам тоталітарного режиму відбувалося стихійно, або на підставі рішень органів місцевої влади. Одним з перших пам'ятників комуністичному режиму, знесених в Україні, був монумент Великої Жовтневої соціалістичної революції в Києві. Знесення відбулось відповідно до рішення

Київради у вересні 1991 р. Але найперший випадок демонтажу пам'ятника Леніну на території України та СРСР був зафіксований у місті Червоноград Львівської області 1 серпня 1991 р. А вже до дня відновлення державної незалежності України (24 серпня 1991 р.) у Львівській області знесли на загал 246 пам'ятників Леніну [17].

11 вересня 1991 р. Верховна Рада УРСР навіть змушена була ухвалити постанову «Про порушення закону Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури», у якій рекомендувала міським радам «переглянути незаконні рішення про знесення і переміщення пам'ятників В.І. Леніну» [18]. Однак попри спротив влади, на початку 90-х рр. ХХ ст. у Галичині та на Волині було демонтовано близько 2 тис. монументів більшовицькому вождю. Упродовж 1993–2004 рр. – ще понад 600 у Центральній Україні, а після Помаранчевої революції до 2008 р. – ще 600. Відмінною була ситуація із перейменуваннями топонімів. 1989-го було декомунізовано лише 3 населених пункти, включно з Маріуполем, 1990-го – ще 3 (зокрема Луганськ), 1991-го – 4, 1992-го – 6 (серед них Алчевськ), 1993-го – 3, 1994-го – 1 і 1995 року – 5 [19].

Для порівняння: станом на квітень 2019 р., за висновками тодішнього директора УНП В. В'ятровича, декомунізація в Україні була здійснена на понад 95%. З 2015 р. було перейменовано 987 населених пунктів (з них 32 міста), 25 районів та одну область (Кропивницьку), майже 52 тис. інших топонімів та демонтовано близько 2,5 тис. комуністичних пам'ятників і пам'ятних знаків [20]. На думку деяких дослідників, за суто формальними ознаками декомунізація в Україні 2015-2019 рр. стала однією з небагатьох майже повністю доведених до кінця реформ.

Отже, процеси подолання тоталітарного минулого були в Україні тривалими і болісними, мали несистемний та суперечливий характер, і досі не є закінченими. Реалізація цих процесів на практиці вимагала вирішення цілого комплексу проблем посттоталітарного суспільства у різних сферах: ідеологічній (символіка, монументальна пропаганда, наративи, методологічні засади соціогуманітарних досліджень, топоніміки); культурній (повернення «забутих» імен, відродження національної культури); економічній (побудова ринкової економіки, подолання структурних диспропорцій); політичній (політико-адміністративній) – відмова від радянських зразків як на інституційному рівні, в адміністративно-територіальному устрої, так і на рівні принципів державного управління та місцевого самоврядування); соціально-психологічній (трансформація світогляду, цінностей, настанов, практик) тощо. Комплексність цих процесів зумовила їх незавершеність і фрагментарність. Дерусифікація та деколонізація не стали на цьому етапі логічним продовженням декомунізаційних процесів.

Якщо коротко охарактеризувати загальну політику пам'яті, здійснювану у цей період, то як слушно зауважив М. Стріха, що вона становить своєрідну

мішанку радянських, російських та українських героїв і цінностей [21, с. 15]. Саме тому українському суспільству притаманна амбівалентна модель колективної/історичної пам'яті: постійне балансування між національним та імперським/радянським ностальгічними варіантами історичної пам'яті та відповідними ритуально-символічними комеморативними практиками. Українці і нині здебільшого відтворюють постколоніальний погляд на свою історію, який значною мірою сформувався на основі російських історичних наративів і схем в імперській або радянській редакціях [22].

Перспективи завершення процесів демократизації (подолання тоталітарного минулого) в Україні неможливі у відриві від загальних позитивних змін в країні, які стануть реальністю зокрема внаслідок перемоги України над країною-агресором.

Відкрита агресія РФ щодо України у 2014 р., а особливо широкомасштабне вторгнення у лютому 2022 р., змусили суспільство до переосмислення багатьох сторінок вітчизняної історії, зокрема тоталітарного минулого. Йдеться, наприклад, про відмову від залишків радянської та імперської топоніміки, що набула масового характеру по всіх підконтрольних Україні територіях. Але подальше закріплення нового світогляду у суспільній свідомості базується на таких трьох китах як освіта, ЗМІ та культура (передусім мистецтво і література). І українські науковці перебувають тут на передовій цього важливого фронту у глобальному протистоянні з неототалітарним путінським режимом.

Як зазначає В. В'ятрович, декомунізацію можна назвати лише першим етапом деколонізації, тому що, знімаючи шар комуністичного тягаря, тоталітарного минулого, під ним ми нерідко зустрічаємо російське імперське минуле, яке не менш антиукраїнське, ніж було комуністичне [23]. Необхідний перехід від практик постколоніалізму у розумінні Е. Саїда (проговорювання і осмислення травм колоніального минулого) до деколонізації як рішучого розриву з тоталітарним та імперським минулим в усіх сферах. Тому потрібно поширити практики декомунізації на російську імперську спадщину. Через зміни до законодавства про пам'ятники, географічні назви тощо Україну треба звільнити від більшості монументів і топоніміки, що возвеличують російську колонізацію. Важливим кроком до створення законодавчої основи цього має стати ухвалення парламентом проекту закону № 7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», станом на середину грудня ухваленого парламентом у першому читанні [24].

Підстави для обережного оптимізму щодо готовності громадян до змін дають висновки [25] відомого українського соціолога Є. Головахи щодо позитивних змін, які були зафіксовані в українському суспільстві напередодні повномасштабного вторгнення Росії. Ці нові, принципово нетоталітарні, цінності та настанови дають надії сподіватися на можливість консолідації

соціуму у баченні свого майбутнього (і минулого), а отже – можливість остаточного прощання з тоталітарним та колоніальним минулим.

Список використаних джерел та літератури

1. *Київська Весна*: упор. О. Шевченко. К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. 576 с.
2. Воропаєва Т. Консолідація українства у постколоніальну добу: Теоретичні й емпіричні результати дослідження. *Українознавчий альманах*. 2018. Том 23. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/277>
3. Перехрест О. «Революція буває тоді, коли еліта провалилась у своїх планах». *Історична правда*. 3 жовтня 2013. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/524bed889b339/>
4. Панасюк Л.В. Білінгвізм в соціально-політичному житті України: Монографія. К.: ВАДЕКС, 2013. 270 с.
5. Радянські цінності та ідентичність. Історик розповідає, що робити із «совєтським» минулим. *Трибуна*. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/radyanski-tsinnosti-ta-identichnist-istorik-rozprovidaye-shho-robiti-iz-sovyetskim-minulim/>
6. В'ятрович В. Vergangenheitsbewältigung, або німецьке «подолання минулого». *Історична правда*. 15.02.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/02/15/160932/>
7. Ющенко хоче Міжнародний трибунал над комунізмом. *Українська правда*. 14 січня 2010 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/14/4616254/>
8. Зайцева О. Дерадянiзацiя Естонiї: як це було. *Ресурсний центр ГУПТ*. 04.04.2013. URL: <https://gurt.org.ua/news/recent/17595/bull/>
9. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analichna>
10. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 41–51.
11. Лук'яненко готує закон про люстрацію кадрів старого режиму. *Коментарі*. 10 січня 2005 р. URL: https://web.archive.org/web/20140228222720/http://ua.comments.ua/politics/13867-Lukyanyenko_gotuie_zakon_pro.html
12. *Голос України*. 20 травня 2015. № 87 (6091). С. 15-19.
13. Інститут національної пам'яті ініціював ухвалення закону про деколонізацію. *Портал новин LB.ua*. 9 березня 2019 р. URL: https://lb.ua/news/2019/03/09/421551_institut_natsionalnoy_pamyati.html
14. Урбанська Т. Дерадянiзацiя законодавства: в чому практична користь таких змін. *УНІАН*. 28 квітня 2022 р. URL: <https://www.unian.ua/politics/deradyanizaciya-zakonodavstva-v-chomu-praktichna-korist-takih-zmin-novini-ukrajina-11804343.html>
15. Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К.: К.І.С., 2017. 1136 с.
16. Яковлев М.В. Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних термінів. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 228-234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2019_5_33
17. Семків В. Падай, Леніне, падай. *Збруч*. 10 серпня 2015 р. URL: <https://zbruc.eu/node/40061>
18. Постанова Верховної Ради України від 11 вересня 1990 року № 270-ХІІ «Про порушення Закону Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”». *Платформа ефективного регулювання*. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id206144>
19. Громенко С. Декомунізація. Дерадянiзацiя? Деколонiзацiя! *Локальна історія*. 11 грудня 2019 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/dekomunizatsiia-deradyanizatsiia-dekolonizatsiia/>

20. Декомунізація і деколонізація в Україні – В’ятрович розповів про хід реформ. *Апостроф*. 9 квітня 2019 р. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-04-09/vyatrovich-rasskazal-pro-zapuschennyu-v-ukraine-dekolonizatsiyu/159609>
21. Стріха М. Політика пам’яті, якої не було. *Пам’ять і питання ідентичності Польща. Україна*. Варшава: Фундація ім. Стефана Баторія, 2013. URL: https://www.batory.org.pl/upload/publikacje/Pamiec%20i%20pytania_UA.pdf
22. Що не так з уроками історії у школі? Пояснюють історики. *Локальна історія*. 5 травня 2022 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-roiasniuiut-istoriki/>
23. Казарін П. «Декомунізація – перший етап деколонізації України» – В’ятрович. *Радіо Свобода*. 10 травня 2018 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29218827.html>
24. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України. № 7253 від 05.04.2022. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39367>
25. Євген Головаха: «Українці вперше усвідомили, що дружба з Росією – це шлях до приниження». *Портал новин LB.ua*. 13 грудня 2018 р. URL: https://ukr.lb.ua/society/2018/12/13/414770_ievgen_golovaha_ukraintsi_vpershe.html

References

1. *Kyivska Vesna* [Kyiv Spring]: emphasis O. Shevchenko (2005). Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihi, 2005. [In Ukrainian].
2. Voropaieva, T. (2018). Konsolidatsiia ukrainstva u postkolonialnu dobu: Teoretychni y empyrychni rezultaty doslidzhennia [Consolidation of Ukraine in the post-colonial era: Theoretical and empirical research results]. [Online]. *Ukrainoznavchyyi almanakh*. 2018. Vol. 23. Available from: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/277> [In Ukrainian].
3. Perekhrest, O. (2013). Revoliutsiia buvaie todi, koly elita provalylas u svoikh planakh [Revolution happens when the elite has failed in its plans]. [Online]. *Istorychna pravda*. 03.10.2013. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/524bed889b339/> [In Ukrainian].
4. Panasiuk, L.V. (2013). *Bilinhvizm v sotsialno-politychnomu zhytti Ukrainy* [Bilingualism in the socio-political life of Ukraine]: Monohrafiia. Kyiv: VADEKS, 2013. [In Ukrainian].
5. Radianski tsinnosti ta identychnist. Istoryk rozpovidaie, shcho robyty iz “sovietskym” mynulym [Soviet values and identity. The historian tells what to do with the “Soviet” past]. [Online]. *Trybuna*. Available from: <https://tribuna.pl.ua/news/radianski-tsinnosti-ta-identychnist-istorik-rozpovidaye-shho-robiti-iz-sovyetskim-minulim/> [In Ukrainian].
6. Viatrovych, V. (2022). Vergangenheitsbewältigung, abo nimetske “podolannia mynuloho” [Vergangenheitsbewältigung, or the German “overcoming the past”]. [Online]. *Istorychna Pravda*. 15.02.2022. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/02/15/160932/> [In Ukrainian].
7. Yushchenko khoche Mizhnarodnyi trybunal nad komunizmom [Yushchenko wants an International Tribunal on Communism]. [Online]. *Ukrainska pravda*, 14.01.2010. Available from: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/14/4616254/> [In Ukrainian].
8. Zaitseva, O. (2013). Deradianizatsiia Estonii: yak tse bulo [De-Sovietization of Estonia: how it happened]. [Online]. *Resursnyi tsentr HURT*. 04.04.2013. Available from: <https://gurt.org.ua/news/recent/17595/bull/> [In Ukrainian].
9. Kontseptualni zasady derzhavnoi polityky pamiati [Conceptual foundations of the state policy of memory]. Analitychna zapyska. [Online]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Available from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/kontseptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analichna> [In Ukrainian].

10. Zernii, Yu.O. (2008). Derzhavna polityka pamiaty v Ukraini: stanovlennia ta suchasnyi stan [State policy of memory in Ukraine: formation and current state]. *Stratehichni priorityety*, 3 (8), pp. 41–51. [In Ukrainian].
11. Lukianenko hotuie zakon pro liustratsiiu kadriv staroho rezhymu [Lukyanenko is preparing a law on the lustration of personnel of the old regime]. [Online]. *Komentari*. 10.01.2005. Available from: https://web.archive.org/web/20140228222720/http://ua.comments.ua/politics/13867-Lukyanenko_gotuie_zakon_pro.html [In Ukrainian].
12. *Holos Ukrainy*. 20.05.2015. № 87 (6091). pp. 15-19. [In Ukrainian].
13. Instytut natsionalnoi pamiaty initsiiuvav ukhvalennia zakonu pro dekolonizatsiiu [The Institute of National Remembrance initiated the adoption of the law on decolonization]. [Online]. *Portal novyn LB.ua*, 09.03.2019. Available from: https://lb.ua/news/2019/03/09/421551_institut_natsionalnoy_pamyati.html [In Ukrainian].
14. Urbanska, T. (2022). Deradianizatsiia zakonodavstva: v chomu praktychna koryst takykh zmin [De-Sovietization of legislation: what are the practical benefits of such changes]. [Online]. *UNIAN*. 28.04.2022. Available from: <https://www.unian.ua/politics/deradyanizaciya-zakonodavstva-v-chomu-praktichna-korist-takih-zmin-novini-ukrajina-11804343.html> [In Ukrainian].
15. Hrytsenko, O. (2017). *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty* [Presidents and memory. Politics of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results]. Kyiv: K.I.S., 2017. [In Ukrainian].
16. Yakovliev, M.V. (2019). Prahmatychni funktsii politolohichnykh kvaziterminiv i politychnykh terminoidiv [Pragmatic functions of political science quasi-terms and political terminoids]. [Online]. *Terminolohichniy visnyk*, 5, pp. 228-234. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2019_5_33 [In Ukrainian].
17. Semkiv, V. (2015). Padai, Lenine, padai [Fall, Lenin, fall]. [Online]. *Zbruch*. 10.08.2015. Available from: <https://zbruc.eu/node/40061> [In Ukrainian].
18. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 11 veresnia 1990 roku No. 270-XII “Pro porushennia Zakonu Ukrainskoi RSR “Pro okhoronu i vykorystannia pamiatok istorii ta kultury”” [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of September 11, 1990 N 270-XII “On violations of the Law of the Ukrainian SSR “On the Protection and Use of Historical and Cultural Monuments””]. [Online]. *Platforma efektyvnoho rehuliuвання*. Available from: <https://regulation.gov.ua/documents/id206144> [In Ukrainian].
19. Hromenko, S. (2019). Dekomunizatsiia. Deradianizatsiia? Dekolonizatsiia! [Decommunization. De-Sovietization? Decolonization!]. [Online]. *Lokalna istoriia*. 11.12.2019. Available from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/dekomunizatsiia-deradianizatsiia-dekolonizatsiia/> [In Ukrainian].
20. Dekomunizatsiia i dekolonizatsiia v Ukraini – Viatrovych rozpoviv pro khid reform [Decommunization and decolonization in Ukraine – Vyatrovych spoke about the progress of reforms]. [Online]. *Apostrof*. 09.04.2019. Available from: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-04-09/vyatrovich-rasskazal-pro-zapuschennuyu-v-ukraine-dekolonizatsiyu/159609> [In Ukrainian].
21. Strikha, M. (2013). Polityka pamiaty, yakoi ne bulo [Politics of memory that did not exist]. [Online]. *Pamiat i pytannia identychnosti Polshcha. Ukraina*. Warshawa: Fundatsiia Stefana Batoriia, 2013. Available from: https://www.batory.org.pl/upload/publikacje/Pamiec%20i%20pytania_UA.pdf [In Ukrainian].
22. Shcho ne tak z urokamy istorii u shkoli? [What is wrong with history lessons at school?] Poiasniuiut istoriky. [Online]. *Lokalna istoriia*. 05.05.2022. Available from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-poiasniuiut-istoriki/> [In Ukrainian].

23. Kazarin P. (2018). “Dekomunizatsiia – pershyi etap dekolonizatsii Ukrainy” – Viatrovych [“Decommunization - the first stage of decolonization of Ukraine” – Vyatrovych]. [Online]. *Radio Svoboda*. 10.05.2018. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29218827.html> [In Ukrainian].
24. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro heohrafichni nazvy” shchodo dekolonizatsii toponimii ta vporiadkuvannia vykorystannia heohrafichnykh nazv u naselenykh punktakh Ukrainy [Draft Law on Amendments to the Law of Ukraine “On Geographical Names” regarding decolonization of toponyms and regulation of the use of geographic names in populated areas of Ukraine]. №7253 vid 05.04.2022. [Online]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available from: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39367> [In Ukrainian].
25. Yevhen Holovakha: “Ukrainci vpershe usvidomyly, shcho druzhba z Rosiieiu – tse shliakh do prynzhennia” [Yevhen Holovakha: “Ukrainians realized for the first time that friendship with Russia is a path to humiliation”]. [Online]. *Portal novyn LB.ua*. 13.12.2018. Available from: https://ukr.lb.ua/society/2018/12/13/414770_ievgen_golovaha_ukrainci_vpershe.html [In Ukrainian].

Kordun O. A Difficult Farewell to the Empire: Practices of Overcoming the Totalitarian Past in Ukraine.

Overcoming the totalitarian past in Ukraine is a complex multifaceted process, during which it was necessary to solve such tasks as decommunization, de-Sovietization and decolonization/de-Russification in a parallel and comprehensive manner. In addition, in the 90s of the XX century they were part of even more complex general processes of post-Soviet transformations in Ukraine, when in a short period of time it was necessary to simultaneously solve a whole complex of others – economic, political, social, worldview, etc. - problems of varying degrees of complexity, focus and intensity.

Against this background, the processes of real decommunization and de-Sovietization seemed almost secondary to the mentioned set of problems. Their implementation was subject to the need to legitimize independence and preserve the territorial integrity of the state; formation of the population’s loyalty to the government and support for its political course.

In view of this, farewell to the totalitarian past was of a compromising nature, took place spontaneously, unsystematically, inconsistently, without proper informational, scientific and political support – under the influence of the current political situation, generated by a compromise between the post-communist nomenclature and liberal-democratic politicians. These processes were heterogeneous in the territorial dimension, varied at the national and local levels and were determined by the dynamics of the balance of political forces in local councils, causing heated scientific and political debates or experiencing latent or even open sabotage and resistance from politicians or citizens. There was a significant lag in the time and depth of such processes from the countries of Europe, which at one time belonged to the so-called “socialist camp”.

The components of these processes were the rehabilitation of victims of political repressions, the return of Crimean Tatars, the return of the names of Ukrainian political and cultural figures, spontaneous processes of “democommunication” such as the demolition of monuments to Lenin and other figures of the Communist Party of the Soviet Union-CPSU (the so-called “Lenin fall”).

A significant part of the processes of decolonization and de-Sovietization, which were supposed to take place during the first decade of Ukrainian independence, are not complete even at the current stage and were activated only in the conditions of the active phase of Russian aggression against Ukraine in 2014 and 2022. As a result, unresolved, unspoken and not the completely reinterpreted totalitarian past often and still stands in the way of Ukraine’s development as a European democratic state.

Keywords: *overcoming the consequences of totalitarianism, decommunization, decolonization.*

УДК 94:316.42(575.3)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-4>

Бульвінський А.Г.

<https://orcid.org/0000-0001-9665-7418>

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТАДЖИЦЬКОГО СОЦІУМУ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті здійснено аналіз особливостей таджицького соціуму радянського періоду. Сучасна таджицька ідентичність почала формуватися лише на початку ХХ ст. із виходом у 1912 р. першої таджицької газети «Бухорои шариф» («Священна Бухара»). До особливостей таджицького соціуму радянського періоду ми віднесли відсутність досвіду незалежного державного існування; низький рівень національної самосвідомості населення, адже таджицька ідентичність відокремилась від загальномусульманської та загальноперської лише у 1920-х рр.; вдячність радянській владі за відродження таджицької державності спочатку у форматі таджицької національної автономії, а з 1929 р. – Таджикицької РСР; фактична відсутність досвіду життя народу при капіталістичному ладі; політичним носієм таджицької національної самосвідомості стала Компартія Таджикистану в особі національної партійної еліти, яка її конструювала нову таджицьку ідентичність; поступове набуття російською мовою статусу мови міжнаціонального спілкування у Таджикистані та заміна таджицько-узбецької двомовності таджиків таджицько-російською; підпорядкування таджицької культури радянській імперській культурі що з часом виховало у таджицькому соціумі компліментарне ставлення до СРСР і Росії загалом та щире політичне лояльність щодо них; розширення багатонаціональності та соціально-професійної сегментції таджицького соціуму при якій корінне населення переважно було зайняте в сільському господарстві, торгівлі, культурі та освіті, а приїжджі зайняли провідні позиції у промисловості, конструкторських бюро, наукових установах; складна географічна конфігурація держави, нерозвинутість державних та економічних структур країни стали причиною територіальної відособленості та роз'єднаності таджицького суспільства, а також формування регіональних кланів – ходжентського, кулябського, гармського та памірського.

Ключові слова: Таджикистан, Таджикицька РСР, таджики, таджицький соціум, ідентичність.

Після того як наприкінці Х ст. ослаблена внутрішніми смутами Імперія Саманідів припинила свої існування і була завойована та поділена тюрками, таджики, які є одним з іранських народів і які вважають Імперію Саманідів своєю першою державою, майже тисячу років жили як бездержавний народ, перебуваючи у складі різних, здебільшого тюркських держав. Ці обставини суттєво сповільнили процеси формування таджицької нації, національної та державної самосвідомості таджицького народу.

Розуміння особливостей становлення таджицького соціуму радянського періоду є вкрай важливим з точки зору прогнозування подальших шляхів розвитку сучасної таджицької державності та її геополітичної самоідентифікації у глобалізованому світі. Тому метою цього дослідження є з'ясування характеристик того стану у якому таджицький соціум підійшов до часу

проголошення своєї незалежності. У вітчизняній історіографії фактично відсутні роботи, присвячені цій проблематиці.

У XVI ст. після проголошення шиїзму офіційною релігією Сефевідського Ірану та переходу території Таджикистану під стійку владу тюрків-узбеків, єдиний до того таджицько-перський мовно-культурний простір було розірвано. Утворилось два народи – іранці та таджики, перші сповідували шиїзм та говорили на фарсі, другі сповідували сунізм та говорили таджицькою мовою.

Таджики Центральної Азії понад чотири століття жили у складі тюркських узбецьких держав – Бухарського та Кокандського ханств, а тому серед таджицького населення утвердилась субрегіональна, а не загальнонаціональна свідомість. Окрім того, офіційний статус таджицької мови (або фарсі) у цих державах як мови діловодства примиряв таджицьке населення з фактом проживання у тюркських державах і не давав підстав говорити про національне пригноблення. Відповідно про якісь прояви таджицької самосвідомості чи патріотизму у ті часи і не йшлося. Таджики того періоду були певною мірою «сплячою» нацією, яка адаптувалась до життя у тюркському світі.

Фактично таджицька державність була відновлена лише під час національно-територіального розмежування, яке у 1924 р. провела радянська влада у Центральній Азії. У результаті новостворена Таджикицька АРСР стала частиною тюркської Узбецької РСР. До складу утвореної таджицької автономії увійшли найменш розвинуті таджицькі території: Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір до яких у 1925 р. була приєднана Памірська область (Гірсько-Бадахшанська автономна область). Таким чином Таджикистан став гірською країною до якої у 1929 р. Приєднали Ходжентський округ у Ферганській долині. Лише у 1929 р. Таджикистан було перетворено на союзну республіку і прийнято до складу СРСР.

Таджицьке суспільство першої половини XX ст. характеризувалося низьким рівнем національної самосвідомості, що пояснюється відсутністю таджицької державної традиції, незначною кількістю національної інтелігенції, вкрай низьким рівнем освіти населення, значною його бідністю.

Сучасна таджицька ідентичність почала формуватися лише на початку XX ст. із виходом 11 березня 1912 р. першої таджицької газети «Бухорои шариф» («Священна Бухара») у м. Каган поблизу Бухари [1]. 153 випуски цієї газети таджицькою мовою до її заборони у січні 1913 р. «дуже вплинули на зародження і становлення політичної та національної самосвідомості таджицького народу», зазначає у своїй роботі М. Абдулаєв [2, с. 19]. Саме у публікаціях цієї газети з'являються перші ознаки таджицької ідентичності, зокрема, корінне населення Центральної Азії вперше було публічно і чітко поділене за етнічною ознакою на туранські (тюркські) та арійські (іранські) нації, а таджиків було виділено як окремий етнос.

Однак ісламські просвітники-джадіди на сторінках цієї газети здебільшого закликали до соціального та національного пробудження єдиної, як вони

вважали, «бухаро-туркестанські» нації, до отримання нових світських знань, до прогресу. Такі наднаціональні погляди джадідів, які вважали всі етноси Центральної Азії, зокрема й узбеків та таджиків, єдиною нацією, визначались наднаціональним характером існуючих у регіоні держав та територій – Бухарського емірату, Хівинського ханства та російського Туркестану. Щоправда ця єдина «середньоазійська» нація послугоувалась двома мовами – таджицькою та узбецькою (тюркською). Надалі джадідизм еволюціонував в основному у напрямку пантюркізму. Та невелика частина джадідів, які були прихильниками таджицької національної ідентичності до розпаду Російської імперії так і не змогли створити повноцінну національну друковану трибуну для висвітлення та обґрунтування своїх ідей.

Лютнева та Жовтнева революції 1917 р. в Російській імперії дали потужний поштовх для зростання національної самосвідомості таджиків. З 1919 р. головним пропагандистом ідеї національної самосвідомості таджиків стала перша радянська газета таджицькою мовою «Шулаї інкілоб» («Полум'я революції»), яка видавалась у Самарканді до кінця 1921 р. [3]. Насамперед ця ідея проводилась у публіцистиці головного редактора С. Алі-Заде та поета і письменника С. Айні. Однак вона подавалась здебільшого в обгортці «мусульманського комунізму» та національно-територіальної «бухарської», «туркестанської», «перської» самосвідомості. Тому етнонім «таджики» навіть ці діячі згадували рідко, здебільшого вони звертались до «мусульман», «бухарців», «туркестанців», «персів» або «персомовних». Інакше кажучи таджицька ідентичність на рубежі 1910–1920-х рр. ще чітко не відокремилась від загальномусульманської та загальноперської і закриття єдиної таджицької газети завдало удару по процесу її формування.

Лише з появою у середині 1923 р. ідеї про таджицьку автономію таджицька тематика знову з'явилась у публічному дискурсі. Таджицькі публіцисти були змушені писати свої матеріали про таджицькі проблеми узбецькою мовою для узбецьких газет. Насамперед йдеться про газети «Зерафшан» (Самарканд) та «Туркестан» (Ташкент), на сторінках яких С. Алі-Заде, С. Айні, А. Ісмоїлзода, А. Сатторі, О. Худойбахті та М. Расулі впродовж 1923–1924 рр. писали про національне життя таджицького народу. Були й таджицькі автори, які вважали таджиків малою народністю, яка не повинна претендувати на якийсь особливий статус. Очевидно саме з часів цієї дискусії можна говорити про закладення теоретико-ідеологічних основ нової таджицької національної ідентичності [2, с. 28].

Утворення 14 жовтня 1924 р. Таджицької АРСР [4] свідчило про визнання самого факту існування таджицького народу проти чого активно заперечували пантюркісти, які у 1918 р. не визнали за таджицькою мовою офіційного статусу в Туркестанській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці, а у 1921 р. в Бухарській Народній Радянській Республіці.

Головною проблемою новоствореної Таджикицької АРСР стало те, що найрозвинутіші таджицькі території з містами Бухара та Самарканд не увійшли до складу Радянського Таджикистану. Створення Таджикицької АРСР означало також і поділ таджиків Центральної Азії на дві частини, тих, які проживають у Таджикиській автономній, потім союзній республіці, та тих, які проживають в Узбецькій РСР і щодо яких проводиться активна політика узбекизації.

Після утворення Таджикицької республіки природним чином актуалізувалась проблематика національного самопізнання та культурно-історичного спадку власне таджиків, а таджицька інтелігенція стала носієм ідей таджицької національної ідентичності. Поява таджицької національної автономії суттєвим чином пришвидшила відхід таджицького соціуму від бухарсько-туркестанської самосвідомості, підштовхнула процеси формування національної та державної самосвідомості таджицького народу, процеси консолідації нації.

Ключовою проблемою у становленні таджицького соціуму та таджицької нації стала політика радянської влади з переведення таджиків із феодального стану одразу до соціалістичного, фактично минаючи капіталістичний. Але згідно сучасних уявлень нація-держава формується саме на капіталістичному етапі свого розвитку (К. Дойч, Е. Геллнер, Б. Андерсон, Е. Сміт). Тому формування таджиків як соціалістичної нації стало складним і неоднозначним процесом.

Особливістю розвитку таджицького радянського соціуму стало те, що політичним носієм таджицької національної самосвідомості стала Компартія Таджикистану в особі національної партійної еліти – Ш. Шотемура, Н. Махсума, Н. Мухаммеда, А. Алієва. Саме комуністи стали головною силою у справі конструювання нової таджицької ідентичності. А основним інструментом для пропаганди нової таджицької ідентичності стала таджицька радянська преса [5] – газети «Овозі тоджик» («Голос таджика»), «Овозі Шарк» («Голос Сходу»), «Бедорі тоджик» («Пробудження таджика»), «Тоджикистоні сурх» («Червоний Таджикистан»), журнал «Рохбарі доніш» («Наставник знання») та ін.

Починаючи з 1920-х рр. у таджицькій публіцистиці почало запроваджуватись поняття «таджицька мова», яке стало активно вживатись поряд з поняттям «перська мова» [2, с. 30]. Нова назва мови сприяла зростанню таджицької національної самосвідомості й відповідала назві країни та народу. Також з метою відрізнити таджицьку від власне перської мови та підкреслити її нерелігійний, неархаїчний характер у 1928 р. було здійснено переведення таджицької мови з арабської графіки на латинську, а у 1939 р. – на кирилицю. Це зміцнило фонетичні відмінності між таджицькою і фарсі та певною мірою віддалило один від одного центральноазійських й афганських таджиків у яких залишилась арабська графіка письма, а також перервало спадковість культурних традицій таджицького народу, зробивши недоступними твори класиків таджицької літератури.

Іншою метою цих реформ був намір ослабити в країні вплив ісламу з яким асоціювалась арабська графіка. Перехід же таджицької мови на кирилицю більш тісно прив'язав таджиків до російського культурного кола та радянської держави.

Також впродовж 1920-х рр. нова таджицька національна самосвідомість стверджувалась шляхом послідовної критики пантюркістських ідей щодо Центральної Азії у новопосталій таджицькій пресі. Як зазначає М. Абдулаєв [2, с. 34], станом на початок 1930-х рр. можемо говорити про те, що нова таджицька ідентичність була в цілому сформована, адже етнонім таджик став загальноживаним.

Власна історична наука у таджиків почала своє становлення лише у радянський період з утворенням Таджикицької РСР. Першу узагальнюючу наукову роботу з історії Таджикистану та етногенезу таджицького народу таджицька історіографія видала лише у середині ХХ ст. Це була книга Б. Гафурова «Історія таджицького народу у короткому викладі» (1947 р.) [6] у якій була закладена класична схема викладу таджицької історії. Більш детально проблеми етногенезу таджиків були досліджені Б. Гафуровим у монографії «Таджики: Найдавніша, давня та середньовічна історія» (1972 р.) [7]. Фундаментальні праці Б. Гафурова, посилені владним авторитетом їх автора, першого секретаря ЦК Комуністичної партії Таджикистану у 1946–1956 рр., мали «неоціненний вплив на формування історичної та національної самосвідомості таджицької нації» [8, с. 3].

Водночас із 1930-х рр. у Таджикистані почали активно пропагуватись ідеї радянського патріотизму, центральною метою якого було створення нової соціальної спільноти – радянського народу. Як надетнічна спільнота, вона мала об'єднати численні народи і народності СРСР на основі єдиної території та ідеології. Відповідно в Таджикистані, як і в інших радянських республіках, почала насаджуватись надетнічна радянська самосвідомість, відчуття гордості за приналежність до нової великої радянської батьківщини та багатонаціонального радянського народу.

Водночас варто підкреслити, що саме у радянський час у Таджикистані почали формуватися промисловий робітничий клас, інженерно-технічні кадри, але не як національні, а як частина загальної радянської соціальної структури. Адже вже з початку 1930-х рр. у Таджикицьку РСР почали прибувати тисячі завербованих робітників з Росії та України [9, с. 578]. Впродовж 1946–1960 рр. у республіку приїхало 748 тис. осіб з інших республік СРСР [10, с. 184]. У результаті постійного припливу інонаціональних, насамперед кваліфікованих кадрів для забезпечення будівництва та функціонування промисловості у Таджикистані аж до розпаду СРСР так і не сформувався національний робітничий клас.

Паралельно із цим десь із 1930-х рр. у таджицькому соціумі почало розвиватись нове соціокультурне явище – таджицько-російська двомовність, й

інтенсивність цього процесу з роками лише зростала. Насамперед вона охопила середовище робітників та інтелігенції.

З часом російська мова набула у Таджикистані статусу мови міжнаціонального спілкування. Як з'ясувала у своєму дослідженні О. Еська «Молоде покоління таджиків спілкувалося з узбеками, киргизами та іншими представниками етнічних груп здебільшого російською мовою, а не таджицькою чи узбецькою мовами, як це було до встановлення Радянської влади» [11, с. 14]. Таким чином за радянський період таджицько-узбецька двомовність таджиків була замінена таджицько-російською. Окрім того у памірських народів функцію мови міжнаціонального спілкування виконувала таджицька мова.

Таджицька культура радянського періоду була підпорядкованою радянській імперській культурі що з часом виховало у таджицькому соціумі схвальне, компліментарне ставлення до СРСР і Росії загалом та щирі політичну лояльність щодо них. Показовим підтвердженням прихильного ставлення таджиків до СРСР стали результати референдуму 17 березня 1991 р. на якому 94,4% населення проголосувало за збереженням СРСР, більше було лише туркменів – 97,7% [12].

Ключовою причиною цього явища було усвідомлення таджицьким соціумом факту нерівності «великої» російської культури та «малої» провінційної таджицької, великої імперії та малої слаборозвинутої республіки й відповідна неможливість для таджиків на рівних вести діалог з росіянами. А це у свою чергу свідчило про значні проблеми з національною самоідентифікацією таджиків.

Іншою причиною прийняття таджиками радянської влади було те, що офіційна радянська ідеологія позиціонувала свою політику щодо Центральної Азії як деколонізаційну, спрямовану на позбавлення народів регіону від феодального ладу та імперії. Суперечливість цього дискурсу полягала у тому, що СРСР також був імперією [13], але унікальною, оскільки поставив в основу своєї ідеології антиімперіалізм. Цей антиімперіалістичний дискурс був дуже добре сприйнятий таджицьким суспільством, насамперед інтелігенцією, вихованою вже за радянської влади, не зважаючи на те, що у складі СРСР Таджикистан по суті також залишився сировинним додатком Центру, хоча й з певною мірою модернізованою соціально-економічною дійсністю.

Однією з особливостей розвитку таджицького соціуму повоєнного часу стала тенденція на розширення його багатонаціональності та соціально-професійної сегментації. За даними перепису населення 1959 р. таджиків у Таджикиській РСР склали лише 53,1%, узбеки – 23%, росіяни – 13,2% [14, с. 116]. Насамперед частка нетаджицького населення зростала серед міських жителів, приїжджі зайняли провідні позиції у промисловості, конструкторських бюро, наукових установах. Приплив кваліфікованих кадрів з інших радянських республік сповільнив процес підготовки високопрофесійних робітничих та інженерних

кадрів із числа таджиків. Корінне населення переважно було зайняте в сільському господарстві, торгівлі, культурі та освіті.

Радянська влада свідомо конструювала новий, лояльний до імперського центру таджицький соціум виходячи з власного бачення та потреб. Як зазначає у своїй роботі А. Калиновський: «СРСР створив простір для “національної еліти” в республіках, заохочуючи її не просто думати про розвиток власної етнічної групи, а й вникати у минуле та традиції» [15], але в рамках марксизму-ленінізму. Фактично радянська влада дозволила відродити й інтегрувати у радянський контекст певні частини культурно-історичного спадку таджиків та пишатися ними. З 1950–1960-х рр. таджицька інтелігенція почала свідомо й активно використовувати інститути соціалізму для будівництва національної культури.

Різномірний склад створеної більшовиками Таджикицької АРСР/РСР заважав процесам внутрішньої інтеграції та консолідації таджицького соціуму весь радянський період. Найрозвинутіша область Таджикицької РСР – Ходжентська (Ленінабадська) весь радянський час не мала сухопутного сполучення з основною частиною республіки у зимовий час, тобто була територіальна відрізана від неї. Гірський Бадахшан переважно населяють памірці, які говорять памірськими мовами, сповідують ісмаїлізм, тобто є шіїтами, та не вважають себе таджиками. Основну частину Таджикицької РСР склала Східна Бухара, найвідсталіші землі Бухарського емірату. Столицею країни було обране м. Душанбе у заселеній переважно узбеками Гісарській долині у якому таджиків у радянський час склали лише $\frac{1}{5}$ - $\frac{1}{3}$ частку населення.

Наслідком такої конфігурації держави стала територіальна відособленість та роз'єднаність таджицького суспільства, а також виникнення регіональних кланів. Цьому сприяла й нерозвиненість державних та економічних структур країни.

Деякі дослідники, зокрема С. Джононов [16, с. 27-28], вважають, що корені недостатньо розвинутої національної самосвідомості таджиків можуть тягнутися з часів падіння держави Саманідів. Втративши свою першу державність таджиків, які мешкали у різних регіонах, як осілий народ, сконцентрувались на любові до своєї малої батьківщини, наслідком чого з часом стало викорінення установок на місництво та регіоналізм.

Як пише П. Шозімов, з теоретичної точки зору місництво слід розглядати як субетнічний патріотизм який за певних умов трансформується у національний патріотизм, а місництво трансформується в націоналізм [17, с. 18-20]. А разом ці дві складові формують етнічну самосвідомість, яка з формуванням нації переростає в національну самосвідомість. Саме цей процес і тривав у Таджикистані впродовж ХХ ст.

Значною проблемою нового таджицького соціуму була нестача національних світських кадрів для забезпечення функціонування Таджикицької АРСР, а потім і Таджикицької РСР. Основною кузнею таких кадрів стала Ходженська область.

Саме тут сформувався перший таджицький етно-регіональний клан – ходжентський, який весь радянський період контролював владу в республіці.

Справа у тому, що ще до приходу радянської влади саме у Ходженті та інших населених пунктах області існували партійні осередки більшовиків, тому прийшовши до влади більшовики логічно сперлись насамперед на ці кадри. Саме здебільшого ходжентські таджики з 1918 р. відправлялись на вчительські курси у Самарканд, з 1919 р. – у Ташкент, у тому ж році такі курси почали функціонувати й у самому Ходженті, а з 1921 р. у Душанбе [9, с. 400-402] (Сталінабад у 1929–1961 рр.). Потім ці ходжентські таджики ставали вчителями, спеціалістами та керівниками в усіх регіонах Таджикистану. Підбирати такі кадри з важкодоступних гірських районів, де було вкрай мало робітників та існувала поголовна безграмотність, було складно.

Надалі до нових кадрів доєдналися агрономи, зоотехніки, інженери, лікарі, механізатори, багато з яких також були вихідцями з Ходжентської області, де у 1931 р. було створено Таджицький сільськогосподарський інститут, а у 1932 р. – Ходжентський державний університет та Ходжентський педагогічний інститут. Досить швидко ці кадри просунулись на усі ключові позиції у партійних органах.

Таким чином, як зазначає у своїй роботі Р. Бобохонов, «від початку на всі керівні посади в інститутах державної влади Таджикистану, як у центрі, так і на місцях, були призначені представники ходжентської етнічної групи» [18, с. 575]. Станом на початок 1940-х рр. практично усі перші секретарі партійних організацій усіх рівнів були ходженнями як і переважна більшість депутатів усіх рівнів. Тобто уся державна влада зосередилась у руках одного ходжентського (ленінабадського, 1936–1990 рр.) етно-регіонального клану.

Іншими етно-регіональними групами таджицького народу були кулябські таджики колишнього Кулябського бекства, потім Кулябської області; гармські таджики Каратегінської долини (колишне Каратегінське бекство, потім Гармська область) та памірські таджики Гірсько-Бадахшанської автономної області.

Процеси утворення інших етно-регіональних кланів у Таджикистані пришвидшились після того, як наприкінці 1940-х та впродовж 1950-х рр. відбулись масштабні примусові переселення таджиків, а у 1960-х рр. представники цих етно-регіональних груп отримали свої кадри, які пройшли навчання у різних навчальних закладах Таджикистану.

Підкреслимо, що масштабні міграції різних груп таджиків стали суттєвим чинником, який вплинув на формування таджицького радянського соціуму, адже значні маси населення були переміщені та перемішані між собою. Вони проводились радянською владою з метою забезпечити землею малоземельні та безземельні дехканські господарства гірських та густонаселених районів за рахунок вільних, раніше не освоєних долинних родючих земель, а також з метою освоєння цілих земель [19].

Поштовхом до формування гармського етно-регіонального клану стало примусово-планове переселення частини гармських таджиків із Каратегінської долини на південь у новостворену Курган-Тюбінську область, яке нерідко відбувалось цілими кишлаками, колгоспами чи бригадами. Переселенці підтримували тісні економічні, культурні та родинні зв'язки з Каратегінською долиною. В економічному плані гармські таджики спеціалізувались на вирощуванні та продажі овочевої продукції та фруктів, які гарно росли у регіонах їх старого та нового проживання. Поступово по всьому Таджикистану була створена мережа реалізації цієї продукції, як викупленої у колгоспів та радгоспів, так і вирощеної на приватних ділянках.

У 1960-х рр. гармські торговці поставили під свій контроль майже всі центральні ринки Таджикистану, а у 1970-х рр. через створені торгово-закупочні організації розпочали постачання продукції за межі республіки як автомобільним, так і залізничним транспортом. У результаті в регіоні виникли умови для формування тіньової економіки. Використовуючи отриманий фінансовий ресурс, гармський етно-регіональний клан на початок 1980-х рр. отримав усі ключові державні посади у Каратегінській долині та Курган-Тюбінській області [18, с. 575-576].

Кулябський етно-регіональний клан сформувався на базі Кулябської області, яка весь радянський час була найбільш бідним та найменш розвинутим регіоном республіки через нестачу води, а тому мала найвищий рівень безробіття та злочинності. У 1960–1970-ті рр. в усі основні органи державної влади області, насамперед в правоохоронній сфері, поступово почали входити місцеві кадри, частина яких була пов'язана з криміналітетом [18, с. 576].

Памірська етно-регіональна група завжди була мовно та релігійно відособлена від основної маси таджиків. З 1950-х рр. молодь із Гірсько-Бадахшанської автономної області почала приїжджати у центральні регіони Таджикистану та вступати до ВНЗ. Вони погано асимілювались із таджиками та в усіх місцях свого перебування створювали свої громади та земляцтва, які підтримували тісні контакти між собою та з ГБАО. Багато памірців робили кар'єру у сфері освіти та охорони здоров'я. Таким чином станом на 1970-і рр. сформувався памірський етно-регіональний клан, соціальну основу якого склала інтелігенція [18, с. 577].

Як зазначає у своїй роботі П. Шозімов формування таджицьких етно-регіонального кланів у радянський період носило значною мірою штучний характер. Адже радянська влада прагнула контролювати Таджикистан «не лише на офіційному рівні, але, головним чином, використовуючи структурне маніпулювання регіонами, які були побудовані за регіональними характеристиками, а також посилені впливом місцевої політичної номенклатури» [17, с. 28].

Оформлення у повоєнний час у таджицькому суспільстві трьох нових етно-регіональних кланів привело до того, що з кінця 1960-х рр. у більшості регіонів

країни розпочалась боротьба місцевих регіональних еліт за витіснення із влади представників пануючого ходжентського етно-регіонального клану. На початку 1980-х рр., використавши механізм партійних чисток, ходжентці змогли знову поставити свої кадри у всіх керівних органах по всій республіці.

Початок у 1985 р. в СРСР реформ із переведення суспільно-політичного та економічного ладу на демократичні засади кардинально змінив ситуацію у Таджикистані на користь місцевих етно-регіональних кланів. На час розпаду СРСР ходжентський (ленінабадський) етно-регіональний клан контролював лише Ленінабадську область та м. Душанбе. Надалі саме етно-регіональна фрагментованість політичної системи та соціуму Таджикистану стала однією з основних причин громадянської війни в країні у 1992–1997 рр.

З початком перебудови частина таджицької інтелігенції (М. Шукуров, Х. Умаров, Т. Абдуджабор, Л. Шералі, та ін.) почала осмислювати соціально-економічне становище власної республіки як подібне до положення країн «третього світу», критикувати радянську економічну та національну політику щодо Таджикистану – сировинний характер економіки, недостатню індустріалізацію, низький статус таджицької мови.

Парадокс ситуації полягає у тому, що громадянська війна 1992–1997 рр., з одного боку, привела до деконструкції таджицької радянської нації, а з іншого, зупинила критичний щодо радянських реалій суспільний дискурс та на десятиліття законсервувала в таджицькому суспільстві лояльність до радянської влади та її уособлення – Москви.

Саме події громадянської війни та наступного примирення представників світського та релігійного напрямків розвитку Таджикистану, уособлених в таджицькому уряді та Об'єднаній таджицькій опозиції започаткували процеси деконструкції кланової етно-регіональної структури таджицького соціуму й переходу етнічної самосвідомості таджиків на рівень національної самосвідомості. Після 1997 р. розпочалось конструювання нової таджицької державності та таджицької нації й важкий процес подолання тоталітарного спадку.

Вищевикладене дозволяє нам виділити наступні особливості таджицького соціуму радянського періоду: це відсутність досвіду незалежного державного існування; низький рівень національної самосвідомості населення, адже таджицька ідентичність відокремилась від загальномусульманської та загальноперської лише у 1920-х рр.; вдячність радянській владі за відродження таджицької державності спочатку у форматі таджицької національної автономії, а з 1929 р. – Таджикицької РСР; фактична відсутність досвіду життя народу при капіталістичному ладі; політичним носієм таджицької національної самосвідомості стала Компартія Таджикистану в особі національної партійної еліти, яка й конструювала нову таджицьку ідентичність; поступове набуття російською мовою статусу мови міжнаціонального спілкування у Таджикистані та заміна таджицько-узбецької двомовності таджиків таджицько-російською;

підпорядкування таджицької культури радянській імперській культурі що з часом виховало у таджицькому соціумі компліментарне ставлення до СРСР і Росії загалом та щирю політичну лояльність щодо них; розширення багатонаціональності та соціально-професійної сегментції таджицького соціуму при якій корінне населення переважно було зайняте в сільському господарстві, торгівлі, культурі та освіті, а приїжджі зайняли провідні позиції у промисловості, конструкторських бюро, наукових установах; складна географічна конфігурація держави, нерозвинутість державних та економічних структур країни стала причиною територіальної відособленості та роз'єднаності таджицького суспільства, а також формування етно-регіональних кланів – ходжентського, кулябського, гармського та памірського.

Список використаних джерел та літератури

1. Издана первая таджикская газета «Священная Бухара». 11.03.2022. URL: https://eurasia.expert/izdana-pervaya-tadzhijskaya-gazeta/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com
2. Абдуллаев М.А. Проблемы эволюции национальной идентичности в таджикской публицистике: конец XIX - первая половина XX веков: Автореф. дисс.... д-ра филол. наук. Душанбе, 2011. 48 с.
3. Журналу «Шуълаи Инкилоб» - 100 лет! 11.04.2019. URL: <https://www.rtsu.tj/ru/news/12797/>
4. Алимардонов М.У. История образования Таджикской Советской Социалистической Республики: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Душанбе, 2013. 27 с.
5. Джураев М.Н. Роль газеты «Овози тоджик» в освещении проблем национального самосознания: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. Душанбе, 2011. 23 с.
6. Гафуров Б.Г. Таърихи мухтасари халки тоҷик. Чилди I. Сталинобод, 1947; Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении. Т. I. М., 1949.
7. Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. 664 с.
8. Воднев В.В. История таджикского народа: опыт системно-схематического отражения: Дис... канд. ист. наук. Худжанд, 2003. 164 с.
9. История таджикского народа. Том 5. / под ред. акад. Р.М. Масова. Душанбе, 2001. 829 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2252305/>
10. Население СССР 1973 (численность, состав и движение населения): статистический сборник. М.: Изд-во «Статистика», 1975. 207 с.
11. Еська О.К. История этнокультурных процессов в Таджикистане (советский период): автореф. дис... канд ист. наук. Душанбе, 2005. 28 с.
12. Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года (Из сообщения Центральной комиссии референдума СССР). *Известия*. 1991. 27 марта.
13. Авторханов А. Империя Кремля. Минск-Москва, 1991. 112 с.; Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема. М., 2004. 528 с.; Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней. М., 2007. 688 с.; Кара-Мурза С. Империя добра. Совок вспоминает. М., 2021. 256 с.
14. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Таджикская СССР. М.: Госстатиздат, 1963. 139 с.
15. Калиновский А. Призывники социализма: таджикская интеллигенция и деколонизация по-советски. *Новое литературное обозрение*. 2020. № 1. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21976/

16. Джононов С. Формирование национального самосознания в условиях государственного строительства Таджикистана: автореф. дис... д-ра. филос. наук. Душанбе, 2010. 46 с.
17. Шозимов П.Д. Таджикская идентичность и государственное строительство в Таджикистане: автореф. дис... д-ра. филос. наук. Душанбе, 2006. 42 с.
18. Бобохонов Р.С. Эволюция этно-региональных кланов в Таджикистане (XX в.). *Право и политика*. 2021. № 3(147). С. 570-582. URL:https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=17607
19. Абдурашитов Ф.М. Историческим опыт переселенческой политики в Таджикистане (1924–1990 гг.): Автореф. дисс.... д-ра ист. наук. Душанбе, 2014. 42 с.

References

1. Izdana pervaja tadjhikskaja gazeta “Svjashennaja Buhara” [The first Tajik newspaper “Sacred Bukhara” was published]. (2022). *Evracija Jekspert*. 11 March. [Online]. Available from: https://eurasia.expert/izdana-pervaya-tadjhikskaya-gazeta/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com [In Russian].
2. Abdullaev, M.A. (2011). *Problemy jevoljucii nacional'noj identichnosti v tadjhikskoj publicistike: konec XIX - pervaja polovina XX vekov* [Problems of the evolution of national identity in Tajik journalism: the end of the 19th - the first half of the 20th centuries]: Avtoref. diss.... d-ra filol. nauk. Dushanbe. [In Russian].
3. Zhurnalu “Shu”lai Inkilob” - 100 let! [The Shu "lai Inkilov" magazine is 100 years old!]. (2019). *Rossijsko-Tadjhikskij (Slavjanskij) universitet*. 11 April. [Online]. Available from: <https://www.rtsu.tj/ru/news/12797/>
4. Alimardonov, M.U. (2013). *Istorija obrazovanija Tadjhikskoj Sovetskoj Socialisticheskoj Respubliki* [History of the formation of the Tajik Soviet Socialist Republic]: Avtoref. diss.... kand. ist. nauk. Dushanbe. [In Russian].
5. Dzhuraev, M.N. (2011). *Rol' gazety “Ovozi todzhik” v osveshhenii problem nacional'nogo samosoznanija* [The role of the newspaper “Ovozi Tojik” in covering the problems of national self-consciousness]: Avtoref. diss.... kand. filol. nauk. Dushanbe. [In Russian].
6. Gafurov, B.G. (1947). *Ta"rihi muhtasari halki tochik* [A brief history of the Tajik people]. Childi I. Stalinobod. [In Tajik]; Gafurov, B.G. (1949). *Istorija tadjhikskogo naroda v kratkom izlozhenii* [The history of the Tajik people in brief]. T. I. Moskva. [In Russian].
7. Gafurov, B.G. (1972). *Tadjhiki: Drevnejshaja, drevnjaja i srednevekovaja istorija* [Tajiks: Ancient, Ancient and Medieval History]. Moskva. [In Russian].
8. Vodnev, V.V. (2003). *Istorija tadjhikskogo naroda: opyt sistemno-shematicheskogo otrazhenija* [The history of the Tajik people: the experience of system-schematic reflection]: Dis... kand. ist. nauk. Hudzhand. [In Russian].
9. Masov, R.M. (eds) (2001). *Istorija tadjhikskogo naroda* [History of the Tajik people]. Tom 5. Dushanbe. [Online]. Available from: <https://www.twirpx.com/file/2252305/> [In Russian].
10. *Naselenie SSSR 1973 (chislennost', sostav i dvizhenie naselenija)* [Population of the USSR 1973 (number, composition and movement of the population)] (1975): statisticheskij sbornik. Moskva: Izd-vo “Statistika”. [In Russian].
11. Es'kina, O.K. (2005). *Istorija jetnokul'turnyh processov v Tadjhikistane (sovetskij period)* [History of ethno-cultural processes in Tajikistan (Soviet period)]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Dushanbe. [In Russian].
12. *Ob itogah referendum SSSR, sostojavshegosja 17 marta 1991 goda* [On the results of the referendum of the USSR, held on March 17, 1991] (Iz soobshhenija Central'noj komissii referendum SSSR). (1991). *Izvestija*. 27 March. [In Russian].
13. Avtorhanov, A. (1991). *Imperija Kremlja* [The Kremlin Empire]. Minsk-Moskva. [In Russian]; Kagarlickij, B. (2004). *Periferijnaja imperija: Rossija i mirosistema* [Peripheral Empire: Russia and the World System]. Moskva. [In Russian]; Liven, D. (2007). *Rossijskaja imperija i ejo vragi*

- s XVI v. do nashih dnei [The Russian Empire and its enemies from the 16th century to the present day]. Moskva. [In Russian]; Kara-Murza, S. (2021). *Imperija dobra. Sovok vspominaet* [Good Empire. Homo Sovieticus remembers]. Moskva. [In Russian].
14. *Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 g.: Tadžikskaja SSSR* [Results of the All-Union Population Census of 1959: Tajik USSR] (1963). Moskva: Gosstatizdat. [In Russian].
 15. Kalinovskij, A. (2020). Prizyvniky socializma: tadzhikskaja intelligencija i dekolonizacija sovetskogo [Conscripts of Socialism: Tajik Intelligentsia and Soviet-Style Decolonization]. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 1. [Online]. Available from: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21976/ [In Russian].
 16. Dzhononov, S. (2010). *Formirovanie nacional'nogo samosoznanija v uslovijah gosudarstvennogo stroitel'stva Tadžikistana* [Formation of national self-consciousness in the conditions of state building in Tajikistan]: avtoref. dis... d-ra. filos. nauk. Dushanbe. [In Russian].
 17. Shozimov, P.D. (2006). *Tadžikskaja identičnost' i gosudarstvennoe stroitel'stvo v Tadžikistane* [Tajik identity and state building in Tajikistan]: avtoref. dis... d-ra. filos. nauk. Dushanbe. [In Russian].
 18. Bobohonov, R.S. (2021). *Jevoljucija jetno-regional'nyh klanov v Tadžikistane (XX v.)* [Evolution of ethno-regional clans in Tajikistan (XX century)]. *Pravo i politika*, 3(147). pp. 570-582. [Online]. Available from: https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=17607 [In Russian].
 19. Abdurashitov, F.M. (2014). *Istoricheskim opyt pereselencheskoj politiki v Tadžikistane (1924–1990 gg.)* [The historical experience of resettlement policy in Tajikistan (1924–1990)]: Avtoref. diss.... d-ra ist. nauk. Dushanbe. [In Russian].

Bulvinskij A. Historical Features of the Tajik Society in Soviet period.

The article analyzes the features of the Tajik society in Soviet period. Modern Tajik identity began to take shape only at the beginning of the XX-th century with the publication in 1912 of the first Tajik newspaper “Bukhoroi Sharif” (“Holy Bukhara”). Among the peculiarities of the Tajik society in Soviet period, we attributed the lack of experience of independent state existence; low level of national self-consciousness of the population because the Tajik identity was separated from the general Muslim and general Persian only in the 1920-s; gratitude to the Soviet authorities for the revival of Tajik statehood, firstly in the format of Tajik national autonomy, and since 1929 – the Tajik SSR; the actual lack of experience in the life of the people under the capitalist system; the Communist Party of Tajikistan, represented by the national party elite, which constructed a new Tajik identity, became the political bearer of Tajik national identity; Russian language’s gradual acquisition of the status of the language of interethnic communication in Tajikistan and replacement of Tajik-Uzbek bilingualism of Tajiks by Tajik-Russian; the subordination of Tajik culture to Soviet imperial culture, which eventually fostered in Tajik society a complimentary attitude towards the USSR and Russia in general and sincere political loyalty to them; expansion of multinational and socio-professional segmentation of Tajik society in which the indigenous population was mainly employed in agriculture, trade, culture and education, and visitors took leading positions in industry, design offices, research institutions; complex geographical configuration of the state, underdeveloped state and economic structures of the country led to the territorial isolation and disunity of Tajik society, as well as the formation of regional clans - Khujand, Kulyab, Garm and Pamir.

Keywords: Tajikistan, Tajik SSR, Tajiks, Tajik society, identity.

УДК 94:321.64(575.3)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-5>

Цанко О.М.

<https://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

ТОТАЛІТАРНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкриваються основні ознаки сучасної політичної системи Туркменістану, які дають нам підстави стверджувати, що ця система має тоталітарний характер. До таких ознак відносяться наступні: жорстке підпорядкування всіх основних сфер діяльності туркменського суспільства, особливо економіки, тотальному контролю з боку держави; формування культу особи керівників держави; відсутність в країні будь-якої опозиції та ЗМІ, що надавали б суспільству альтернативну інформацію; грубе порушення прав людини; нинішня зовнішня політика нейтралітету, яка з часом перетворилася у політику ізоляції Туркменістану від навколишнього світу. Прикриваючись цією політикою, правлячі кола Туркменістану фактично утаємничують від світової спільноти, зокрема від міжнародних правничих організацій, інформацію про реальний стан в країні.

Вищезазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній підривного політичного інституту корупції. Остання має системний характер і від боротьби з якою Туркменістан, на відміну від решти пострадянських держав, фактично відмовився.

Окрім того, більш як тридцятилітній період незалежного розвитку Туркменістану засвідчив відсутність поступу країни до демократичних цінностей. Натомість сформувався режим, який ґрунтується на інших ціннісних установах. В країні відсутня реальна демократична конкуренція, яка витіснена переважно конкуренцією кланів. А сам політичний процес у державі, спрямований на задоволення інтересів лише певної частини політичної верхівки країни за рахунок низів. Все це сприяє дедалі більшій зовнішньополітичній відособленості країни від сучасних світових глобалізаційних процесів.

Останні президентські вибори в Туркменістані загалом дозволяють нам зробити висновок про те, що в низці пострадянських країн намітилася своєрідна тенденція перетворення посади президента країни у спадкову, яка передається від батька до сина.

Ключові слова: Туркменістан, політичний режим, опозиція, тоталітаризм, радянська влада, екстенсивна економіка, інвестиційний клімат.

Серед країн пострадянського простору Туркменістан займає особливе місце. На сьогоднішній день ця країна є чи не єдиною з вищезазначених держав, в якій успадкована від СРСР тоталітарна модель не лише не була знищена, але й навпаки лягла в основу формування власної політичної системи. Тоталітарний характер туркменської політичної системи загалом прослідковується вже в перші роки існування Туркменістану, як незалежної держави.

В цьому відношенні слід зазначити, що політична система будь-якої держави передбачає перш за все наявність політичних інститутів, які собою представляють упорядковану сукупність, єдиний механізм, який визначає політичну організацію суспільства. Основу цих інститутів складає політична

влада у відповідних формах, яка діє на різних рівнях і виконує різноманітні функції. Водночас політична система взаємодіє з іншими підсистемами, зокрема економічною, ідеологічною, соціальною, правовою тощо [1, с. 383]. Дієвість підсистем, так саме як і самої політичної системи, визначається якістю і кількістю політичних інститутів, та інших громадських структур, які до неї входять. В цьому сенсі система інституціоналізації є свідченням рівня розвитку суспільства.

Говорячи про тоталітарний характер політичної системи сучасного Туркменістану, слід зазначити, що на її формування мали суттєвий вплив, з одного боку складнощі історичного становлення туркмен як нації, з другого боку сама радянська тоталітарна система, яка проіснувала 71 рік, а саме з 1920 р. по 1991 р. В цьому контексті слід зазначити, що до завоювання території країни у XVIII–XIX ст. російськими військами, у туркмен була відсутня власна державність, що значно загальмувало процес їхньої консолідації та становлення як нації. В цей період, на території Туркменістану мешкало 40 племен і 120 родів, серед яких дослідники виділяють шість найбільших племінних об'єднань, а саме народи теке (текінці), що переважали у центральній частині Туркменістану (зокрема й Ашгабаті), йомуди (ємуди) — у західній, салири і сарики — у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари — вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї і човдури — які населяли Дашховузський і північ Лебапського вела ятів [2, с. 50]. Окрім того, кожне плем'я-земляцтво говорило на загальнозрозумілій для всіх туркменів мові, але мало свій діалект та асоціювало батьківщину з територією свого фактичного проживання.

Все це призводило до того, що неформальні лідери племен у підконтрольних їм областях володіли реальною владою. В подальшому, таке співіснування місцевих племен і кланів по суті і сформувало т. зв. кланово-племінний принцип функціонування туркменської політичної системи, в якій керівні позиції зайняли вихідці з теке (текінці). Ці племена, починаючи з XVIII ст., проявляли особливу активність в асиміляції або витісненні слабших туркменських племен з Ахальської, Тедженської та Муграбської (Мервської) оаз, окрім того, вони відзначалися своєю неабиякою войовничістю.

Зазначений кланово-племінний принцип не був знівельований і більшовиками, які на початку 20-х рр. XX ст. встановили на території туркменістану свою владу. Слід зазначити, що створена в 1924 р. Туркменська Радянська Соціалістична Республіка як і інші республіки СРСР мала лише зовнішні атрибути державності і перебувала в повному підпорядкуванні московського центру. Однак, починаючи з другої половини XX ст. керівництво СРСР пішло на певні зміни у своїй кадровій політиці, стосовно союзних республік. Тепер при призначенні ключові партійні посади в республіці ставка робилася на вихідців з місцевих етнічних груп [3, с. 204]. Запроваджуючи такі зміни, Московський центр намагався сформувати своєрідну систему

стримування і противаг, яка дозволяла підтримувати внутрішню політичну стабільність в союзних республіках, і в першу чергу в республіках Центральної Азії. Особливістю реалізації цієї політики в Туркменській РСР стала ставка на вихідців з окремих кланово-племінних груп. Так, а 1951 р. першим секретарем ЦК компартії Туркменії став представник племені алілійців С. Бабаєв, який керував республікою до 1958 р. Згодом його замінив виходець з племені мари Д. Караєв, який перебував на посаді до моменту своєї смерті у 1960 р. Новим лідером став виходець з племені йомудів Б. Овезов, який керував республікою до 1969 р. В цьому ж році його змінив М. Гапуров, який теж був вихідцем із племені йомудів [3, с. 207].

Загалом, на середину 70-х рр. ХХ ст. в Туркменістані склалася стійка система влади, яка поєднувала в собі переважно елементи регіонально-племінного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. За такої системи лідери здійснювали керівництво у «своїх» областях і мали представників в республіканських органах. До того ж посада першої особи в республіканській ієрархії передавалася «по колу» від одної племінної групи до іншої.

Таким чином, глибоко традиційна по своїй суті, ця система зовні виглядала радянською, а реально залишалася життєздатною в першу чергу завдяки цим неформальним інститутам, які існували в рамках радянської політичної системи. Ця ж система була успадкована Туркменістаном після проголошення його незалежності в 1991 р.

Зокрема, Туркменістан успадкував від СРСР т.зв. подвійний стандарт формування правової системи, в якій загальновизнані і прийняті демократичні конституційні норми ігноруються і перетворюються у своєрідний «красивий фасад», за яким криється жорстока тоталітарна система з притаманній їй грубим порушенням елементарних людських прав. Так, в прийнятій в 1992 р. Конституції Туркменістану передбачається поступовий перехід туркменського суспільства від радянської системи влади до демократичної [4], однак нове керівництво країни на чолі з першим президентом країни С. Ніязовим, проголосивши побудову «самобутнього туркменського суспільства», фактично знівелювало вищезазначене конституційне положення.

Далі для боротьби із своїми політичними опонентами С. Ніязов перетворив місцеву прокуратуру із структури, яка здійснювала нагляд за дотриманням законності в карально-репресивний орган, що займався фабрикацією кримінальних справ. Як засвідчила подальша політична практика, такому «самобутньому» суспільству стали притаманні всі основні ознаки тоталітаризму, які були успадковані від радянської системи.

Першою такою ознакою стало **жорстке підпорядкування всіх основних сфер діяльності туркменського суспільства, особливо економіки, тотальному контролю з боку держави.** З самого моменту проголошення незалежності Туркменістану, держава і надалі зберігала свій контроль за

основними сферами економіки і суспільного життя країни не вдаючись ні до яких ринкових та демократичних реформ. З цього приводу Р. Жангожа та Т. Метельова справедливо зазначають, що ми «маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних деспотій» [5, с. 214].

Слід зазначити, що протягом радянського періоду Туркменська РСР була джерелом сировини (головним чином бавовни і енергоносіїв), яка відправлялася в інші радянські республіки для переробки. Так, у промисловості провідними галузями були: енергетика, газова, нафтова, хімічна, переробна промисловість та килимарство. У 70-80-і рр. ХХ ст. Туркменістан займав за видобутком нафти 4 місце серед союзних республік (після російської Федерації, Азербайджану та Казахстану) [6]. Велике значення для розвитку сільського господарства Туркменістану належить Каракумському каналу ім. Леніна, будівництво якого розпочалося 1954 р. і офіційно завершилося в 1988 р. Серед галузей сільського господарства переважало бавовництво (головним чином тонковолокнистий бавовник). Із зернових сільськогосподарських культур вирощували пшеницю, ячмінь, рис і джагуру; із баштанних і овочевих – дині, кавуни, цибулю, часник тощо. Серед галузей тваринництва в Туркменістані активно розвивалися: конярство, каракулівництво, верблюдівництво тощо [7, с. 45-48].

Оцінюючи економіку Туркменістану радянського періоду загалом, слід зазначити, що вона являла собою аграрно-сировинним додатком економіки всього народно – господарського комплексу СРСР, оскільки в республіці майже не вироблялося високотехнологічної продукції з підвищеною додатковою вартістю.

Розпад СРСР в грудні 1991 р. призвів до розриву усталених зв'язків з республіками колишнього СРСР, що поряд з відсутністю ефективних реформ, сприяло ще більшому падінню економіки та зубожінню широкого загалу населення. У 1994 р. інфляція перевищила 2400%, а ВВП знизився на 50% [7, с. 55-56]. Тільки 1995 р. керівництво країни розпочало проведення поміркованих реформ з перебудови й розвитку економіки. У результаті рівень інфляції знизився до 100% на рік, але спад економіки тільки уповільнився. На кінець ХХ ст. у республіці було проведено обмежену приватизацію, в основному у сфері послуг. Однак, ключові галузі промисловості, сільського господарства, енергетичного сектору, транспорту і комунікацій і надалі перебували у державній власності.

У середині 1990-х рр. уряд активізував зовнішньоекономічну діяльність в таких секторах, як легка і харчова промисловість, розвідка і розробка енергетичних ресурсів. У результаті цього на 2001 р. за даними [Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation, U.S.A. 2001]: ВВП Туркменістану становив 2,3 млрд дол., темпи його зростання тоді не перевищували 5%, а ВВП на душу населення становив 486 дол. Прямі закордонні інвестиції – 2,7 млн дол.

Імпорт Туркменістану складав 69 млн дол., з яких на Україну припадало – 16%; Туреччину – 13%; РФ – 11%; Німеччину – 6,9%; США – 6,4%. Експорт становив 26,2 млн дол., з яких на Іран припадало – 24%; Туреччину – 18%; Азербайджан – 6,9%; РФ – 4,7%; Таджикистан – 4,5% [8].

Подальший економічний розвиток країни пов'язаний з освоєнням багатючих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Однак, в умовах тотального контролю з боку держави, навіть різке зростання експорту газу і нафти позитивним чином не вплинуло на зростання рівня життя широкого загалу громадян країни, оскільки правляча верхівка в своїх руках акумулює майже 80% прибутків [9]. Окрім того, із зароблених коштів майже нічого не вкладалося в модернізацію газової та нафтодобувної сфери.

Фактично, економічний розвиток країни так само як і в радянський період, відбувався на екстенсивній основі, зокрема шляхом розширення сфери освоєння багатючих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Так, за останніми оцінками в надрах Туркменістану (враховуючи прилеглі до нього ділянки дна Каспійського моря) знаходиться 20,8 млрд. т. нафти і 24,6 трлн. м. газу [10]. Нині у Туркменістані знайдено більше тисячі перспективних на нафту та газ покладів, відкрито понад 150 із них, а лише 50 – перебувають у стані розробки. Туркменістан також є четвертою країною в світі по запасах природного газу [11].

Щодо ведення підприємницької діяльності в сучасному Туркменістані, то, на думку більшості експертів, ситуація є вкрай складною з тенденцією до ще більшого погіршення. До основних вад, які заважають розвиватися підприємництву у Туркменістані більшість експертів відносять: недосконалість законодавства, неефективну судову систему, відсутністю достовірної статистики; непрозорі правила гри, високим рівнем державного регулювання на тлі корумпованості держапарату і клановості у владі.

Особливо це найбільш помітно на прикладі податкового кодексу Туркменістану, який залишає великі можливості для корупційних діянь. Наприклад, згідно зі статтею 34 цього документу, податкова служба має право, при наявності фактів, які свідчать про наміри платника податків ухилитися від оподаткування, достроково провести обчислення і встановлення податку і зажадати негайної його сплати [12]. Те ж саме стосується і закону про банкрутство, юридична якість якого є досить низькою, а контрактне право вкрай слабке і часто не дотримується, також відсутні антимонопольні органи та незалежна судова влада.

Згідно з дослідженнями Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), в Туркменістані законодавчо нерегульовані такі найважливіші економічні механізми, як вільна торгівля земельними ділянками та вільне усталення ринкової процентної ставки. Також в Туркменістані відсутні такі важливі складові ринкової економіки, як фондовий ринок, система страхування вкладів тощо [13].

Стосовно офіційних статистичних даних, які оприлюднює Туркменістан, їхня достовірність, як зазначає більшість експертів є вкрай сумнівною. Так, в період правління С. Ніязова велика частина економічної статистики класифікувалась як державна таємниця. За Г. Бердимухамедова було створене державне статистичне агентство, але більшість економічних даних і надалі залишаються ненадійними. Тому, при відсутності достовірних економічних даних оцінити поточний стан економіки Туркменістану є справою складною. Так, згідно з урядовою статистикою, економіка країни змогла успішно протистояти глобальній економічній кризі 2008-20010 рр. і піднялася на 10,5% в 2008 р, 6,1% в 2009 р. і на 9,4% в 2010 р. [14].

Вищезазначені недоліки і прогалини економіки Туркменістану компенсуються цілою низкою популістських кроків з боку керівництва держави у соціальній сфері. Так, С. Ніязов з метою формування іміджу, як захисник інтересів всіх громадян Туркменістану запровадив безкоштовне користування населення газом, водою, електроенергією і сіллю, а також невисокі ціни на основні продукти харчування та пальне. Згодом це було відображено в загальних програмах розвитку країни, а саме програмі «10 років стабільності в Туркменістані» затвердженій референдумом 1994 р. і в новій програмі – «XXI століття – золоте століття Туркменів» [15].

Вищезазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній підривного політичного інституту корупції. Остання має системний характер і від боротьби з якою Туркменістан, на відміну від решти пострадянських держав, фактично відмовився. В Індексі сприйняття корупції за 2020 р. Туркменістан знаходиться на 165 місці, в той час як ще в 2016 р на 154 місці. У межах регіону Центральної Азії показники саме Туркменістану є найкритичнішими (найкращі – у Казахстану) [16].

Таким чином, існуюча в країні, контрольована з боку правлячої верхівки економіка, поряд з тотальною корупцією і повною відсутністю прозорої системи регулювання, створює в Туркменістані несприятливий інвестиційний клімат, що в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу.

Другою ознакою туркменського тоталітаризму стало **формування культу особи його керманічів**. Так, перший президент Туркменістану С. Ніязов, почав формувати свій культ особи ще в радянський період, коли він в 1985 р. обійняв посаду першого секретаря комуністичної партії Туркменської РСР. Зокрема, від докладав максимум зусиль, щоб на території Туркменістану не розгорнулися зніційовані М. Горбачовим «демократизація» і «гласність». Саме під його тиском президія Верховної Ради Туркменської РСР видала указ «Про заборону зборів, мітингів, величної ходи та демонстрацій» [17, с. 226-229].

Формуванню культу особи С. Ніязова сприяв і той фактор, що процес формування туркменської нації ще не був завершеним, а відповідно прошарок туркменської національної інтелігенції був досить вузький. Не була сформована

також і повноцінна туркменська національна ідея, як культурно-ціннісна основа консолідації туркмен у єдину націю. Окрім того, туркменське суспільство виявилось неготовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей. Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник відповідний інституційно-правовий вакуум. Він був заповнений неформальними відносинами й інститутами, а діюча система особистих зв'язків перетворилася в суттєвий компонент традиціоналізму та архаїчності соціуму. За таких обставин, в Туркменістані єдиним засобом зберегти політичну і економічну стабільність стала особа лідера країни, якою виявився С. Ніязов.

Після проголошення незалежності Туркменістану в 1991 р. формування культу особи С. Ніязова ще більше посилювалося. Так, у відповідності до оновленої Конституції Туркменістану (особливо після внесених до неї в 1999 р. і в 2003 р. поправок), С. Ніязову було наділено майже необмеженими владними повноваженнями. Це дало підстави окремим дослідникам називати Туркменістан конституційною монархією, або ж диктатурою з культом особи С. Ніязова. У жовтні 1993 р. туркменський парламент (Халк Маслахати) присвоїла Ніязову ім'я Туркменбаші («батько туркменів»), а у грудні 1999 р. проголошує Туркменбаші довічним президентом Туркменістану [18].

У жовтні 2004 р. на батьківщині Туркменбаші в селищі Гіпджак урочисто відкрито найбільшу мечеть в Центральній Азії. Окрім написів з Корану її прикрашено висловами виданої С. Ніязовим книги «Рухнама» [18].

За часи правління С. Ніязова була вибудована і відповідна система державного управління. Так нині, все керівництво країною здійснюють представники п'яти найбільших племен країни, а саме теке, йомуди, гоклени, алілі, ерсари. Символи цих п'яти племен є зображеними на нинішньому національному прапорі Туркменістану. Однак, зважаючи на те, що сам С. Ніязов є вихідцем з ахальських текінців, основні посади в центральних органах державного управління, обіймають представники цієї етнічної групи [19].

Всього, за період правління С. Ніязова, в Туркменістані було створено понад 14 тис. статуй і бюстів з його зображенням. Найбільшою з них стала «Арка Нейтралітету», висота якої становить 83 метрів і у верхній частині якої знаходиться позолочена скульптура вершника на коні у особі С. Ніязова.

Піком формування культу особи С. Ніязова стала видана ним у 2001 р. «Рухнама» (Книга духу – туркм.) [20], в якій він диспозиціонує себе як засновника сучасної туркменської національної ідеології. Метою «Рухнами» є створення позитивного образу туркменського народу, героїко-поетичне переосмислення його історії, огляд звичаїв туркменів і визначення моральних, сімейних, соціальних та релігійних норм для сучасних туркменів в їх повсякденному житті. Вперше «Рухнама» була видана 12 вересня 2001 р.

туркменською мовою. За п'ять років, з 2001 по 2006 роки, книга була видана на сорока мовах світу.

Політику формування власного культу особи продовжив і його наступник Г. Бердимухамедов, який правив країною в період з 2007 по 2022 рр. На початках свого правління новий керманіч держави Г. Бердимухамедов намагався провести низку реформ в бік демократизації суспільно-політичного життя Туркменістану. Зокрема, він розпочав поступове згортання культу особи С. Ніязова, ліквідовуючи частину його скульптурних бюстів та пам'ятників, а із шкільних програм було вилучено обов'язкове вивчення «Рухнами» [21]. Поряд з цим, Г. Бердимухамедов віродив роботу закритої при С. Ніязові Академії наук та знову запровадив загальноприйнятний календар. Шкільна і вища освіта повернулися до старих, ще радянських стандартів, принаймні в частині, яка стосується тривалості навчання [22].

Однак згодом, Г. Бердимухамедов почав вибудовувати власну владну вертикаль, яка базувалася на його одноосібній владі. Так попервах він поступово позбавився від осіб, які зрештою привели його до влади. т.зв «групи 29» на чолі з колишнім керівником служби охорони С. Ніязова – А. Реджеповим [23].

Нині з вищезазначеної «групи 29» у найближчому оточенні президента залишилися лише окремі особи. До яких зокрема відносяться заступник управляючого справами Апарату президента О. Жадан, помічники президента В. Храмов та К. Тораєв, міністр закордонних справ Туркменістану. Р. Мередов [24, с. 5-6].

Ідучи слідом за своїм попередником Г. Бердимухамедов присвоїв собі титул «Аркадаг» (Покровитель).

Окрім того, державне керівництво Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, залишається закритим, в якому переважає сімейно-клановий характер формування правлячої верхівки. Воно функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження. До прикладу, нині майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників є текінцями, тобто вихідцями з того ж племені, що й президент. В період правління Г. Бердимухамедова клановість також поєднувалася з вираженим непотизмом. Родичі усіх колишніх і діючих очільників країни займають низку важливих посад у державі та бізнесі. Інформація про родичів-високопосадовців є максимально утаємниченою. Зазвичай, окремі факти стають відомими завдяки журналістським розслідуванням. Наприклад, іноді стають відомими окремі факти про сина президента Г. Бердимухамедова в якому вбачали наступного президента держави. В лютому 2020 р. 38 - річний син Г. Бердимухамедова Сирдар, став міністром промисловості і будівельного виробництва [25]. Саме тоді, в експертному середовищі почала допускатися думка, що діючий керманіч готує собі правонаступника на посаді президента Туркменістану.

В березні 2022 р. С. Бердимухамедов після проведених дострокових президентських виборів, став третім президентом Туркменістану. Таким чином, як зазначалося у ЗМІ «“престол” фактично залишився в руках сім’ї під “молодим керманічем”» [26].

Третьою ознакою туркменської тоталітарної моделі є **відсутність в країні будь-якої опозиції та ЗМІ, що надавали б суспільству альтернативну інформацію**. Характеризуючи туркменську опозицію, слід зазначити, що її слабкість пояснюється перш за все незначною соціальною базою її підтримки. Через це в країні з часів СРСР збереглася однопартійна система. Єдиною офіційно зареєстрованою політичною партією в країні була Демократична партія Туркменістану (ДПТ), що є по суті колишньою Компартією республіки, яка лише змінила свою назву. У складі керівництва Демпартії, як і в керівництві державою в цілому, також преважають вихідці з найчисельнішого туркменського племені теке. Те ж саме стосується і найвпливовішої громадської організації Туркменістану, Гуманітарної асоціації туркменів світу, яка була створена у травні 1991 р. [27].

В неформальній опозиції ахальським текінцям перебували представники нетекінських етнорегіональних структур, зокрема громадський рух Туркменістану «Ватан» представлений, головним чином, вихідцями з північного Туркменістану. В іншій опозиційній політичній силі, Республіканській партії Туркменістану, переважали вихідці з південних регіонів країни. Також у середині 90-х рр. ХХ ст. відбулась спроба відродження Комуністичної партії Туркменістану. Ініціатива з цього питання належала представникам західних туркмен – йомутів, які традиційно виступають за надання їх регіону широких автономних прав.

Як виняток, в середовищі туркменської інтелігенції діє народний рух «Агзибірлік». Ця організація проголосила своєю метою національне відродження туркменського народу. Окремі пропозиції, які лунали з боку лідерів «Агзибірлік», враховувалися чинною владою, зокрема при підготовці закону про мову, встановленні Дня пам’яті, організації Конференції туркменів світу тощо.

Однак, значна частина діячів туркменського опозиційного руху, змушена була емігрувати за межі Туркменістану де вони продовжували свою діяльність. Так, у 1993-1995 рр. в Москві діяв Фонд культурного і ділового співробітництва «Туркменістан», на чолі з колишнім міністром закордонних справ республіки А. Кулієвим [27]. Незабаром під тиском туркменської влади Фонд розпався, а два його найбільш активні діячі – М. Есенов і Х. Союнов, отримали політичний притулок у Швеції, де разом з іншими емігрантами з центральноазійських республік видають журнал «Центральна Азія». Емігранти, що мешкають у Західній Європі, створили Союз демократичних сил Туркменістану, однак про їх реальні зв’язки з батьківщиною або про вплив цієї організації на ситуацію в країні говорити щонайменше передчасно.

Четвертою ознакою наявності тоталітаризму в Туркменістані є **його нинішня зовнішня політика нейтралітету**, яка з часом перетворилася у політику ізоляції Туркменістану від навколишнього світу. Прикриваючись цією політикою, правлячі кола Туркменістану фактично утаємничують від світової спільноти, зокрема від міжнародних правничих організацій, інформацію про реальний стан в країні.

12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалює резолюцію «Постійний нейтралітет Туркменістану», за яку проголосувало 185 держав-членів ООН. Таким чином, статус постійного нейтралітету було закріплено як міжнародним законодавством, так і внутрішніми доктринальними документами, що допомогло вирішити важливе стратегічне завдання щодо забезпечення національних інтересів Туркменістану як суверенного суб'єкта міжнародних відносин. Сам термін «нейтралітет» міцно ввійшов у свідомість туркменського народу, а 12 грудня оголошено національним святом – Днем нейтралітету [28, с. 20].

Однак, незважаючи на певні позитивні моменти, ця політика позначена і значним негативом. До негативних наслідків більшість експертів відносять перш за все те, що туркменське суспільство опинилося поза межами світової спільноти. З цього приводу відомий дослідник Л. Анческі зазначає, що політика туркменського нейтралітету перетворилася в політику ізоляції, політику, яка б убезпечувала правлячий режим країни від зовнішнього тиску на нього з боку лідерів демократичних держав та світової громадськості стосовно порушення прав людини в цій країні. До того ж цей тиск «ніколи не повинен відчуватися на внутрішньополітичній арені країни» [29]. Такої ж думки дотримується і Р. Мятієв, який вважає що нейтралітет Туркменістану з часом перетворився на «щит для уряду, щоб закрити країну від зовнішнього світу» [29].

На межі ХХ-ХХІ ст. ми помічаємо прагнення тогочасного туркменського керівництва суттєво обмежити закордонні контакти. В цей період країна фактично відособилася від міжнародного культурного співробітництва, а з 1999 р. був введений візовий режим з країнами СНД. У контактах із США та європейськими країнами Ашхабад робить ставку виключно на економічну співпрацю, зокрема на налагодження зв'язків з керівництвом низки нафтових компаній та окремими представниками політичного істеблішменту цих країн, які одночасно виступали лобістами інтересів правлячої верхівки держави на міжнародному рівні. Самі ж міждержавні та міжурядові відносини з цими державами були зведені до мінімуму через сформовану репутацію «самого репресивного» на пострадянському просторі політичного режиму. Окрім того, після невдалої спроби державного перевороту С. Ніязов в квітні 2003 р. відмовився пролонгувати угоду з РФ про подвійне громадянство і запропонував мешканцям з подвійним громадянством до 22 червня 2003 р. стати громадянами Туркменії або залишити межі держави, що призвело до ускладнення відносин з цією країною [30].

Після смерті лідера Туркменістану в 2006 р. політичний і економічний курс країни не змінився. Нейтралітет і нині виступає прапором, під яким реалізовується зовнішня політика країни. Хоча новим керманічом країни Г. Бердимухамедовим було взято курс на більшу активізацію своєї політики на зовнішньополітичній арені. Починаючи з цього моменту, Ашхабад енергійно реалізовує багатовекторну стратегію, встановлюючи і розвиваючи відносини із значною кількістю держав світу [31].

20 березня 2008 р. Г. Бердимухамедов підписав указ, що затверджує основні аспекти зовнішньополітичної стратегії Туркменістану на 2008-2012 рр., який ґрунтується на політиці позитивного нейтралітету [32]. За своїм змістом, цей указ був спрямований на захист національних інтересів Туркменістану, зокрема подальше зміцнення його позицій в міжнародній політиці. Особлива увага в цьому документі приділена розвитку відносин із сусідніми країнами, зокрема з Іраном, Узбекистаном, Казахстаном, Азербайджаном, Афганістаном тощо [33].

Поряд з цим, Г. Бердимухамедов намагається презентувати свою країну, як претендента на регіональне лідерство. Так, він проголосив 2021 р., «Міжнародним роком миру та довіри» [32]. Крім того, у своїй нинішній зовнішній політиці Туркменістан намагається диспозиціонувати себе, як країна, яка виступає за мирне вирішення всіх зовнішньополітичних проблем. Основні проблеми сучасних зовнішньополітичних відносин туркменським керівництвом вбачаються у недосконалості міжнародного права, проблемах із роззброєнням, значному розвитку тероризму, проблемах з формуванням превентивної дипломатії та продовольчої безпеки тощо [33].

Починаючи з 2013 р., туркменське керівництво починає значну увагу приділяти зініційованій КНР ідеї «Один пояс, один шлях». З цього приводу МЗС Туркменістану, разом з Інститутом міжнародних відносин, у березні цього року, організувало велику міжнародну конференцію «Дипломатія великого шовкового шляху: від минулого в майбутнє».

У конференції взяли участь представники 23 країн, зокрема Туреччина, США, Китай, Росія, Англія, Індія і Іран тощо. Основними питаннями, які обговорювалися на цій конференції були питання економічного і культурного співробітництва між країнами, які були залучені до реалізації проекту «Один пояс, один шлях».

На цій конференції в основному обговорювалися питання економічного і культурного співробітництва між країнами історичного регіону Шовкового шляху. У своїй вступній промові на конференції міністр закордонних справ Туркменістану Р. Мередов зазначав, що його держава, яка надійно забезпечує стабільність і безпеку у своїй внутрішній політиці може виступати і надійним геоекономічним і геостратегічним мостом між різними країнами світу, транспортним коридором для перевезення товарів, місцем для ефективної реалізації різного роду комерційних і інфраструктурних проектів [34].

Однак, вищезазначені позитивні моменти, значною мірою нівелюються цілим рядом негативу. До якого перш за все відносимо те, що на практиці ця політика направлена на захист не національних інтересів туркменського суспільства і держави, а інтересів лише правлячої верхівки Туркменістану. Нинішнє туркменське керівництво цю політику розцінює перш за все, як маневрування між зовнішньополітичними силами у своїх інтересах, відмова від участі в різного роду «міждержавних альянсах, з жорстко регламентуючими функціями та обов'язками їх членів».

Поряд з цим, існуюча в країні корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створило досить несприятливий клімат для закордонних інвестицій, а рішення про їх допуск і надалі залишаються політично вмотивованими і обговорюються в кожному конкретному випадку у вищих ешелонах влади.

Багатоох західних дослідників також дивує той факт, що паралельно з держбюджетом в Туркменістані є безліч позабюджетних фондів, які акумулюють державні кошти і за допомогою яких, на основі окремих указів президента або постанов уряду, фінансуються різні державні проекти. Згідно з даними Global Witness, в період правління С. Ніязова до 75% всіх державних прибутків не потрапляли до державного бюджету, а акумулюються у позабюджетних фондах, підконтрольних особисто правителю та його найближчому оточенню [35].

При правлінні Г. Бедимухамедова за даними Freedom House, ситуація з позабюджетними фондами ще більше ускладнилася. Так, в жовтні 2008 р. указом президента було створено спеціальний Стабілізаційний фонд, в який повинні були надходити всі доходи від експорту вуглеводнів, проте ні правила управління фондом, ні принципи за якими здійснюється інвестування чи будь-яка інша статистична інформація стосовно нього є недоступною [35].

Все це загалом, негативно відображається і на зовнішній політиці держави. За таких обставин фактично ми помічаємо подвійний стандарт, коли з одного боку Туркменістан пропагує миролюбну політику невтручання у внутрішні справи та розвиток дружніх відносин з усіма державами, з іншого боку, як зазначає Аннет Бор, «аморфний характер нейтралітету дозволяє керівництву країни “розкручувати” концепцію, яка підходить на всі випадки життя, здавалось би навіть у суперечливих обставинах...» [24, с. 7].

Таким чином, всі вище перелічені ознаки, загалом дають підстави стверджувати про наявність тоталітарного характеру сучасної туркменської політичної системи. Цій системі загалом притаманні наступні характеристики:

- переплетення кланових та патріархально-родових відносин із новітніми тенденціями та потребою реагувати на виклики сучасності;
- встановлення режиму практично необмеженої влади державних лідерів та формування їхнього культу особи;
- культивация патерналістського типу політичної свідомості громадян;

- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- політичний фаворитизм і корумпованість правлячої верхівки.

Окрім того, більш як тридцятилітній період незалежного розвитку Туркменістану засвідчив відсутність поступу країни до демократичних цінностей. Натомість сформувався режим, який ґрунтується на інших ціннісних установках. В країні відсутня реальна демократична конкуренція, яка витіснена переважно конкуренцією кланів. А сам політичний процес у державі, спрямований на задоволення інтересів лише певної частини політичної верхівки країни за рахунок низів. За роки незалежності у Туркменістані посилювалася лише структура президентської влади, натомість інші державні структури ослаблювалися, а паростки громадянського суспільства взагалі викорінювалися. Відсутня внутрішньопартійна демократія, а критика з боку опозиції фактично цілковито заблокована. Все це сприяє дедалі більшій зовнішньополітичній відособленості країни від сучасних світових глобалізаційних процесів

Останні президентські вибори в Туркменістані загалом дозволяють нам зробити висновок про те, що в низці пострадянських країн намітилася своєрідна тенденція перетворення посади президента країни у спадкову, яка передається від батька до сина. Спочатку це ми бачимо на прикладі Азербайджану, коли влада перейшла від президента Г. Алієва до його сина Ільхама Алієва, і тепер Туркменістан є другим таким прикладом. Все це дає нам підстави констатувати появу серед авторитарних пострадянських країн нового типу політичного режиму – **спадкового авторитаризму**.

Список використаних джерел та літератури

1. Соколов В., Кольцов В. Туркменістан: еволюція політичної системи. *Наукові записки*. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 381-388.
2. Ляшенко Т. Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. № 3. С. 249-260.
3. Международные отношения в Центральной Азии / под ред. А.Д. Богатурова. М.: АСПЕНТ ПРЕСС, 2018. 559 с.
4. Конституция Туркменистана. Ашхабад, 1997. 34 с.
5. Жангожа Р., Метельова Т. Незалежний Туркменістан: демодернізація. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія* / за ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Ін-т всесв. історії НАН України», 2017. С. 201-220.
6. Страны мира. Экономика Туркменистана. URL: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html>
7. Соколов В.Н. Туркменистан: история и современность: [монография]. Одесса: Астропринт, 2011. 288 с.
8. Blank S. The Strategic Implications of the Turkmenistan – China Pipeline Project. *China Brief*. 2010. Vol. 10. № 3. URL: <http://www.intelligencequarterly.com/2010/02/the-strategic-implications-of-the-turkmenistan-china-pipeline-project>
9. Petersen A. Central Asia's New Energy Giant: China. *China in Central Asia*. 2013. URL: <http://chinaincentralasia.com/2013/06/29/central-asias-new-energy-giant-china/>
10. В Туркменистане продолжают освоение месторождения Галкыныш. *Total.kz*. 2014. 12 мая. URL: http://total.kz/business/energy/2014/05/12/v_turkmenistane_prodolzhayut_osv

11. Интервью Президента Туркменистана Г. Бердымухамедова представителям СМИ Китая. *Туркменистан. Золотой век. Интернет-газета.* 2011. 21 ноября. URL: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=253>
12. Налоговый кодекс Туркменистана. URL: <http://www.turkmenbusiness.org>
13. European Community Regional Strategy Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007-2013. URL: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf
14. Страны мира. Экономика Туркменистана. URL: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yeconomika-turkmenistana.html>
15. Політична та економічна модель розвитку Туркменістану. URL: https://studopedia.com.ua/1_300758_politichna
16. Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. URL: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korruptsii>
17. Международные отношения в Центральной Азии / под ред. А.Д. Богатурова. М.: АСПЕНТ ПРЕСС, 2018. 559 с.
18. Кадыров Ш. Туркменистан: институт президентства в клановом постколониальном обществе. URL: <http://www.eurasia.ru>
19. Політична та економічна модель розвитку Туркменістану. URL: https://studopedia.com.ua/1_300758_politichna
20. Туркменбаши С. Рухнама. Ашхабад: Туркменская государственная издательская служба, 2005.
21. Чорний пісок на білому мрамурі столиці Ніязова. URL: <https://www.bbc.com/story/2009/07/printable>
22. «Turkmenistan Approves Basic Directions of Foreign Policy Strategy until 2012». URL: <http://www.turkmenistan.ru/en/node/6829>
23. Осадчук І.Ю. Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Питання політології.* 2014. № 132. С. 61–62.
24. Бор А. Туркменистан: власть, политика и петроцентризм. Программа по России и Евразии. Март. 2016. 10 с.
25. Туркменістан: президент призначив свого сина міністром. URL: <https://www.radiosvoboda.org/news-turkmenystan-sy>
26. Половинко В. Я устал, я. Аркадаг. *Новая газета.* URL: <https://novayagazeta.ru/articles/ia-ustal-ia-arkadag>
27. Калишевский М. Туркменистан: Оппозиция в тисках «башизма». 25 Марта 2014 г. URL: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html>
28. Мирзеханов В., Тюпаков М. Доктрина позитивного нейтралитета и внешнеполитические приоритеты постсоветской Туркмении. *Центральная Азия и Закавказье.* 2018. № 3. С. 20.
29. Нейтралітет Туркменістану: «що завгодно і прямо протилежні речі одночасно». URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27423023.html>
30. Федоров Ю. Туркмения: время перемен? *Индекс безопасности.* 2009 № 3–4 с. 91–113. URL: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p2643_1.pdf
31. Калишевский М. Туркменистан: Оппозиция в тисках «башизма». 25 Марта 2014 г. URL: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html>
32. Opening Event to Launch the International Year of Peace and Trust Was Held in Ashgabat, Turkmenistan?. *CPNN.* URL: <https://cpnn-world.org/new/?p=22836>
33. Turkmenistan Hosts Conference on Global Peace, Trust. *AA.* URL: <https://www.aa.com.tr/en/world/turkmenistan-hosts-conference-on-global-peace-trust/2186969>
34. Selçuk Çolakoğlu, «The New Concept of Turkmenistan's Foreign Policy». *Asian Pacific Studies.* URL: <http://www.asianpacificcenter.org/turkmenistan-foreign-policy.html>

35. Каймаков Б. Золотые яйца золотого века. *Нейтральный Туркменистан*. 27.02.2008 URL: <http://www.gundogar.org/?0130457>

References

1. Sokolov, V., Kol'tsov, V. (2013). Turkmenistan: evolyutsiya politychnoyi systemy. *Naukovi zapysky*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, pp. 381-388. [In Ukrainian].
2. Lyashenko, T. (2010). Natsional'na ideya v krayinakh Tsentral'noyi Azii: osoblyvosti formuvannya. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny*, 3, pp. 249-260. [In Ukrainian].
3. Bogaturov, A.D. (eds). (2018). *Mezhdunarodnyye otnosheniya v Tsentral'noy Azii*. Moskva: ASPENT PRESS. [In Russian].
4. (1997). *Konstitutsiya Turkmenistana*. Ashkhabad. [In Russian].
5. Zhanhozha, R., Metel'ova, T. (2017). Nezalezhnyy Turkmenistan: demodernizatsiya. *Osoblyvosti suspil'no-politychnoyi modernizatsiyi krayin postradyans'koho prostoru: monohrafiya / za red. A.H. Bul'vins'koho*. Kyiv: DU «In-t vsesv. istoriyi NAN Ukrayiny», pp. 201-220. [In Ukrainian].
6. Strany mira. Ekonomika Turkmenistana. [Online]. Available from: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html> [In Russian].
7. Sokolov, V.N. (2011). *Turkmenistan: istoriya i sovremennost': [monografiya]*. Odessa: Astroprint. [In Russian].
8. Blank, S. (2010). The Strategic Implications of the Turkmenistan – China Pipeline Project. *China Brief*, Vol. 10, 3. [Online]. Available from: <http://www.intelligencequarterly.com/2010/02/the-strategic-implications-of-the-turkmenistan-china-pipeline-project> [In English].
9. Petersen, A. (2013). Central Asia's New Energy Giant: China. *China in Central Asia*. [Online]. Available from: <http://chinaincentralasia.com/2013/06/29/central-asias-new-energy-giant-china/> [In English].
10. (2014). V Turkmenistane prodolzhayut osvoyeniye mestorozhdeniya Galkynysh. *Total.kz* May 12. [Online]. Available from: http://total.kz/business/energy/2014/05/12/v_turkmenistane_prodolzhayut_osv [In Russian].
11. (2011). Interv'yu Prezidenta Turkmenistana G. Berdymukhamedova predstavatelyam SMI Kitaya. *Turkmenistan. Zolotoy vek. Internet-gazeta*. November 21. [Online]. Available from: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=253> [In Russian].
12. Nalogovyy kodeks Turkmenistana. [Online]. Available from: <http://www.turkmenbusiness.org> [In Russian].
13. European Community Regional Strategy Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007-2013. [Online]. Available from: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf [In English].
14. Strany mira. Ekonomika Turkmenistana. [Online]. Available from: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html> [In Russian].
15. Politychna ta ekonomichna model' rozvytku Turkmenistanu. [Online]. Available from: https://studopedia.com.ua/1_300758_politichna [In Russian].
16. Tsentral'naya Aziya v Indekse vospriyatiya korruptsii. [Online]. Available from: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korruptsii> [In Russian].
17. Bogaturov, A.D. (eds). (2018). *Mezhdunarodnyye otnosheniya v Tsentral'noy Azii*. Moskva: ASPENT PRESS. [In Russian].
18. Kadyrov, Sh. *Turkmenistan: institut prezidentstva v klanovom postkolonial'nom obshchestve*. [Online]. Available from: <http://www.eurasia.ru> [In Russian].
19. Politychna ta ekonomichna model' rozvytku Turkmenistanu. [Online]. Available from: https://studopedia.com.ua/1_300758_politichna [In Russian].
20. Turkmenbashi, S. (2005). *Rukhnama*. Ashkhabad: Turkmenskaya gosudarstvennaya izdatel'skaya sluzhba. [In Russian].

21. Chornyy pisok na bilomu marmuri stolytsi Niyazova. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/story/2009/07/printable> [In Ukrainian].
22. “Turkmenistan Approves Basic Directions of Foreign Policy Strategy until 2012”. [Online]. Available from: <http://www.turkmenistan.ru/en/node/6829> [In English].
23. Osadchuk, I.YU. (2014). Osoblyvosti formuvannya ta funktsionuvannya pravlyachoyi elity v konteksti “patronazhnoho prezydentalizmu” v Turkmenistani. *Pytannya politolohiyi*, 132, pp. 61–62. [In Ukrainian].
24. Bor, A. (2016). *Turkmenistan: vlast', politika i petrotsentrizm*. Programma po Rossii i Yevrazii. March. [In Russian].
25. Turkmenistan: prezident pryznachyv svoho syna ministrom. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/news-turkmenystan-sy> [In Ukrainian].
26. Polovinko, V. YA ustal, ya. Arkadag. *Novaya gazeta*. [Online]. Available from: <https://novayagazeta.ru/articles/ia-ustal-ia-arkadag> [In Russian].
27. Kalishevskiy, M. (2014). Turkmenistan: Oppozitsiya v tiskakh “bashizma”. March 25. [Online]. Available from: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html> [In Russian].
28. Mirzekhanov, V., Tyupakov, M. (2018). Doktrina pozitivnogo neytraliteta i vneshnepolitieskiye priority postsovetskoy Turkmenii. *Tsentral'naya Aziya i Zakavkaz'ye*, 3, p. 20. [In Russian].
29. Neytralitet Turkmenystanu: “shcho zavhodno i pryamo protylezhni rechi odnochasno”. [Online]. Available from: <http://www.radiosvoboda.org/a/27423023.html> [In Ukrainian].
30. Fedorov, Yu. (2009). Turkmeniya: vremya peremen? *Indeks bezopasnosti*, 3-4, pp. 91-113. [Online]. Available from: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p2643_1.pdf [In Russian].
31. Kalishevskiy, M. (2014). Turkmenistan: Oppozitsiya v tiskakh “bashizma”. March 25. [Online]. Available from: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html> [In Russian].
32. Opening Event to Launch the International Year of Peace and Trust Was Held in Ashgabat, Turkmenistan”. *CPNN*. [Online]. Available from: <https://cpnn-world.org/new/?p=22836> [In English].
33. Turkmenistan Hosts Conference on Global Peace, Trust. *AA*. [Online]. Available from: <https://www.aa.com.tr/en/world/turkmenistan-hosts-conference-on-global-peace-trust/2186969> [In English].
34. Selçuk Çolakoğlu, “The New Concept of Turkmenistan’s Foreign Policy”. *Asian Pacific Studies*. [Online]. Available from: <http://www.asianpacificcenter.org/turkmenistan-foreign-policy.html> [In English].
35. Kaymakov, B. (2008). Zolotyye yaytsa zolotogo veka. *Neytral'nyy Turkmenistan*. February 28. [Online]. Available from: <http://www.gundogar.org/?0130457> [In Russian].

Tsapko O. The Totalitarian Character of the Political System of Modern Turkmenistan: Historical and Political Aspect.

The article reveals the main features of the modern political system of Turkmenistan, which give us reasons to assert that this system has a totalitarian character. Such signs include the following: strict subordination of all main spheres of activity of Turkmen society, especially the economy, to total control by the state; the formation of a cult of the personality of state leaders; the absence of any opposition and mass media in the country that would provide society with alternative information; a gross violation of human rights; the current foreign policy of neutrality, which over time turned into a policy of isolating Turkmenistan from the outside world. Under the guise of this policy, the ruling circles of Turkmenistan actually conceal information about the real situation in the country from the world community, in particular from international legal organizations.

The above-mentioned characteristics of the political system of Turkmenistan are complemented by the presence in it of the subversive political institution of corruption. The latter has a systemic nature, and Turkmenistan, unlike the rest of the post-Soviet states, has actually abandoned the fight against it.

In addition, the more than thirty-year period of independent development of Turkmenistan testified to the country's lack of progress towards democratic values. Instead, a regime was formed that is based on other values. There is no real democratic competition in the country, which is mostly replaced by clan competition. And the political process in the state itself is aimed at satisfying the interests of only a certain part of the political top of the country at the expense of the grassroots. All this contributes to the ever greater foreign policy isolation of the country from modern world globalization processes.

The last presidential elections in Turkmenistan generally allow us to conclude that in a number of post-Soviet countries, a peculiar tendency has emerged to transform the position of the country's president into a hereditary one, which is passed from father to son.

Keywords: *Turkmenistan, political regime, opposition, totalitarianism, Soviet power, extensive economy, investment climate.*

УДК 94:330.3/323(575.1)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-6>

Чекаленко Л.Д.

<https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЦІ УЗБЕКИСТАНУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГУМАНІТАРНУ ПОЛІТИКУ

Модернізаційні процеси, запроваджені в економіці Узбекистану на зламі тисячоліть, були спрямовані на впровадження економічних нововведень в промисловість і сільське господарство. Меншою мірою відповідні зміни торкнулися гуманітарної сфери. Найкращі результати економічних перетворень вже нині можна спостерігати в розвитку видобувної і переробної промисловості, що вивели державу на високий індустріально інноваційний рівень розвитку. Гуманітарні чинники, зокрема захист прав людини, значно відстають від індустріальних успіхів за широтою охоплених питань, за ритмом впровадження і за наслідками реформування. Хоча і в гуманітарній сфері можна спостерігати певні зрушення, які все ж таки відбуваються, хоча й уповільненими темпами.

Аналіз проведених змін, широкого переліку особливостей узбецьких нововведень дає підстави сподіватися, що економічний прорив сприятиме покращенню ситуації і у сфері дотримання і захисту прав людини. Складнощі соціального виміру викликані не тільки допущеними прорахунками політиків. Переважна більшість проблем гуманітарної сфери пов'язана з глибокими коренями мусульманської ідентичності узбецького народу, його культурою і віруваннями, яким не прийнятні деякі установки модернізованих суспільств сучасності.

Однак, у зв'язку з поступовим модернізованим розвитком, як можна припустити, поступове збагачення населення в цілому в результаті економічного зростання, має поетапно вдосконалити державну політику, спрямовану на захист прав людини, віднайти ефективні методи впровадження гуманітарних реформі сприяти покращенню їхніх результатів, підвищити якість роботи і підготовку чиновницького апарату. Водночас, таке може відбутися тільки за умов наявності демократичної влади і модернізованого управлінського апарату, цивілізаційного керівництва країни, яке сповідує людські цінності.

Позитивні прогностичні сценарії подальшого розвитку країни пов'язані і залежатимуть також від інших немалозначущих факторів, а саме від глибокої зацікавленості в модернізації і демократизації Узбекистану не тільки світових бізнесових структур, а й провідних міжнародних акторів: США, Китаю, Японії, країн арабського світу, міжнародних фінансових організацій тощо. Світові гравці сприяли цивілізаційному розвитку країни і допомогли узбецькому народові здійснити вражаючий прорив у переході від середньовічного стану економіки, який через бавовняний чинник спочатку російської, а потім радянської імперії «затримався» в економіці Узбекистану протягом всього періоду підпорядкованості Росії, до сучасного модерного науково-технічного інноваційного стану економіки. Вагомі іноземні інвестиції і пільгові кредити у провідні галузі – видобувну і переробну промисловості, транспортну систему, банківську сферу, впровадження інноваційних технологій, надання відповідної консалтингової допомоги, вивели державу Узбекистан на почесне місце серед індустріально розвинутих країн світу.

Ключові слова: Узбекистан, модернізація економіки, інноваційний розвиток, виклики національній безпеці, гальмівні процеси, гуманітарна сфера.

Республіка Узбекистан (узб. *O'zbekiston Respublikasi / Ўзбекистон Республикаси*), що розташована у Середній Азії, за природно-географічними умовами є одним із найбільш сприятливих регіонів континенту. У цій найбільшій за чисельністю населення країні Середньої Азії проживає 34 мільйони осіб або 45% населення всього регіону; розгорнутий найбільший ринок збуту, який, однак, обмежений відносно низькою купівельною спроможністю населення. У 2019 р. валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення становив 1686 доларів США. Для порівняння: у сусідньому Казахстані – 9812 доларів, а паритет купівельної спроможності економік – ППС становив 223 млрд дол. в Узбекистані та 478 млрд дол. в Казахстані. Превалюючим фактором республіки є її центральне географічне положення: Узбекистан є єдиною країною, яка має спільний кордон з усіма іншими країнами регіону та з Афганістаном.

Узбекистан є світовим лідером у виробництві бавовни, економічне значення якої значно знизилася в останні роки переважно через реструктуризацію сільського господарства у бік менш водоемних культур і зниження світових цін на цю продукцію. Водночас машинобудування, включаючи інвестиції в автомобільний сектор, набуває все більшого значення для розвитку експорту країни. Останніми роками динамічно розвивається хімічна промисловість, особливо виробництво синтетичного палива та виробів з поліпропілену.

Узбекистан має багаті поклади природних ресурсів, видобуток, переробка та експорт яких забезпечують стабільний економічний розвиток. Республіка не є світовою державою за запасами енергоресурсів, нафти, газу та вугілля, але має достатню їх кількість для задоволення внутрішніх енергетичних потреб і експортних надлишків. Загальна виробнича потужність енергетичного сектора Узбекистану становить понад 55 млрд. кВт/год, що дозволяє забезпечити 50% загального обсягу попиту по всій Середній Азії.

Країна є світовим гравцем на ринку таких корисних копалин, як золото: 3 місце у світі за запасами і 9 місце за видобутком; уран: 11 і 7 місце відповідно і срібло: 9 і 22 місце. Поза тим, республіка володіє великими родовищами вольфраму: 6 місце в світі і міді: 12, а також є всесвітньо відомим виробником рідкісних металів: кадмію, вісмуту, молібдену, індію, а також телуру і селену. Незважаючи на високорозвинену промисловість, основним джерелом формування ВВП є сфера послуг – 47,3%. Промисловість забезпечує 33,5% ВВП, а сільське господарство – 19,2%. З метою прискорення динаміки економічного розвитку уряд Узбекистану має намір збільшити видобуток мінеральних ресурсів, а отримані таким чином кошти спрямувати на підтримку ключових галузей промисловості. Вся вартість геологічних досліджень і кар'єрів фінансується з державного бюджету: у 2019 р. на це було спрямовано 93,8 млн дол. США.

Узбекистан – одна з небагатьох держав, якій вдалося уникнути глибоких соціально-політичних струсів в політичній, економічній і соціальній сферах

після набуття незалежності. Це можна пояснити тим, що керівництвом країни був взятий курс на поетапний перехід до ринкової економіки, до стандартів світових демократій. Керівники держави розробили мету і стратегію реформ, визначили реалізаторів, а також, що є важливим, окреслили модель відповідальності за можливі провали.

Історіографія теми. Новітня історія новопроголошених держав пострадянського простору комплексно вивчається ученими Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». За неповних три роки Інститут видав кілька аналітичних збірок, колективних монографій, збірок статей, матеріалів конференцій, присвячених дотичним питанням. Серед таких назвемо: монографічне видання «Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору» (2020), збірники наукових праць: «Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору» (2020), «Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів» (2019), «Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі» (2018), «Країни пострадянського простору: виклики модернізації» (2016); колективну монографію «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» (2017). Згадані роботи підготовлені провідними ученими Інституту всесвітньої історії НАН України, яким керує директор установи член-кореспондент НАН України Андрій Іванович Кудряченко. Зазначені праці містять ґрунтовні дослідження становлення і розвитку країн пострадянського простору, їх політичного та економічного стану, цивілізаційного виміру. Гідне місце серед досліджуваних тем відведено і Узбекистану. Водночас окремих монументальних робіт або дисертаційних досліджень із зазначеної тематики зустрічаємо доволі мало. Серед таких назвемо дисертації Гальони О.Я. Центральноазійський напрям міжнародного співробітництва України (2021) і Левика Б.С. Пострадянські республіки в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. (2016), що захищені в Україні, однак автори цих робіт розглядають весь азійський регіон цілому, або на порівнянні кількох держав азійського простору. Зовнішньополітичні тренди кожної республіки досліджуються у низці монографій і підручників, присвячених міжнародним відносинам і зовнішній політиці професора Л.Д. Чекаленко: Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) (2015), Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем (2013), Публічна історія: виклики ХХІ століття (2021) тощо.

У процесі підготовки статті авторкою вивчались та аналізувались державні документи Узбекистану: міністерства інвестицій і зовнішньої торгівлі, міністерства юстиції, міністерства закордонних справ, документи порталу кабінету міністрів. Об'єктивні статистичні дані було почерпнуто з моніторингових звітів Світового банку про стан розвитку держави Узбекистан

(New Flagship Report by the World Bank Identifies Key Opportunities for Uzbekistan's Development), інформаційних оглядів міжнародної організації USAID BUREAU FOR ASIA, Матеріалів ООН – UN Treaty Body Database, узбецьких неурядових структур. Необхідну інформацію було віднайдено у публікаціях і виступах президентів Узбекистану. Серед іноземних авторів згадаємо Gregory Gleason, який зосереджений на дослідженні американської політики в Азійському регіоні, і Richard Pomfret, що досліджує економічні проблеми середньоазійських країн, зокрема і Узбекистану.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ УЗБЕКИСТАНУ. Модернізаційні чинники розвитку Узбекистану полягають у значному економічному потенціалі країни. Економіка держави перебуває на етапі поступового переходу до ринкового стану, а зовнішноекономічна політика базується на заміні імпорту експортом. У вересні 2017 р. валюта країни стала цілком конвертованою за ринковими ставками. Модернізаційні процеси в економіці Узбекистану пов'язані з прискоренням динаміки економічного розвитку. З цією метою уряд Узбекистану нарощує збільшення видобутку мінеральних ресурсів, а отримані кошти планує спрямувати на підтримку ключових галузей промисловості.

Зміни в структурі експорту також підтверджують триваючу економічну трансформацію. Протягом багатьох років після відновлення незалежності бавовна була основним джерелом експортних надходжень: 59,7% у 1991 р. Однак у 2018 р. ця частка становила лише 1,6%. Найбільший дохід від продажів за кордон принесли послуги (21,3%), експорт продуктів харчування (7,7%), хімічної продукції (6,3%), а також чорних (золото) і кольорових металів (8,2%).

У лютому 2017 р. було прийнято Стратегію національного розвитку на 2017-2021 рр., в якій визначено низку напрямів, серед яких: вдосконалення державного управління, правової системи та зміцнення верховенства права; лібералізація та модернізація економіки з метою підвищення її конкурентоспроможності, соціального розвитку на основі забезпечення зростання доходів, розвитку освіти та охорони здоров'я, а також умов зайнятості та житла; підвищення рівня безпеки шляхом стабілізації внутрішнього ринку та сталого і збалансованого припливу прямих іноземних інвестицій.

Результатом дій нового керівництва стало динамічне підвищення конкурентоспроможності узбецької економіки та зростання інтересу іноземних інвесторів. Напряму, масштаби та динаміка економічних реформ призвели до завершення переговорів зі Світовою організацією торгівлі (СОТ) та початку процесу вступу до організації. Нині Узбекистан знаходиться на етапі виконання 34 пунктів плану приєднання до СОТ.

Водночас однією з найбільших проблем Узбекистану залишається низький рівень цифровізації, що в умовах глобалізації економіки обмежує інвестиційну привабливість ринку. У 2013 р. згідно з указом президента розпочався процес цифровізації управління – проект електронного урядування, повна реалізація

якого планувалася до кінця 2020 р. Однак виявилось, що 70% із 700 локальних ІТ-систем досі не були інтегровані з цією платформою, лише 27 державних установ надали через неї доступ до державних послуг.

Також бракує загального доступу до мережі Інтернет, а доходи від електронної економіки у 2019 році склали лише 1,8% ВВП. Для порівняння, в Казахстані в 2014 р. цей показник становив 3,5%, в Польщі в 2016 р. 6,2%, а в Китаї в 2019 р. – 36,2%. У 2017 р. Узбекистан посів 95-е місце з 176 країн світу за рівнем доступу до інформаційно-телекомунікаційних технологій (Індексрозвитку ІКТ). За щільністю та розвиненістю ІКТ-інфраструктури в регіоні він випередив лише Туркменістан і Таджикистан.

Основною перешкодою на шляху розвитку цієї сфери, як і раніше, залишається відсутність законодавчих рішень, які б регулювали захист персональних даних або сферу обов'язків і відповідальності учасників економічних процесів, а також дозволяли вільно розвивати інфраструктуру ІКТ. Незважаючи на ці перешкоди, в Узбекистані зареєстровано 22 млн. користувачів Інтернету, зокрема 19 млн. використовують мобільні пристрої, але через низький рівень суспільної довіри лише 3 млн. громадян користуються цифровими послугами. Безперечно, якість Інтернету також впливає на масштаби використання цієї групи послуг. У 2018 р. Узбекистан посів 122 місце за швидкістю ширококутної передачі та 119 місце за параметрами мобільного Інтернету з 129 досліджуваних країн.

Важливим елементом оцінки інвестиційної привабливості ринку є специфіка фінансової системи. В Узбекистані 32 комерційні банки: 3 державних з 48,8% активів і 29 приватних, зокрема лише п'ять з іноземним капіталом – 7,7% активів. Крім того, фінансову систему доповнюють 110 кредитних установ і 82 компанії, які пропонують мікрокредитування. У 2017 р. в користуванні було 19,5 млн. банківських карток, систематично зростає кількість безготівкових операцій.

Проте рівень користування банківськими мобільними послугами залишається незначним. Доступ до фінансування підприємницької діяльності підлягає різноманітним обмеженням, які є важкоподоланим бар'єром для сектору малого та середнього бізнесу (МСП). Лише 26% з цих компаній користувалися банківськими кредитами, решта – 64% власними коштами або підтримкою родини та друзів – 8%. Використання лізингу також не дуже поширене – 2% МСП. Гальмівним фактором також є й те, що майже 30% населення відмовляються від банківського фінансування з релігійних міркувань.

Ситуація в цьому секторі може бути покращена шляхом збільшення фінансування з боку іноземних фінансових установ, Азіатського банку розвитку (АБР) та Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), які впровадили спеціальні кредитні лінії для узбецького сектора МСП.

Серйозною проблемою і перешкодою для свободи ведення бізнесу в країні є корупція, яка в Узбекистані досягла такого ж рівня, як і в авторитарних державах – Таджикистані та Туркменістані. Згідно з CPI – Corruption Perceptions Index – у 2020 р. за цими показниками республіка посіла 146 місце з 180 країн. Такий високий рівень корупції, як стверджують узбецькі джерела, є спадщиною попереднього авторитарного правління. Президент Шавкат Мірзієєв оголосив боротьбу з корупцією (2016) одним з головних завдань своєї діяльності. По всій країні були запроваджені «чистки» чиновницького апарату, проведені численні судові процеси над найвищими представниками влади, серед яких і судовий процес над дочкою колишнього президента Гульнарою Карімовою. Тисячі державних чиновників були позбавлені роботи. Однак, ситуація кардинально не змінилася, хоча у 2019 р. республіка перемістилася на 153 місце в рейтингу CPI. Аналізуючи результати такої кампанії, можна припустити, що всі впроваджені кроки були спрямовані лише на очищення владних структур від прихильників попередньої адміністрації і попереднього президента, а не на антикорупційні заходи.

РОЗВИТОК ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ. Для економічного розвитку є важливим використання вигідного центрального і транзитного розташування в регіоні за умови забезпечення ефективної транспортної системи. Узбекистан має відносно добре розвинену мережу залізниць, загальною протяжністю 4200 км, але її інфраструктура не є сучасною. Це, у свою чергу, призводить до відносно низького використання залізничних шляхів у транспорті. Серед економічних завдань керівництвом до 2025 рю планується електрифікувати 65% залізничних колій. На допомогу в оновленні транспортної мережі Узбекистану прийшли іноземні інвестори. Розвиток транспортної мережі підтримується коштами CAREC Азійського банку розвитку (членами АЗБР є 50 країн. Місце перебування – Маніла (Філіппіни), який у 2012–2021 рр. профінансував 18 проектів, загальною вартістю 4,3 млрд. дол. США. Разом із державними інвестиціями у розвиток залізничної інфраструктури до кінця 2020 р. було інвестовано 7 млрд. доларів. Побудовано 2500 км нових колій та найдовший в регіоні Камчикський тунель, протяжністю 19 км.

Найбільші інвестиції в сферу автотранспорту здійснюються кількома зацікавленими партнерами, лідером серед яких є Китай. Мета дорожніх інвестицій – забезпечити республіці міцну транзитну позицію від портів східного Китаю до Середньої Азії, Перської затоки і басейну Каспійського моря.

Після 2010 р. 11 великих аеропортів були модернізовані відповідно до міжнародних стандартів і були запущені два великі логістичні центри – Навой і Ангрен.

За якістю транспортної системи, визначеною LPI (Logistic Performance Index), у 2018 р. Узбекистан посів 99 місце у світі. Низька позиція в рейтингу переважно була зумовлена недостатньою прозорістю митних і транзитних процедур. До того ж через низький рівень цифровізації та якість Інтернету

погано оцінюється також система відстеження та моніторингу вантажів, а також компетентність компаній і персоналу, особливо у сфері міжнародних перевезень.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА. Узбекистан не належить до жодного економічного союзу і не обмежений зовнішніми правовими нормами, є відкритим для вільного переміщення товарів, людей і капіталу, що додає додаткові плюси.

У зовнішній політиці Узбекистан проводить помірковану виважену політику, намагаючись не ущільнювати відносини на багатосторонньому і двосторонньому рівнях. Керівництво країни обирає ті напрями співпраці, які є необхідними для модернізації і розвитку самому Узбекистану. Так, до 2008 р. Узбекистан був членом Євразійської економічної спільноти, колишнього Митного союзу країн СНД, утвореного Росією 1995 р. Через постійний тиск і домінування Росії тодішній президент Іслам Карімов вийшов з організації. Російське керівництво почало активну кампанію залучення вже нового президента Узбекистана до російських проектів пострадянського простору. Узбекистан (11 грудня 2020 р.) погодився лише на статус держави – спостерігача при ЄАЕС [1].

Зазначимо також, що в 2012 р. республіка також остаточно вийшла з очолюваної Кремлем військової організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ).

Узбекистан поступово вивільняється від узалежнення від російського ринку і російських схем співпраці. Частка країн СНД у зовнішній торгівлі поступово знижується на фоні зростаючого загального обороту. Експорт збільшився на 17,5% при згортанні експорту золота за рахунок зростання продажу текстильної продукції на 24%, кольорових металів на 14%, овочів і фруктів на 27,8%.

З метою забезпечення швидкого переходу до ринкових відносин, формування прозорого та конкурентного середовища та активного розвитку підприємницької діяльності у провідних галузях економіки, в Узбекистані розпочалася масштабна приватизація державних активів та трансформація підприємств з державною часткою.

Важливим документом, що визначає подальші кроки за кардинальним скороченням частки підприємств за участі держави в економіці та підвищення ефективності їх діяльності, є прийнятий 27 жовтня 2020 р. Указ Президента Республіки Узбекистан № УП-6096 «Про заходи з прискороного реформування підприємств за участі держави та приватизації державних активів». Новий документ став підсумком діяльності створених на чолі з прем'єр-міністром Республіки Узбекистан робочих груп, які проаналізували діяльність близько 3 тисяч підприємств з державною участю.

Згідно з Указом Міністерства інвестицій та зовнішньої торгівлі замовлено реалізацію комплексу заходів щодо залучення місцевих та міжнародних інвесторів, зокрема шляхом проведення регулярних зустрічей та презентацій за участю потенційних покупців. Міністерством підготовлено пакет

презентаційних матеріалів, що розкриває інформацію про реалізовані в Узбекистані механізми підтримки економіки під час пандемії та в постковідний період, основні переваги ведення бізнесу, а також перенесені державні активи, підпорядковані трансформації та приватизації з їх детальним описом. Матеріали передані в Міністерство закордонних справ для подальшого практичного використання в роботі з іноземними інвесторами. Міністерство закордонних справ має затвердити графік «роуд-шоу» для їх активного просування та рекламування за кордоном. Зацікавлені інвестори можуть ознайомитися з даними на сайті Агентства з управління державними активами (<https://davaktiv.uz/ru/privatization>).

ВІЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗОНИ УЗБЕКИСТАНУ. Модернізаційна трансформація економіки спирається на запровадження і системи спеціальних економічних зон (СЕЗ). Саме такий підхід став ключовим елементом стратегії підвищення привабливості республіки для інвесторів. СЕЗ поділяють на п'ять спеціалізованих груп: 1. вільнаторгівля, 2. науково-технічна, 3. туристсько-рекреаційна, 4. промислова, 5. вільна підприємницька діяльність.

Нині в Узбекистані діє 23 зони. Кожна з них має спеціальні умови для ведення бізнесу, для учасників запроваджено отримання посвідки на проживання та працевлаштування, а також митні та податкові пільги. Звісно, в тому випадку, якщо інвестиція відповідає цільовому використанню території, визначеному законом.

Слід зазначити, що в СЕЗ також є певні обмеження, як, наприклад, обов'язкова частка 90% етнічних узбеків, зайнятих на виробництві. Варто додати, що надані митні та податкові пільги діятимуть майже 30 років з моменту створення зони.

З метою зменшення поляризації розвитку між високоіндустріальними регіонами, що володіють природними ресурсами і сільськогосподарськими, було створено 149 невеликих локальних промислових зон, які характеризуються обмеженим набором привілеїв (визначаються на місці), але також з меншими інвестиційними вимогами. Ці типи сфер спрямовані на підвищення привабливості для іноземних компаній.

У жовтні 2016 р. президент Шавкат Мірзієєв видав наказ «Про додаткові заходи щодо прискорення розвитку підприємництва, забезпечення повного захисту приватної власності та якісного розвитку бізнес-середовища», в якому визначив основні напрями реформ в економіці.

За період з 2008 р. по січень 2021 р. на території вільних економічних зон реалізовано 448 проектів на суму 2,4 млрд. дол., з яких прямі іноземні інвестиції становлять 764,6 млн. дол., за рахунок яких було створено близько 34 тисяч нових робочих місць. Найбільш значимі проекти реалізовані в СЕЗ «Ангрен» (73 проекти на суму 730,7 млн. дол.), СЕЗ «Ургут» (55 проектів на суму 312,9 млн. дол.), СЕЗ «Навої» (53 проекти на суму 282,8 млн. дол.) та СЕЗ «Бухоро-агро» (112 проектів на суму 325,1 млн. дол.). За підсумками 2020 р. на

території діючих СЕЗ було реалізовано 128 проектів загальною вартістю 487,4 млн. дол., з яких прямі іноземні інвестиції склали 162,1 млн. дол. Проекти охопили такі напрями, як будівництво сучасних теплиць (62 проекти на суму 204,7 млн. дол.), виробництво будівельних матеріалів (18 проектів на суму 140 млн. дол.), хімічна та нафтохімічна промисловість (13 проектів на суму 50,6 млн. дол.), харчова промисловість (10 проектів на суму 15,9 млн. дол.), текстильна промисловість (8 проектів на суму 20,1 млн. дол.), машинобудування (2 проекти на суму 6 млн. дол.), шкіряно-взуттєва промисловість (5 проектів на суму 14,9 млн. дол.), електротехнічна промисловість (3 проекти на суму 13,7 млн. дол.), фармацевтична промисловість (6 проектів на суму 56,3 млн. дол.), меблева та паперова промисловість (1 проект на суму 1,1 млн. дол.) [2].

Підприємствами-учасниками СЕЗ було вироблено 538 видів промислової продукції на суму 11,9 трлн сум і експортовано продукції на 257,6 млн. дол., що незважаючи на негативні економічні наслідки пандемії, склало зростання на 145% відповідно до аналогічного показника 2019 р. Також статус учасника СЕЗ отримали 186 нових підприємств. Була проведена масштабна робота із вдосконалення нормативно-правової бази, регулювання розвитку вільних економічних зон. Так, прийнято Закон Республіки Узбекистан «Про функції спеціальних економічних зон», який встановлює порядок створення, терміни дії та ліквідації СЕЗ, зміни їх меж, переглянуті системи їх управління, принципи проведення відбору інвестиційних проектів для розміщення на їх території, а також процедури реєстрації їх учасників. Крім того, документом передбачається, що фінансування будівництва чи реконструкції об'єктів інфраструктури на території СЕЗ може здійснюватися як за рахунок централізованих, так і за рахунок не централізованих джерел.

Забезпечення СЕЗ необхідною інфраструктурою є ключовим фактором їх ефективного функціонування та залучення нових інвесторів та підприємств до реалізації проектів на їх території. У зв'язку з цим у 2021 р. надано 890 млрд. сум для проведення робіт з підключення діючих СЕЗ до інженерно-комунікаційних комплексів. Зокрема, це обумовлено позитивним прогнозом інвестиційної діяльності СЕЗ: у 2021 р. у вільних економічних зонах республіки реалізовано понад 400 нових інвестиційних проектів.

Найбільша частина капіталовкладень в Узбекистані припадає на російських, південноазійських і європейських зовнішньоекономічних партнерів республіки. До того ж Ташкент активно диверсифікує їхній склад. Кількість країн-інвесторів вже перевищило за півсотні, у зв'язку з чим частка найбільших інвестиційних проектів Китаю, Росії та Німеччини нині становить третину всього обсягу інвестицій в економіку Узбекистану.

Дедалі більше економістів заявляють, що республіка стає ключовим драйвером залучення прямих іноземних інвестицій в Азії. І для цього є

об'єктивні причини. Можна виокремити кілька ключових чинників інвестиційної привабливості республіки.

Насамперед, варто відзначити макроекономічну та політичну стабільність сучасного Узбекистану. Упродовж останнього десятиліття держава демонструє стійке зростання економіки. Наприклад, середньорічні темпи зростання ВВП країни сягають 8%. Звичайно, щорічні прогностичні показники (ковід, економічна криза тощо) не такі райдужні. Поки що в Ташкенті розраховують, що приріст валового продукту за підсумками року становитиме приблизно 1,6%. Водночас це далеко не найгірший сценарій у порівнянні з іншими державами.

Зрозуміло, поряд із очевидними перевагами можна виокремити і низку проблем, що перешкоджають розвитку інвестиційної привабливості. Глава держави зазначав, що за останні три роки до країни не приходили посправжньому великі інвестори. На його думку, це пов'язано зокрема із незадовільним рівнем державних гарантій, що надаються закордонному капіталу.

Незважаючи на масштабні ініціативи з лібералізації, економіка республіки все ще зазнає зайвого державного регулювання. Важливо пояснити, що це чинник не можна нівелювати одномоментно. Початок цьому в Узбекистані вже покладено.

Проблеми, які має вирішити реформа аграрного землекористування, що закладена у Стратегії розвитку сільського господарства Узбекистану на 2020-2030 рр., містить важливі пріоритети розвитку аграрного сектора, зниження ролі держави та посилення ролі ринкових механізмів в управлінні, підвищення інвестиційної привабливості сектору. Стримуючими чинниками є недостатній рівень гарантованості прав землекористування, відсутність точних механізмів розподілу земельних ділянок, обмежені можливості суборенди та інші причини. Також йдеться про необхідність скасування обов'язкового державного замовлення на бавовну та пшеницю.

Ключові проблеми аграрного землекористування Узбекистану полягають у наступному:

1. Сільськогосподарські землі фермерських та ширкатних господарств використовуються неефективно з погляду підтримки та підвищення рівня родючості землі. Родючість ґрунтів неухильно знижується, відбувається засолення та деградація земель. Основні причини цього:

- Права володіння землею погано захищені, землю можуть будь-коли відібрати. Тому у власників немає стимулів піклуватися про землю та здійснювати довгострокові інвестиції у підвищення її родючості. Земля використовується інтенсивно з метою отримання короткострокового прибутку.

- Планові завдання щодо вирощування культур державного замовлення змушують фермерів до інтенсивної експлуатації землі, зменшують можливості для сівозміни.

- Немає об'єктивних та дієвих механізмів відбору ефективних власників землі та перерозподілу землі на їхню користь. Земля, що належить фермерам, виведена з ринкового обороту. Розподіл та перерозподіл земель здійснюється не на основі ринкових принципів, а за бажанням чиновників. Механізми розподілу та перерозподілу землі непрозорі та корупціогенні.

2. Сільськогосподарські землі фермерських та ширкатних господарств використовуються неефективно з погляду максимізації комерційної віддачі від використання землі. Обов'язко веквотування земель підкультури державного замовлення не дозволяє фермерам оптимізувати структуру виробництва з урахуванням особливостей ґрунтів, клімату, доступності води, кваліфікації персоналу, ринкової кон'юнктури, розміру витрат та інших факторів порівняльних переваг. Найчастіше, на землях, відведених під бавовник та пшеницю, продуктивніше вирощувати інші культури.

3. Відсутні дієві стимули для ефективного використання води кінцевими споживачами, а також особами та організаціями, відповідальними за водну інфраструктуру. Як результат, в іригаційних мережах втрачається понад 1/3 поливної води. Ще більше води губиться на полях, оскільки лише лічені відсотки зрошуваних земель забезпечені водозберігаючими технологіями.

4. Не повністю реалізується потенціал землекористування на вирішення соціальних завдань:

- Для значної частини сільських жителів доступ до землі обмежений, що загрожує соціальною напругою, низькою зайнятістю та доходами на територіях з аграрним сільським перенаселенням.

- Незрозумілі, не прозорі принципи та механізми отримання землі нинішніми власниками (фермерами), їх права на володіння землею в очах сільського населення є нелегітимними.

18 травня 2022 р. – Світовий банк оприлюднив новий звіт про системну діагностику країни (SCD) для Узбекистану, який аналізує ключові виклики та можливості для розвитку. SCD містить політичні рекомендації щодо усунення перешкод для зростання приватного сектору, зменшення ролі держави в економіці, зосередження уваги на людях та їхньому людському капіталі та переходу до зеленої економіки. Звіт є основою для вибору пріоритетних напрямів співпраці Групи Світового банку з Урядом Узбекистану протягом 2022-2026 рр. У квітні 2022 р. Група Світового банку завершила роботу над своєю другою Систематичною діагностикою Узбекистану після першої, яка була підготовлена в 2016 р. Цей головний звіт готується для країни-партнера кожні п'ять років, щоб визначити ключові проблеми та можливості для подолання бідності та успішного розвитку.

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ. Офіційні концепції розвитку Узбекистану проголошують принципи дружелюбності, солідарності, благодійності, взаємної поваги. Водночас міжнародна неурядова організація Human Rights Watch охарактеризувала стан захисту прав людини в Узбекистані

як «жахливий», а країна отримала жорстку критику з боку Великої Британії та США за свавільні арешти, релігійні переслідування та катування, які застосовують правоохоронні органи [3].

З огляду на критичні оцінки реформування в гуманітарній сфері Узбекистану, розкриємо причини такої ситуації, що склалася. Міжнародні структури, що досліджують стан справ із захисту прав людини, такі, наприклад, як ЮНІДО, ЮНЕСКО, Світовий Банк та інші, за низкою статистичних показників вираховували Індекс людського капіталу – Human Capital Index, який в Узбекистані є відносно прийнятним. У 2020 р. країна посіла в загальній таблиці світу не таке вже й низьке 106 місце з рейтингом 0,72 [4]. Однак об'єктивний підхід до аналізу подібних оцінок надає можливість з'ясувати, що в Узбекистані доволі складно отримати відкриту інформацію із згаданих питань. Офіційна статистика є щільно закритою, а подані дані від неурядових структур нерідко грішать приблизністю підрахунків, оскільки не мають точних і перевірених даних за відсутності надійних джерел.

До цього слід додати і те, що статистика є далеко не повною. Потерпілі приховують випадки насильства, наруги над їхньою гідністю, оскільки бояться за своє життя і за життя своїх близьких. Отже, Узбекистан визнаний авторитарною державою. Таким чином, до рейтингових показників необхідно ставитись з обережністю і не вважати їх кінцевими підрахунками.

З президентством Шавката Мірзіяєва з вересня 2016 р. ситуація в країні із дотриманням прав людини змінилася на краще: було звільнено десятки політичних в'язнів, скоротилася примусова праця на бавовняних полях, спростилася система реєстрації неурядових організацій. Проте серйозні порушення прав людини у різних сферах зберігаються. Правозахисні групи стикаються із значними перешкодами, журналісти та блогери свавільно переслідуються, примусова праця повністю не викорінена. Та й сам процес реформування законодавства призупинився.

За Поданням інформації щодо Узбекистану від Комітету з економічних, соціальних і культурних прав система ООН в країні спостерігається дискримінація за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (ст. 2 і 12), насильство щодо жінок (ст. 3 і 10), примусова праця (ст. 6, 7 і 8), проблеми з реабілітацією колишніх політичних в'язнів (ст. 6 і 12) тощо. Одностатеві стосунки між чоловіками продовжують криміналізуватися, що карається позбавленням волі на термін від одного до трьох років згідно зі статтею 120 Кримінального кодексу Республіки Узбекистан [5].

З 2016 р., як зазначають міжнародні експертні групи, що вивчали результати дотримання Узбекистаном Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, уряд Узбекистану дещо вдосконалив систему захисту прав людини. Наприклад, відбулося помітне скорочення примусової праці на бавовняних полях Узбекистану [6]. Позитивними кроками, які сприяли цьому, є криміналізація з січня 2020 р. повторного використання примусової праці та

скасування в березні 2020 р. системи виробничих квот на примусову працю. Хоча Міжнародна організація праці (МОП) зазначала, що «близько чотирьох відсотків [збирачів бавовни] піддавалися прямим або уявним формам примусу», що становить приблизно 80 тис. осіб [7]. У жовтні 2020 р. Узбецький форум з прав людини повідомив, що уряд змушував працівників державних установ і підприємств збирати бавовну або платити за заміну збирачів під час жнив.

МОП також зазначила, що під час збирання бавовни «були [лише] поодинокі випадки збирання бавовни неповнолітніми молодше встановленого законом працездатного віку». Проте Узбецький форум з прав людини виявив під час збирання бавовни восени 2021 р. більше випадків дитячої праці, ніж за попередні роки. Тим не менш, не виявив жодної систематичної примусової праці, організованої державними чиновниками [8]. Отже, і в роботі громадських організацій спостерігаємо обережне ставлення до оприлюднення негативної інформації стосовно офіційних керівників.

Відсутність незалежних профспілок та організацій громадянського суспільства із захисту прав працівників також не сприяє успішності боротьби із примусовою працею. Та мало хто із чиновників визнає існування проблеми. Хоча щосені влада на певний час закриває школи та виші і посиляє старшокласників і студентів на поля збирати врожай і зокрема збирати бавовну. Підлітки і студенти живуть у бараках, котрі нерідко не забезпечені водою чи електрикою. Їм платять символічні копійки за їхню працю. Правозахисники засуджують такі дії влади, звинувачуючи її у використанні молоді як дешевої робочої сили.

При цьому активістам, що опікуються правами людини, забороняють контактувати з іноземними представниками правозахисних організацій (як, наприклад, 1 лютого 2020 р. в м. Нукус неурядової організації *Chicago*, що зосереджується на моніторингу примусової праці у бавовняному секторі) [9].

В останні роки влада Узбекистану хоча й стверджує, що організації громадянського суспільства «стають повноцінним партнером держави» і що «вживаються заходи для підвищення їх ролі та значення», однак Міністерство юстиції неодноразово відмовляло в реєстрації незалежним групам через тривіальні та технічні причини. Без реєстрації групи не мають права легально працювати в країні. У квітні 2021 р. Гуманітарно-правовому центру в Бухарі в дев'ятий раз відмовили в реєстрації, а молодіжній волонтерській групі *Oltin Qanot* – «Золоте крило» 21 раз відмовляли в реєстрації [8].

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН. У 2016 р. уряд Узбекистану звільнив понад 50 осіб, ув'язнених за політично мотивованими звинуваченнями, включаючи журналістів, правозахисників та інших активістів [9], однак після звільнення політичні в'язні стикаються з юридичними та економічними перепонами, включаючи обмеження свободи пересування, неможливість отримати судові рішення, необхідні для оскарження незаконних

вироків, нагляд та неналежне медичне обслуговування через проблеми із здоров'ям, спричинених ув'язненням тощо.

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ. В Узбекистані зберігається глибока нерівність між чоловіками та жінками. Домашнє насильство залишається серйозною проблемою. Проект Кримінального кодексу, опублікований у лютому 2021 р., не визначав домашнє насильство окремим злочином, хоча кількість таких випадків зростає. За січень-березень 2021 р. у МВС Узбекистану зареєструвано 11070 скарг на домагання та насильство щодо жінок. Водночас Державна комісія з питань гендерної рівності повідомила у 2019 р., що вона відкрила 197 центрів реабілітації та адаптації для жінок, які зазнали насильства. Однак, невдовзі (у червні 2020 р.) виявилось, що більшість таких центрів або «не існували», або «не функціонували» за призначенням [10].

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ. Узбекистан є країною-джерелом торгівлі людьми. Жінок та дівчат продають в Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Казахстан, Росію, Таїланд, Туреччину, Індію, Індонезію, Ізраїль, Малайзію, Республіку Корею, Японію і Коста-Ріку з метою комерційної сексуальної експлуатації. Чоловіків вивозять до Казахстану та Росії з метою примусової праці на будівництві, в бавовняній і тютюновій промисловості. Чоловіки та жінки також піддаються торгівлі людьми і в своїй місцевості – домашнє рабство, примусові роботи, а також комерційна сексуальна експлуатація.

Політика уряду Узбекистану не відповідає мінімальним стандартам з ліквідації торгівлі людьми, хоча за офіційними заявами докладає до цього значних зусиль.

Узбекистан перебуває у міжнародному списку спостереження щодо цих питань, оскільки країна не надала доказів про докладання зусиль у боротьбі з важкими формами торгівлі людьми. Зокрема, уряд не вносив змін до кримінального кодексу, щоб збільшити покарання для засуджених торговців людьми, і не надавав фінансової або іншої допомоги НУО цієї сфери та потерпілим. Управління з моніторингу та протидії торгівлі людьми Державного департаменту США у 2017 р. визначило для Узбекистану третій рівень загроз (Рівень 3) [11].

Водночас необхідно зазначити, що уряд Узбекистану прийняв закон проти торгівлі людьми в березні 2008 р. Закон встановлює механізм координації діяльності урядових структур, відповідальних за різні заходи протидії цьому ганебному явищу. За Законом державне фінансування має бути використано для забезпечення захисту та допомоги жертвам такого насильства. Статистика щодо торгівлі людьми є вражаючою, хоча й неповною. Відповідно інформації, у 2007 р. поліція повідомила про 273 розслідування випадків торгівлі людьми, в яких брали участь 303 підозрювані. Влада притягнула до відповідальності та засудила 185 підозрюваних у 2007 р. проти 148 засуджених у 2005 р. На січень 2008 р. принаймні 66 торговців людьми відбували покарання від шести місяців до трьох років позбавлення волі. У справі боротьби з торгівлею людьми

працювали 272 поліцейські. Навчальну дисципліну про протидію торгівлі людьми було додано до учбових програм для молодих офіцерів з академії Міністерства внутрішніх справ [10]

Деякий прогрес з етичної поведінки правоохоронних органів щодо потерпілих відмічають громадські організації. Поліція, консульські службовці та прикордонники направляють жінок, що стали жертвами торгівлі людьми, по допомогу до Міжнародної організації з міграції. Понад 200 співробітників правоохоронних органів Узбекистану у всіх 12 провінціях пройшли тренінг з протидії торгівлі людьми, проведений НУО у 2007 р. НУО повідомили також про необхідність відкриття додаткових притулків в різних регіонах країни. Два існуючі притулки в Узбекистані фінансувались іноземними донорами, проте притулки не отримували фінансової або іншої допомоги від уряду. У 2007 р. НУО повідомили про допомогу 497 жертвам торгівлі людьми. Цифри різних джерел можуть відрізнятися, оскільки розгляд справ – це один напрям діяльності правоохоронних органів, а засудження – інший. І по одній кримінальній справі можуть проходити кілька потерпілих. Значна частина потерпілих не бажають надавати інформацію і свідчення, побоюючись своїх торговців, а уряд не надає відповідного захисту жертвам-свідкам. Новий всеосяжний закон про боротьбу з торгівлею людьми вимагає посиленого захисту потерпілих, які співпрацюють зі слідчими, однак це питання поки не розв'язане. Позитивно відмічається активізація інформаційної складової з інформування населення про подібні злочини. Водночас, Узбекистан не ратифікував міжнародний документ – Протокол про попередження, припинення та покарання торгівлею людьми, прийнятий 15 листопада 2000 р. Генеральною Асамблеєю ООН – General Assembly resolution 55/25 [12].

Держдепартамент США в новій Доповіді про торгівлю людьми надав Узбекистану за відповідних показників другу категорію (Tier 2). До цієї групи входять країни, що неповністю дотримуються мінімальних стандартів захисту жертв торгівлі людьми, хоча намагаються таке зробити. У 2020 р. міжнародні агенти намагалися повернути країну через гірші показники до 3 категорії, однак для Узбекистану зробили виключення. Оскільки узбецький уряд врятував сотні жінок і дітей, що опинилися в зонах військових конфліктів в Сирії, Іраку й Афганістані. Поза тим, впровадив відповідні заходи із працевлаштуванням півмільйона безробітних мігрантів під час пандемії. Такі дії уряду були позитивно відмічені у щорічній доповіді США [13].

КУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ І ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК УЗБЕЦЬКОГО НАРОДУ. Узбецький народ толерантно ставиться до представників інших етносів. Так історично склалося, що в узбецькому суспільстві, зітканому з різних національностей, поважають представників всіх етносів, якщо вони несуть мир, дружбу і взаєморозуміння.

Роки радянського існування принесли Узбекистану безліч проблем, пов'язаних з нав'язуванням узбецькому народові не притаманні його культурі і

звичаям цінності. Нині Узбекистан робить перші обережні кроки для повернення своєї ідентичності. Відмовляється від російської мови, намагається повернутися до попередньої абетки. Сенат Узбекистану ухвалив поправки до закону про державну мову, які зобов'язують усіх посадових осіб вести листування та видавати документи узбецькою мовою. Вся бухгалтерська, статистична, фінансова, законодавча, виконавча та судова документація, як йдеться в документі, має вестися узбецькою мовою. Усі наукові та фахові симпозиуми, конференції, семінари, свята та церемонії нагородження також мають проводитися державною мовою. Винятком можуть бути лише міжнародні заходи або заходи, що проводяться в інших країнах. Також будуть видаватися посвідчення особи узбецькою мовою, які за потреби можуть бути перекладені на інші мови. Водночас, згідно із законом, узбеки можуть обирати мову навчання [14]. В гуманітарній сфері існують й інші проблеми, серед яких і конфесійні негаразди.

РЕГІОНАЛЬНА КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ. Здавалось би, в країні досягнутий стабільний консенсус між владними гілками, управлінською ланкою і суспільством. Однак, ситуація не є такою стабільною, як подається узбецькими засобами масової інформациі. Країну час від часу потрясають «несподівані» катаклізми. Населення бурлить з середини. Національні традиції, а також багатолітній тиск влади, залякування людей, жорстокі переслідування не дозволяють одразу виплеснути все на ззовні, і фактично загоняють цей спротив вглиб людської свідомості. І тільки серйозні прорахунки влади можуть викликати вибухне задоволення, як це було в Ташкенті в 1969 р., і сталося в старовинному узбецькому місці Нукус в Каракалпакії на початку липня 2022 р.

Часті конфлікти за участю узбецького населення спостерігаємо у всіх пострадянських азійських республіках. Це і збройне заткнення за участі узбеків, що переросло в Громадянську війну 1992-1997 рр. в Таджикистані між урядовими і опозиційними силами ісламістського спрямування; міжетнічна криза в Киргизстані через причини утисків узбецького населення в цій країні в квітні 2010 р.; зіткнення 7 квітня 2010 р. міжетнічними киргизами та узбеками на півдні Киргизстану, насамперед у містах Ош і Джалал-Абад, в якому взяв участь Ісламський рух Узбекистану (Туркестану). В результаті уряд Бішкека частково відновив контроль над південними провінціями; обмежений відтік узбецької меншини з країни; у суспільному житті системне придушення узбецької мови; протистояння 2010-2015 рр. міжурядовими силами Таджикистану та прибічниками ісламізації країни, зокрема узбецькими ісламістами; у квітні-травні 2021 р. збройний прикордонний конфлікт між Киргизстаном і Таджикистаном, що почався через стару суперечку за воду на спірній території в Баткенській області Киргизстану та ін.

Переважаюча частина конфліктів викликана у першу чергу етнічними причинами, волонтаристською політикою як російської імперії, так і радянської влади в Середній Азії. Державні території країн Середньої Азії

формувались не за демографічним принципом, а за географічним. Зазначене призвело до того, що у складі азійських республік як анклавів існують доволі великі групи інших народів, які прагнуть об'єднатися зі своєю праматір'ю. Такої проблеми зазнав і Узбекистан.

У перші роки існування незалежної держави неврегульованість кордонів Узбекистану з сусідами була серйозним подразником у відносинах із Казахстаном і Таджикистаном. Лише у вересні 2002 р. президентами Узбекистану та Казахстану було підписано угоду про кордон. У червні 2000 р. до договору про дружбу з Таджикистаном було включено положення про згоду сторін провести демаркацію кордону. Однак цю роботу поки що не завершено.

Проблеми демаркації кордонів пов'язані, переважно, із існуванням на узбецькій території вздовж кордонів із сусідніми державами зон компактного проживання не узбецького населення, і навіть наявності ексклавів. Є ексклав Узбекистану в Киргизстані – місто Йордан, два узбецькі ексклави на киргизській території в басейні річки Сох з чисельністю населення понад 50 тис. осіб. В оточенні узбецької території знаходиться також казахстанський ексклав – міста Ілліч та Джетисай, відокремлені від Казахстану водосховищем. Анклавний/ексклавний характер цієї території з точки зору міжнародного права покищо не врегульований.

Джерелом напруженості у відносинах Узбекистану з Киргизстаном, Туркменистаном та Таджикистаном є неврегульованість у сфері використання водних ресурсів. Основні джерела формування водостоку знаходяться поза Узбекистаном – понад 70%, і будь-які спроби Киргизстану та Таджикистану активно керувати своїми водними ресурсами, зокрема і для розвитку гідроенергетики, потенційно загрожують скороченням водних ресурсів у країні.

На фоні такого стану успішно розвиваються ідеї націоналізму, виключеності і особливості окремих народів. Тому й нині будь-яка спроба влади чинити тиск на власних громадян викликає солідарний спротив.

Наступний комплекс питань пов'язаний із спадщиною минулого: не усвідомлення владними структурами геополітичних світових змін, ігнорування міжнародних засад захисту прав людини, азійська, переважно ісламська ментальність, неприйняття вимог часу поглиблюють відстороненість влади від громадян. Населення більшості азійських республік, яке є переважно сільськогосподарським і незаможним, ментально залишилось в давній історії. Воно і нині плекає глибокі ісламські традиції у питаннях виховання молоді, ставлення до жінок, до використання дитячої праці, неприйняття інших конфесій, також і тому, що інше/чужеє символом загарбника-чужоземця. До зазначеного додамо бідність узбецького населення, жорстку експлуатацію, корупцію, вимушеність працювати за кордоном у відриві від сім'ї, складність в отриманні професійної освіти тощо.

ТРАГЕДІЯ В КАРАКАЛПАКСТАНІ. З офіційного повідомлення: 1-2 липня 2022 р. в столиці Каракалпакської автономної республіки в результаті зіткнення

з національною гвардією при розгоні демонстрації (кілька тисяч осіб) загинули 18 осіб, понад 250 осіб (1000 за неофіційною статистикою) було поранено [15]. Каракалпакська трагедія розпочалася з прийняттям владою кардинального рішення без обговорення з народом. Суть конфлікту полягає у наступному. Президентська команда Узбекистану 25 червня 2022 р. запропонувала внести поправки до тексту Конституції країни без належного обговорення і узгодження з населенням. Поправки стосувалися багатьох питань: внести 170 змін у 64 статті документа. Серед іншого, пропонувалось збільшити термін повноважень президента з п'яти до семи років і розширити його повноваження. До того ж змінити статус автономної Каракалпакської області, автономію якої влада намагалася ліквідувати.

Можливими причинами таких дій влади, як можна припустити, було загострення світової безпекової ситуації в різних точках земної кулі. Однак метою запропонованих поправок щодо Каракалпакстану, як повідомлялось, було запобігти таким негативним прикладам, як *«азербайджанський, грузинський, український та молдовський приклади, де роками чи десятиліттями продовжуються конфлікти, пов'язані зі спробами сепаратистів відокремитися»* [15].

Негативу додає і політика Кремля на пострадянському просторі, як зазначає узбецька сторона, що «характеризується створенням та підтримкою недієздатних квазі-держав з метою періодичного заморожування та розморожування локальних конфліктів».

Однак, вилучати з Конституції республіки статті про право на вихід зі складу Узбекистану, яким за 30 років жодного разу населення області не намагалось скористатися, є непродуманим і провокаційним методом вирішення проблеми. У результаті розпочався спротив мешканців столиці автономії м. Нукус, які вийшли на мирну демонстрацію із вимогами скасувати поправки до Конституції про ліквідацію автономії Каракалпакії.

Отже, на першу позицію вийшла головна проблема політичної системи Узбекистану: відсутність цивілізованої комунікації з суспільством у процесі прийняття рішень.

Президент Шавкат Мірзійоєв відвідав Нукус і заявив про те, що статті щодо Каракалпакстану змінені не будуть. Одночасно президент розпорядився увести на території республіки на місяць режим надзвичайного стану, за дотриманням якого стежитиме Національна гвардія, а також пригрозив жорсткими заявами щодо «організаторів заворушень та осіб, які намагалися захопити адміністративні будівлі» тощо.

Поки країна перебуває на перехідному етапі модернізації суспільства: від автократії радянських часів до сучасного громадянського суспільства, що спирається на демократичні засади розвитку.

І хоча Річард Помфрет зазначав, що «Узбекистан серед країн СНД виділяється як найуспішніший державобудівник», однак не згадував, що це

було досягнуто ціною уведення в країні жорстких заходів, зокрема голодом населення. Для ширшого уявлення про засоби, завдяки яким керівництву Узбекистану вдалося досягти високих економічних показників, нагадаємо, що починаючи з кінця 2002 р. і до 2003 р. Узбекистан реалізував неоголошену програму жорсткої економії, в якій купівельна спроможність більшості місцевого населення була скасована задля сприяння зростанню експорту, скороченню зовнішнього боргу та поверненню до повної конвертованості національної валюти. Політика жорсткої економії продовжувала жорстку монетарну політику, яка розпочалася у середині 2002 р. На відміну від трьох попередніх років, грошова маса різко не зросла. Разом із жорсткою заборгованістю ЦБ Узбекистану вдалося знизити інфляцію приблизно до 10% у 2003 році (за даними Азіяського банку розвитку).

Жорстка економія негативно вплинула на простих узбекистанців. Страйк на трьох найбільших промислових підприємствах Узбекистану в середині 2003 р. був безпрецедентною ознакою невдоволення серед працівників через заборгованість із заробітною платою за кілька місяців. Здавалося, що безробіття зростає, хоча цифри переконували у зворотньому за звичайною практикою в цій авторитарній країні. Надійшло кілька повідомлень про голодну смерть у сільській місцевості. Повернення до конвертованості було заплановано наприкінці червня і було нарешті досягнуто 15 жовтня 2003 р.

Значною мірою в результаті американського тиску, а також зростання ціни на світовому ринку на бавовну і золото ситуація в країні почала покращуватись. Зріс і обсяг експорту цих основних товарів на понад 25% протягом 2003 р. Валютні резерви збільшились до понад 400 млн. дол. Оскільки Узбекистан тепер мав золото та валюту, уряд не бачив необхідності брати позики у МВФ. Із зростанням ціни на бавовну і золото на світових ринках експортні надходження значно зросли і імпорт також. Заробітна плата збільшилась у 2004–2005 рр. майже до 100 доларів США на місяць із мінімального рівня близько 40 доларів США в 2001–2002 рр.[16].

Як і Росія, Україна, Болгарія, Румунія, Молдова, не кажучи вже про сусідні країни Центральної Азії, «олігархічні» інтереси зі зв'язками зі старого режиму захопили політичну владу і змогли взяти під контроль торгівлю сировиною. І те, що Узбекистан продовжує реформи, незважаючи на зацікавленість бізнесу в їх гальмуванні, дивує провідних економістів, як підсумовує професор Грегорі Глісон. – Економічна реформа зверху вниз і вимірний матеріальний прогрес у Центральній Азії не привели до стійкої політичної лібералізації [17].

Отже, Узбекистан в процесі модернізації досяг значних успіхів економічного розвитку, використовуючі сучасні засоби ринкової економіки, логістичні схеми і значну допомогу інвесторів. Завдяки цьому Узбекистан є визнаним потужним лідером Середньої Азії, який врешті виграв неоголошене змагання з Казахстаном за першість в регіоні. За опублікованими показниками

економічного і політичного розвитку країна має стабільний стан злагоди в суспільстві і взаємної підтримки влади і громадян.

Плануючи наступне покоління реформ, Узбекистан поставив перед собою амбітні цілі – до 2030 року стати країною з рівнем доходу вище середнього та до 2026 року удвічі скоротити бідність. Досягнення цих амбітних цілей потребує набагато більшого економічного зростання, ніж нинішній рівень.

Республіка Узбекистан є глибоко своєрідною країною. Будучи до нещодавна закритою, вона, спираючись на давні історичні традиції, які часто гальмують її просування до демократії, намагається посісти гідне місце у світовому поділі праці і світовій культурі.

Список використаних джерел і літератури

1. Інформаційна кампанія USAID проти торгівлі людьми охопила понад мільйон осіб в Узбекистані. 10 серпня, 2021. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/07/02/trafficking/>
2. Шаги к инвестиционно привлекательному Узбекистану. URL: <https://e-cis.info/news/566/87301/>; СЕЗ. – Свободные экономические зоны Узбекистана: итоги 2020 года и перспективы развития на 2021 год. URL: <https://mift.uz/ru/menu/svobodnye-ekonomicheskije-zony-uzbekistana-itogi-2020-goda-i-perspektivy-razvitija-na-2021-god>
3. Индекс человеческого капитала / Гуманитарный портал: Исследования // Центр гуманитарных технологий, 2006–2022 (последняя редакция: 09.03.2022). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-capital-index>
4. United Nations Development Program. Human Development Index (HDI). New York: UNDP [URL: hdr.undp.org]; The World Bank. World Development Indicators Database [URL: data.worldbank.org].
5. United Nations Development Programme: Human Development Index 2020 (HDI). New York: UNDP [URL: hdr.undp.org]. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>
6. Права людини в Узбекистані. URL: <https://en.wikipedia.org>. Ислам Каримов. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. Ташкент. Узбекистон. 1997. 315 с.
7. Нелегальна дитяча праця у пострадянських азійських країнах, зокрема в Узбекистані і Таджикистані, набирає все загрозливіших розмірів 28 травня 2003, 21:26. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/903740.html>
8. Norma.uz, “Time for Consideration of an Application for NGO Registration is Reduced,” December 15, 2014. URL: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/izmenen_srok_rassmotreniya_zayavleniya_o_registracii
9. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, “Concluding observations on the second periodic report of Uzbekistan,” June 13, 2014, para 18. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2fUZB%2fCO%2f2&Lang=en; Uzbekistan: Release and Rehabilitate Political Prisoners. November 17, 2018. URL: <https://www.hrw.org/news/2018/11/17/uzbekistan-release-and-rehabilitate-political-prisoners>
10. Uzbek Forum for Human Rights, “Key Findings from the 2020 Cotton Harvest in Uzbekistan,” 2021. URL: <http://www.cottoncampaign.org/uzbek-forum-key-findings-2020.html>
11. Human_trafficking_in_Uzbekistan. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2fUZB%2fCO%2f2&Lang=en
12. General Assembly resolution 55/25. URL: [https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=General+Assembly+resolution+55%](https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=General+Assembly+resolution+55%25)

13. Bureau for Asia. Related Bureau for Independent Office. URL: <https://www.usaid.gov/who-we-are/organization/bureaus/bureau-asia>
14. Узбекистан: «говорити про свою релігію» – злочин. URL: <https://www.rp.pl/polityka/art8664921-czy-jezyk-oznacza-niepodleglosc-w-bylych-panstwach-postsowieckich>
15. Трагедия в Каракалпакстане . URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/05/questions/>
16. Gregory Gleason. Multipolarity and Exceptionalism. URL: https://www.academia.edu/4230193/Multipolarity_and_Exceptionalism
17. Richard Pomfret. The Central Asian Economies in the Twenty-First Century: Paving a New Silk Road. URL: <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691182216/the-central-asian-economies-in-the-twenty-first-century>

References

1. Informatsiina kampaniia USAID proty torhivli liudmy okhopyla ponad milion osib v Uzbekystani. 2021. 10 serpnia. [Online]. Available from: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/07/02/trafficking/> [In Ukrainian].
2. Shahy k ynvestytsyonno pryvlekatelnomu Uzbekystanu. [Online]. Available from: <https://ecis.info/news/566/87301> [In Russian].
3. Yndeks chelovecheskoho kapytala. *Humanytarnyi portal: Yssledovanyia. Tsentr humanytarnykh tekhnolohyi, 2006–2022*. [Online]. Available from: <https://gtmarket.ru/ratings/human-capital-index> [In Russian].
4. United Nations Development Program. Human Development Index (HDI). New York: UNDP [Online]. Available from: hdr.undp.org; The World Bank. World Development Indicators Database data.worldbank.org. [In English].
5. United Nations Development Programme: Human Development Index 2020 (HDI). New York: UNDP [Online]. Available from: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index> [In English].
6. Prava liudyny v Uzbekystani. [Online]. Available from: <https://en.wikipedia.org>; Karymov, Y. (1997). *Uzbekystan na porohe XXI veka: uhrozy bezopasnosti, uslovyia i harantyy prohressa*. Tashkent. Uzbekyston. [In Russian].
7. Nelehalna dytiacha pratsia u postradianskykh aziiskykh krainakh, zokrema v Uzbekystani i Tadzhykystani, nabyraie vse zahrozlyvishykh rozmiriv 28 travnia 2003, 21:26: [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/903740.html> [In Ukrainian].
8. Norma.uz. (2014). “Time for Consideration of an Application for NGO Registration is Reduced,” December 15. [Online]. Available from: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/izmenen_srok_rassmotreniya_zayavleniya_o_re_gistracii [In English].
9. (2014). Committee on Economic, Social and Cultural Rights, “Concluding observations on the second periodic report of Uzbekistan,” June 13, para 18: [Online]. Available from: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2fUZB%2fCO%2f2&Lang=en; Uzbekistan: Release and Rehabilitate Political Prisoners,” November 17, 2018. [Online]. Available from: <https://www.hrw.org/news/2018/11/17/uzbekistan-release-and-rehabilitate-political-prisoners> [In English].
10. Uzbek Forum for Human Rights (2021). “Key Findings from the 2020 Cotton Harvest in Uzbekistan,”. [Online]. Available from: <http://www.cottoncampaign.org/uzbek-forum-key-findings-2020.html> [In English].
11. Human_trafficking_in_Uzbekistan. [Online]. Available from: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2fUZB%2fCO%2f2&Lang=en [In English].

12. General Assembly resolution 55/25. [Online]. Available from: [https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=General+Assembly+resolution+55%](https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=General+Assembly+resolution+55%25) [In Russian].
13. Bureau for Asia. — Related Bureau for Independent Office. [Online]. Available from: <https://www.usaid.gov/who-we-are/organization/bureaus/bureau-asia> [In English].
14. Uzbekistan: “hovoryty pro svoiu relihiu” – zlochyn. [Online]. Available from: <https://www.rp.pl/polityka/art8664921-czy-jezyk-oznacza-niepodleglosc-w-bylych-panstwach-postsowieckich>; uzbekistan: “mówienie o swojrejligii”. [Online]. Available from: <https://www.opendoors.pl> [In Polish].
15. Trahedyia v Karakalpakstane. [Online]. Available from: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/05/questions/> [In Russian].
16. Gregory Gleason. Multipolarity and Exceptionalism. [Online]. Available from: https://www.academia.edu/4230193/Multipolarity_and_Exceptionalism [In English].
17. Richard Pomfret. The Central Asian Economies in the Twenty-First Century: Paving a New Silk Road. [Online]. Available from: <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691182216/the-central-asian-economies-in-the-twenty-first-century> [In English].

Chekalenko L. Features of Modernization Processes in the Economy of Uzbekistan and their Impact on Humanitarian Policy.

Modernization processes introduced in the economy of Uzbekistan at the turn of the millennium were aimed at introducing economic innovations in industry and agriculture. To a lesser extent, the corresponding changes affected the humanitarian sphere. The best results of economic transformations can already be observed in the development of the mining and processing industries, which have brought the state to a high industrially innovative level of development. Humanitarian factors, in particular the protection of human rights, lag far behind industrial successes in terms of the breadth of issues covered, the pace of implementation, and the consequences of reforms. Although certain shifts can be observed in the humanitarian sphere, which are still taking place, albeit at a slower pace.

The analysis of the implemented changes, a wide list of features of Uzbek innovations gives reason to hope that the economic breakthrough will contribute to the improvement of the situation in the sphere of observance and protection of human rights. Complexities of the social dimension are caused not only by miscalculations of politicians. The vast majority of problems in the humanitarian sphere are related to the deep roots of the Muslim identity of the Uzbek people, their culture and beliefs, which are not acceptable to some of the attitudes of the modernized societies of today.

However, in connection with the gradual modernized development, as can be assumed, the gradual enrichment of the population as a whole as a result of economic growth, it is necessary to gradually improve the state policy aimed at protecting human rights, find effective methods of implementing humanitarian reforms, contribute to the improvement of their results, improve the quality work and training of the bureaucratic apparatus. At the same time, this can happen only if there is a democratic government and a modernized administrative apparatus, a civilized leadership of the country, which professes human values.

Positive forecast scenarios for the further development of the country are connected and will depend also on other important factors, namely on the deep interest in the modernization and democratization of Uzbekistan not only of global business structures, but also of leading international actors: the USA, China, Japan, countries of the Arab world, international financial organizations, etc. World players contributed to the country's civilizational development and helped the Uzbek people make an impressive breakthrough in the transition from the medieval state of the economy, which, due to the cotton factor of the first Russian and then the Soviet empire, “stuck” in the economy of Uzbekistan throughout the entire period of subordination to Russia, to a modern modern scientific and technical innovative state of the economy. Substantial foreign investments and concessional loans in leading industries – the mining and processing industry, the transport system, the banking sector, the

introduction of innovative technologies, the provision of appropriate consulting assistance, have brought the state of Uzbekistan to an honorable place among the industrially developed countries of the world.

Keywords: *Uzbekistan, modernization of the economy, innovative development, challenges to national security, inhibiting processes, humanitarian sphere.*

УДК 94:316.42+330.34(574)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-7>

Деменко О.Ф.

<https://orcid.org/0000-0002-1144-0576>

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН У СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті проаналізовано особливості внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Казахстан у сучасних умовах. Встановлено наявність складних проблем у політичному і соціально-економічному розвитку Казахстану та ускладнення геополітичної ситуації як довкола цієї країни, так і в центральнопівденному регіоні загалом. З'ясовано, що президент К.-Ж. Токаєв з метою зміцнення своїх позицій здійснює перезавантаження влади шляхом внесення змін до Конституції, проведення дострокових президентських і парламентських виборів та оновлення місцевих адміністрацій. У результаті в країні завершився процес транзиту влади, а перший президент Н. Назарбаєв втратив свій статус та вплив на політичні процеси. Встановлено, що обіцянки К.-Ж. Токаєва реалізувати програму соціально-економічних реформ, знизити корупцію, провести децентралізацію влади та відкрити громадянам більше можливостей для участі у політиці залишаються нереалізованими.

Реагуючи на війну Росії проти України та події січня 2022 р., Казахстан оновив воєнну доктрину, у якій відтепер зроблено наголос на необхідності посилення захисту кордонів та протидії внутрішнім загрозам. У зовнішній політиці Казахстан продовжує декларувати багатовекторність і прагматизм, дотримуючись політики нейтралітету і запобігаючи власному залученню у міжнародні конфлікти. Астана прагне до пошуку нових партнерів та поглиблення вже існуючих зв'язків з іншими державами. Водночас у казахстанському суспільстві наростають сумніви щодо доцільності привілейованого становища Росії у зовнішній політиці Казахстану, з огляду на усвідомлення загроз, які надходять з боку цієї агресивної та непередбачуваної країни.

Ключові слова: Центральна Азія, Республіка Казахстан, зовнішня політика, російська агресія, транзит влади, соціально-економічна ситуація.

2022 р. став знаковим у новітній історії Республіки Казахстан (РК). Відзначивши у грудні 2021 р. 30-ти річчя своєї незалежності, вже через декілька тижнів країна опинилася на межі громадянської війни та зіткнулася із масштабними загрозами власній державності. Водночас події та процеси січня 2022 р. стали каталізатором масштабних змін у політичній та соціально-економічній системі Казахстану.

Враховуючи незмінну політичну стабільність та високі соціально-економічні показники, РК традиційно вважалася однією з найбільш успішних і розвинутих країн не тільки регіону Центральної Азії (ЦА), а й усього пострадянського простору. Проте події січня 2022 р. продемонстрували наявність низки серйозних викликів і загроз, які постали перед країною і вимагають негайного вирішення. Найскладніші серед них такі: слабкість державних інститутів, важка соціально-економічна ситуація, корумпованість правлячої еліти, колапс процесу транзиту влади, негативний вплив антиросійських санкцій на

економіку, економічна й транзитна залежність від РФ та безпосередні погрози з її боку територіальній цілісності і суверенітету Казахстану.

Зважаючи на лідерські позиції РК в регіоні, події, що відбуваються у цій країні, викликають жвавий інтерес у науковців та аналітиків. Також слід враховувати, що зовнішньополітична діяльність Казахстану безпосереднім чином впливає на Україну у контексті протидії російській агресії, а українсько-казахстанські відносини мають високий потенціал для розвитку у майбутньому.

У сучасних умовах перед Казахстаном постали завдання прискорення соціально-економічних реформ, перегляду зовнішньополітичних пріоритетів, удосконалення методів їх реалізації та вироблення системних заходів щодо захисту власних національних інтересів на міжнародній арені. Зокрема, мова йде про необхідність стимулювання економічної дипломатії та зусиль із залучення інвестицій, посилення лідерства Казахстану у регіоні ЦА, налагодження рівноправної та ефективної співпраці з провідними країнами світу та міжнародними організаціями.

Незалежний Казахстан тривалий час асоціювався з іменем Н. Назарбаєва, який був при владі три десятиліття і продовжував впливати на державний апарат після залишення президентської посади у 2019 р. Позиції екс-президента здавалися непохитними. У Конституції він був записаний як фундатор незалежної держави, закріплений за ним статус «елбаси» вважався незмінним. Іменем екс-президента в Казахстані було названо вулиці, парки, школи, заклади вищої освіти, столичний аеропорт. Ім'я Нурсултан було одним із найпопулярніших серед казахських хлопчиків. Навіть партія влади, яка з 1999 по 2006 рр. називалася «Отан» («Батьківщина»), була перейменована на «Нур Отан» («Світло Батьківщини»).

Казахстанські та зарубіжні аналітики зазначали, що в країні останні два десятиліття активно формувався культ особистості Н. Назарбаєва. У 2010 р. за ним на законодавчому рівні закріпили титул «елбаси» – «лідера нації», дозволили обиратися на посаду глави держави необмежену кількість разів та наділили недоторканністю.

19 березня 2019 р. Н. Назарбаєв пішов у відставку і передав владу своєму ставленику К.-Ж. Токаєву. Наступного дня новий глава держави запропонував перейменувати столицю місто Астану в Нур-Султан, а також назвати на честь першого президента центральні вулиці великих міст. Розпочалася хвиля перейменувань, яку з ентузіазмом підтримали парламент та масліхати на місцях. Після відставки перший президент зберігав у своїх руках значні владні повноваження, ставши фактично неформальним гарантом стабільності та спадкоємності власного курсу, який продовжував реалізовувати його наступник.

Але «кривавий січень» та низка наступних подій, якими був насичений 2022 р., запустили процес, що отримав назву «деелбасизації» або «деназарбаєвізації». На початку 2022 р. в умовах наростаючої кризи президент

К.-Ж. Токаєв реалізував заходи, які дозволили йому зосередити владу у своїх руках та сформувати єдиний центр прийняття рішень для нормалізації ситуації у країні. За допомогою військ Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) масові заворушення досить швидко вдалося придушити.

Сам перший президент Н. Назарбаєв нині перебуває у неоднозначній ситуації. З одного боку, жодних офіційних претензій до нього у зв'язку з січневими подіями пред'явлено не було. Під час своїх нечисленних появ у публічному просторі він демонструє цілковиту лояльність до свого наступника. З іншого боку, у країні послідовно йде процес десакралізації персони Н. Назарбаєва та його політичної спадщини. Показовими прикладами цього процесу стали повернення столиці Казахстану її колишньої назви – Астана, виключення Дня першого президента зі списку державних свят та скасування у лютому 2023 р. закону «Про Першого Президента – Єлбаси». У березні 2022 р. партія влади «Нур Отан» змінила назву на «Аманат» («Заповіт предків»).

У результаті найближчі родичі Н. Назарбаєва втратили імунітет від переслідування, була скасована довічна фінансова підтримка на забезпечення безпеки екс-президента та членів його сім'ї за рахунок коштів держбюджету. Колишній президент також втратив право звертатися до нації та виступати з пропозиціями до органів державної влади. До того ж Н. Назарбаєв продовжує користуватися імунітетом від судового переслідування відповідно до діючого закону про президента [1].

Через рік після кривавих січневих подій, у яких за офіційними даними загинули щонайменше 238 осіб, багато питань залишаються відкритими. Правозахисники стверджують, що казахстанські поліцейські та військові застосовували надмірну силу, мали місце необґрунтовані затримання та масові тортури тисяч арештованих. Влада опублікувала списки загиблих, але не зазначила обставин їх смерті. Офіційна Астана відкинула заклики до проведення незалежного міжнародного розслідування обставин масових заворушень та їх придушення.

Криваве насильство під час широкомасштабних протестів у січні 2022 р. та суперечливі результати розслідування тих подій, затьмарили президентство К.-Ж. Токаєва. А його рішення запросити контрольовану кремлем ОДКБ для придушення протестів створило проблеми легітимності влади. З метою їх вирішення діючий президент розпочав повне перезавантаження влади шляхом внесення вигідних для себе змін до Конституції Казахстану, проведення дострокових президентських і парламентських виборів та оновлення місцевих адміністрацій, щоб знову спробувати утвердитися як авторитетний, легітимний і незалежний лідер держави, а не спадкоємець Н. Назарбаєва чи боржник Росії і особисто В. Путіна, який врятував його владу.

У 2022 р. було внесено два пакети змін та доповнень до Конституції РК: 1) у червні – 56 поправок до 33 статей, які зокрема включали заборону на членство президента країни в політичних партіях, передбачали формування Мажилісу

Парламенту за змішаною системою, скасування в ньому квоти Асамблеї народів Казахстану, скорочення президентської квоти в Сенаті Парламенту з 15 до 10 депутатів, відновлення діяльності Конституційного суду тощо. Ці поправки були внесені до Основного закону за результатами республіканського референдуму 5 червня, під час якого їх підтримали 77,18% громадян; 2) у вересні – 8 поправок до 6 статей, які обмежили мандат президента одним терміном тривалістю 7 років без права переобрання, що були внесені парламентом РК.

Вибори президента Казахстану у 2022 р. були оголошені та проведені в умовах наростання геополітичної напруженості, що створила серйозні ризики та виклики для політичної, соціально-економічної та інформаційної безпеки країни. Водночас будь-яких суттєвих спроб зовнішнього втручання у виборчий процес зафіксовано не було. Безпосередньо зовнішній фактор у виборчій кампанії проявився у діяльності іноземних та міжнародних спостерігачів (всього було зафіксовано 641 спостерігача), які представляли 10 міжнародних організацій (СНД, ШОС, Організацію тюркських держав, ОБСЄ тощо) та 35 іноземних держав, що засвідчило значний зарубіжний інтерес до політичних процесів у Казахстані [2].

К.-Ж. Токаєв цього разу балотувався як безпартійний кандидат, висунутий трьома парламентськими партіями та групою громадських організацій у складі Народної коаліції. Окрім цього він фактично не брав участі у безпосередній агітаційній діяльності. Його команда відмовилася від різних гасел, а також від проведення масових акцій, на користь окремих зустрічей із різними групами громадян для предметного обговорення актуальних питань та шляхів їх вирішення. Опозиція діючому режиму не змогла об'єднатися і висунути зі своїх лав єдиного кандидата.

За підсумками виборів К.-Ж. Токаєв був переобраний на другий президентський термін, отримавши 6,4 млн. голосів виборців (81,31%). До того ж новий термін розрахований на триваліший час, достатній для максимальної реалізації заявлених у передвиборчій програмі політичних та соціально-економічних заходів. Президентські вибори 2022 р. завершили процес транзиту влади від першого президента Н. Назарбаєва до К.-Ж. Токаєва, який відтепер зосередив у своїх руках всі владні повноваження.

Утім президентська виборча компанія породила певні сумніви щодо зміцнення легітимності чинного глави держави через низьку конкурентність, масове застосування адміністративного ресурсу, відсутність реальної опозиції, обмеження на діяльність незалежних засобів масової інформації та спостерігачів. Близько 6% виборців проголосували проти всіх кандидатів.

Услід за достроковими президентськими виборами відбулося перепризначення керівників областей і трьох найбільших міст Казахстану. Незважаючи на вимоги громадськості щодо прямих виборів акимів областей, влада організувала процедуру так званих «непрямих виборів», представивши її

як крок до децентралізації державного управління. За результатами внесення змін до Конституції, була ухвалена поправка, що стосується акимів. Якщо раніше президент вносив на розгляд масліхата області, столиці та міст республіканського значення одну кандидатуру на посаду акима, то тепер він має подавати не менше двох претендентів [3]. На практиці з'ясувалося, що в країні фактично залишилася колишня система прямого призначення акимів президентом, яку масліхати лише формально погоджують. У результаті після перепризначення керівників областей і трьох найбільших міст країни 70% акимів зберегли свої посади. Тобто, це черговий приклад косметичних перетворень політичної системи РК, які не змінюють сутності авторитарного режиму.

Дострокові парламентські вибори, призначені на березень 2023 р., спрямовані на подальшу консолідацію влади на тлі загострення зовнішніх загроз та внутрішніх проблем. Запропонована у 2022 р. ініціатива К.-Ж. Токаєва щодо сприяння розвитку багатопартійності, зокрема шляхом зниження мінімальної кількості членів для реєстрації партій з 20 до 5 тис. осіб, спочатку вселила надію на демократизацію політичної системи країни. Але насправді адміністрація президента продовжує зберігати повний контроль за реєстрацією партій через Міністерство юстиції. Як наслідок, за роки президентства К.-Ж. Токаєва незалежних від влади політичних партій у Казахстані так і не з'явилося, оскільки реєстрацію можуть пройти лише лояльні політичні проекти, які створюються згори для імітації багатопартійності.

Внаслідок внесення змін до виборчого законодавства 70% депутатів мажилісу будуть обиратися за партійними списками, а 30% – у 29 одномандатних округах. Влада наголошує на прагненні зробити виборчий процес більш демократичним, проте, насправді, дві третини місць у парламенті (69 мандатів), будуть обрані виключно серед семи зареєстрованих партій, які репрезентують пропрезидентський блок.

Незважаючи на реєстрацію деяких опозиційних кандидатів у вищезазначених одномандатних округах, все одно влада контролює організацію виборів та підрахунок голосів, оскільки виборчі комісії, від центральної до дільничних, формуються з представників тих самих семи пропрезидентських партій та бюджетників, що призначаються акіматом [4]. Очевидно, що за результатами дострокових виборів у Казахстані буде сформовано новий за формою, але старий за змістом, контрольований діючим президентом, парламент.

Після парламентських виборів настане час перетворювати обіцянки на конкретні справи й нарешті показати, що ж означає насправді курс на реформи під назвою «Новий Казахстан» у розумінні К.-Ж. Токаєва. Це буде найважливіший критерій, за яким оцінюватимуть режим, зокрема: як вирішуватимуться питання перерозподілу багатств у країні та створення основ більш стійкого й справедливого розвитку; якими будуть дії, спрямовані на

обмеження корупції та поєднання бізнесу і політики, як це було прийнято за першого президента.

Утім існує багато сумнівів, чи будуть взагалі втілені в життя обіцянки соціально-економічних реформ та забезпечення більш відкритого політичного процесу. Існує думка, що К.-Ж. Токаєв більше прагне бути «новим лідером» у глобальному та регіональному масштабах, а не всередині країни [5]. Адже з моменту приходу до влади він рідко з'являється на заходах внутрішньополітичного характеру. Як дипломату за професією, міжнародні зустрічі йому набагато ближче.

В економічній сфері Казахстан декларує намір домогтися економічного зростання за рахунок залучення в країну іноземного капіталу, розвитку малого та середнього бізнесу, покращення умов життя. Ключовим напрямом економічної політики проголошено демонополізацію. З одного боку, вона передбачає скорочення до 2025 р. частки держави в економіці до 14% та приватизацію 675 об'єктів державної власності та квазідержавного сектору. Станом на 1 грудня 2022 р. у конкурентне середовище вже було передано 253 об'єкти, ще 146 – виставлено на продаж. З іншого боку, навпаки, проводиться робота щодо повернення державі необґрунтовано приватизованих об'єктів у сферах телекомунікацій, залізничної інфраструктури, енергетики тощо. До кінця 2022 р. до державної власності повернулися 11 таких компаній, щодо 26 підприємств аналогічні заходи ще розглядаються. Також було повернуто державі 5 млн. гектарів сільськогосподарських земель [6].

Протягом 2022 р. відбулися зміни в оборонній політиці РК. Реагуючи на війну Росії проти України та січневі події, Казахстан у жовтні прийняв оновлену воєнну доктрину. У документі зроблено наголос на необхідності посилення захисту кордонів, постачання сучасної техніки для збройних сил та прикордонних військ. Також передбачено збільшення повноважень для силових органів щодо реагування на внутрішні заворушення. Стаття 19 доктрини передбачає вдосконалення структури Національної гвардії та посилення її складу. Водночас зазначається, що збройні сили будуть використовуватися не лише для реагування на зовнішні загрози, а й з метою ліквідації внутрішніх криз, збройного конфлікту всередині країни та в умовах надзвичайного стану [7]. Тобто можемо зробити висновок, що нова воєнна доктрина переважно орієнтована на протидію внутрішнім загрозам, а внесені зміни свідчать, що позиція Казахстану у зовнішній політиці і надалі залишається спрямованою на багатовекторність. Астана не вважає будь-яку країну своїм ворогом, рішення щодо зміцнення кордонів із РФ не приймаються, активних закупівель озброєння і військової техніки не відбувається, а Росія, як і раніше, залишається ключовим партнером РК в сфері оборони.

У 2022 р. серйозне випробування на міцність пройшла також зовнішня політика Казахстану, базовими принципами якої декларується багатовекторність і прагматизм. Основними викликами для РК стали

повномасштабна збройна агресія Росії проти України та посилення санкційного тиску на країну-терориста з боку США, Великої Британії, Європейського Союзу та інших країн. Слід також зазначити загострення відносин між США та Китаєм навколо Тайваню, Азербайджаном та Вірменією – навколо Нагірного Карабаху, Киргизстаном та Таджикистаном – через спірні прикордонні території.

У таких умовах Казахстан докладав зусиль, щоб дотримуватися політики нейтралітету і запобігти власному залученню у протистояння між конфліктними сторонами. З цією метою він, зокрема, періодично закликав Росію та Україну врегулювати конфлікт переговорним шляхом, пропонуючи своє посередництво, утримувався від голосування за резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які засуджували російську агресію. Водночас така позиція не завадила Астані надати Києву гуманітарну допомогу загальною вартістю понад 2,2 млн. дол. [6].

Президент К.-Ж. Токаєв відкрито заявив про невизнання Казахстаном самопроголошених терористичних утворень днр та лнр. Окрім цього він неодноразово висловлював прихильність до подальшого розвитку дружби та партнерських відносин своєї країни з РФ, а також продовження участі РК в Євразійському економічному союзі (ЄАЕС) та ОДКБ. Стосовно санкційного протистояння лідери Казахстану запевнили, що їх країна не має наміру як приєднуватися до західних санкцій проти Росії, так і сприяти їй будь-якими способами ці санкції обходити.

У рамках ЄАЕС Казахстан прагне розширити економічне співробітництво з іншими учасниками організації, збільшити з ними свій торговельний оборот, розширити можливості для малого та середнього бізнесу, отримати доступ до ринку енергоресурсів та їх транспортування. Під час свого головування в ЄАЕС у 2021 р. Казахстан намагався реалізовувати такі пріоритети розвитку: тісніша промислова кооперація, усунення бар'єрів у взаємній торгівлі, активне використання транскордонних транспортних коридорів та логістичних хабів, впровадження у різні сфери цифрових технологій та вихід ЄАЕС на зовнішні ринки, розвиток відносин з третіми країнами та інтеграційними об'єднаннями [8].

До того ж громадськість та частина політичної еліти РК скептично ставляться як до самого ЄАЕС, так і до перспектив участі у ньому Казахстану. Зокрема, у медійному просторі поширюються ідеї про те, що жодних економічних переваг від участі у цьому об'єднанні РК насправді не має, а навпаки лише отримує негативне сальдо торговельного балансу через нижчу конкурентоспроможність експортного потенціалу, порівняно з РФ та Білоруссю. Росія ж, на думку низки казахстанських експертів, розглядає Казахстан виключно як свій сировинний придаток. Як наслідок, у країні поширюються ідеї щодо виходу Казахстану з ЄАЕС [9]. На противагу громадськості, казахстанська влада невпинно демонструє протилежну позицію

щодо безальтернативності участі РК у цьому інтеграційному об'єднанні під контролем РФ.

Казахстан продовжує політично та економічно залежати від російського режиму, особливо у питаннях транзиту через російську територію енергоносіїв та інших товарів і послуг. Поки ця залежність не буде нівельована, Астана не матиме можливості робити якісь альтернативні кроки на міжнародній арені. Очевидно, що Казахстан не хоче загострювати свої відносини з Росією, а керівництво країни чітко усвідомлює, що їх подальший розвиток залежить від результату війни в Україні.

Існує довгий список російських високопосадовців та пропагандистів, які неодноразово робили загрозливі заяви на адресу РК, на що казахстанська влада практично не реагує. Причиною такої поведінки є вищевказана значна залежність Астани від Кремля з багатьох питань. Наприклад, Росія залишається основним торговим партнером РК, товарообіг між двома країнами у 2021 р. становив близько 25 млрд. дол. Для порівняння, товарообіг між США та Казахстаном у 2021 р. складав лише 2,5 млрд. дол. [10].

Найскладнішим для вирішення питанням для РК є значна транзитна залежність від РФ, оскільки через територію останньої на західні ринки транспортується переважний обсяг казахстанської нафти. Протягом 2022 р. Росія під різними приводами чотири рази обмежувала транспортування нафти через Каспійський трубопровідний консорціум. Очевидно, що таким чином Кремль тисне на Казахстан за його відмову підтримати агресивну російську війну проти України.

У відносинах зі США та ЄС були реалізовані різні дипломатичні дії, спрямовані на нерозповсюдження антиросійських санкцій на Казахстан. У результаті, за інформацією МЗС РК, упродовж 2022 р. під прямі чи вторинні санкції не потрапила жодна казахстанська компанія. Крім цього, Казахстан прагне залучити іноземні корпорації, що залишають російський ринок, до продовження своєї діяльності на його території. Як наслідок, більше 20 іноземних компаній вже здійснили релокацію із Росії на казахстанський ринок, а ще десятки таких компаній розглядають подібну пропозицію [6].

Аналітики зазначають зростання дипломатичної активності у відносинах Казахстану, як і інших країн ЦА, з європейськими країнами та ЄС. Зокрема, восени 2022 р. відбулися візити до Центральної Азії голови Європейської ради Ш. Мішеля та верховного представника із закордонних справ та політики безпеки Європейського Союзу Ж. Борреля. К.-Ж. Токаєв, як і його узбецький колега Ш. Мірзійоєв, у листопаді 2022 р. здійснили візити до Парижа, де провели переговори із президентом Франції Е. Макроном із широкого кола питань.

Загалом слід підкреслити зацікавленість більшості ключових зовнішньополітичних гравців у стабільному та сталому розвитку РК. Важливою у цьому відношенні стала заява лідера Китаю Сі Цзіньпіна, озвучена 14 вересня

2022 р., про підтримку суверенітету і територіальної цілісності Казахстану та недопущення втручання будь-яких зовнішніх сил у його внутрішні справи. З аналогічною заявою виступив і президент Туреччини Р.-Т. Ердоган, який здійснив візит до РК у жовтні 2022 р.

Китай поступово зміцнює свої позиції в регіоні ЦА, де Казахстан став найбільшим торговим та інвестиційним партнером для Пекіну. Зокрема, за підсумками 2021 р. двосторонній товарообіг склав більше 17 млрд. дол. Із 40 млрд. дол. китайських інвестицій у країні Центральної Азії половина припадає на Казахстан [11].

Слід зазначити активізацію взаємодії Казахстану із країнами ЦА, у першу чергу з Узбекистаном. Так у грудні 2022 р. К.-Ж. Токаєв відвідав Ташкент із дводенним візитом, під час якого глави держав підписали десятки документів щодо розвитку економічного співробітництва, двосторонньої торгівлі та інвестицій обсягом близько 8 млрд. дол. Проте найголовнішим підсумком візиту стало підписання договору про союзницькі відносини та угоди про демаркацію кордону між двома країнами. Також президенти заявили про наміри наростити більш ніж удвічі взаємний товарообіг, який нині складає близько 5 млрд. дол., та висловилися за зміцнення співпраці щодо спільного використання транскордонних водних ресурсів і ліквідації наслідків екологічної катастрофи на Аральському морі [12]. Очевидно, що активізація співпраці у сферах торгівлі та економіки, енергетики, логістики та охорони навколишнього середовища буде вигідна як Астані, так і Ташкенту. Варто додати, що раніше подібний договір про союзницькі відносини було також підписано між Казахстаном та Киргизстаном.

Таким чином проведений аналіз демонструє наявність складних проблем у внутрішньому розвитку Казахстану та погіршення зовнішньополітичної ситуації як довкола Астани, так і в центральноазійському регіоні загалом. Обіцянки К.-Ж. Токаєва подолати корупцію, провести децентралізацію влади та відкрити громадянам більше можливостей для участі у політиці залишаються нереалізованими. У країні, як і раніше, немає прямих виборів акимів регіонів, політика не стала прозорішою, адміністративно-управлінські реформи, які необхідні для викорінення корупції, не принесли видимих результатів, зміни політичної системи носять косметичний характер. У казахстанському суспільстві відсутні сподівання, що у результаті дострокових парламентських виборів буде сформовано незалежний парламент, оскільки всі партії, які беруть участь у виборчому процесі, є лояльними до влади. Водночас виключення із політичного життя незалежних політичних партій та громадських організацій може викликати ще більше розчарування серед громадян. Здатність К.-Ж. Токаєва реалізувати програму реформ, щоб стабілізувати політичну та соціально-економічну ситуацію в країні, викликає серйозні сумніви як всередині Казахстану, так і за його межами.

Проблеми, які вивели людей на вулиці на початку січня 2022 р., досі так і не вирішено. Протестувальники вимагали реформ і уникнення авторитарних методів управління, які встановилися за Н. Назарбаєва. Проте у цьому відношенні у Казахстані мало що змінилося, незважаючи на обіцянки влади. Тривають страйки робітників, які вимагають підвищення зарплат. Аварії на енергетичних об'єктах свідчать про зношеність інфраструктури, для модернізації якої потрібні мільярди доларів. Владі потрібно вирішувати складні соціальні та економічні проблеми.

В умовах ослаблення російського політичного й економічного впливу в регіоні Центральної Азії, до того ж прискореного міжнародними санкціями проти Москви, та посилення напруженості у зв'язку з агресивною війною Росії проти України, Казахстан прагне до пошуку нових партнерів та поглиблення вже існуючих зв'язків з іншими державами. Астана активно зміцнює відносини з Китаєм, Туреччиною, Європейським Союзом, США, приваблює західні компанії, що пішли з російського ринку, та намагається диверсифікувати торговельні шляхи. Водночас у казахстанському суспільстві наростають сумніви щодо доцільності привілейованого становища Росії у зовнішній політиці РК, з огляду на усвідомлення загроз, які надходять з боку цієї агресивної та непередбачуваної країни.

Список використаних джерел та літератури

1. Токаев подписал закон, отменяющий закон о первом президенте и лишаящий его семью неприкосновенности. *Радио Азаттык*. 16.02.2023. URL: <https://rus.azattyq.org/a/32273209.html>
2. Чеботарев А. Ключевые особенности прошедших внеочередных президентских выборов в Казахстане. *Центр актуальных исследований «Альтернатива»*. 23.11.2022. URL: <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=487>
3. «Новый Казахстан» со старыми лицами, или Как под видом выборности переназначили акимов. *Радио Азаттык*. 20.12.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/novyy-kazahstan-so-staryymi-litsami-ili-kak-pod-vidom-vybornosti-perenaznachili-akimov-/32183646.html>
4. Троценко П. «Размазать критиков Токаева». Политолог Димаш Альжанов – о парламентских выборах по новым правилам. *Радио Азаттык*. 13.02.2023. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-parliamentary-elections-interview-analyst-dimash-alzhanov/32268308.html>
5. Алимова Е. «Казахстан – это люди». О Токаеве, пятнах на репутации и о том, почему «Новый Казахстан» наступит, хотя к нему не стреляться. *Радио Азаттык*. 24.11.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/o-tokaeve-pyatnah-na-reputatsii-i-o-tom-pochemu-novyy-kazahstan-nastupit-hotya-k-nemu-ne-stremyatsya/32145624.html>
6. Чеботарев А. Казахстан-2022: беспрецедентное соотношение вызовов и возможностей. *Центр актуальных исследований «Альтернатива»*. 12.01.2023. URL: <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=496>
7. Алимова Е. Казахстан обновил военную доктрину. Это реакция на вторжение России в Украину? *Радио Азаттык*. 29.10.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/review-kazakhstan-updates-military-doctrine/32106563.html>

8. Председательство Казахстана в ЕАЭС: Токаев назвал пять основных вопросов, требующих решения. *Власть*. 19.01.2021. URL: <https://vlast.kz/novosti/43423-predsedatelstvo-kazahstana-v-eaes-tokaev-nazval-pat-osnovnyh-voprosov-trebuusih-resenia.html>
9. Курyleв К., Малышев Д., Станис Д. Страновое измерение процессов евразийской интеграции в СНГ. *Мировая экономика и международные отношения*. 2022. Том 66. № 1. С. 119-128.
10. Алимova Е. Между «нападающей на соседей» Россией и «забывчивым» Западом: подводя итоги внешней политики Казахстана. *Радио Азаттык*. 26.12.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/mezhdu-napadayuschey-na-sosedey-rossiey-i-zabyvchivym-zapadom-podvodya-itogi-vneshney-politiki-kazahstana/32191081.html>
11. Шегирбаев О. Казахстанско-китайское инвестиционное сотрудничество в рамках инициативы «Пояса и Пути». *Россия и новые государства Евразии*. 2022. № III (LVI). С. 72-83.
12. Куанышбек Кари. Визит Токаева в Ташкент: свет и тень в отношениях двух стран. *Радио Азаттык*. 25.12.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/32192614.html>

References

1. Tokaev podpisal zakon, otmenjajushhij zakon o pervom prezidente i lishajushhij ego sem'ju neprikosnovennosti [Tokayev signed a law repealing the law on the first president and depriving his family of immunity]. *Radio Azattyk*. 16.02.2023. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/32273209.html> [In Russian].
2. Chebotarev, A. (2022). Kljuchevye osobennosti proshedshih vneocherednyh prezidentskih vyborov v Kazahstane [Key features of the past early presidential elections in Kazakhstan]. *Centr aktual'nyh issledovanij "Al'ternativa"* [Center for Contemporary Research "Alternative"]. 23.11.2022. [Online]. Available from: <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=487> [In Russian].
3. "Novyj Kazahstan" so starymi licami, ili Kak pod vidom vybornosti perenaznachili akimov ["New Kazakhstan" with old faces, or How akims were reappointed under the guise of election]. *Radio Azattyk*. 20.12.2022. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/novyy-kazahstan-so-starymi-litsami-ili-kak-pod-vidom-vybornosti-perenaznachili-akimov-/32183646.html> [In Russian].
4. Trocenko, P. (2022). "Razmazat' kritikov Tokaeva". Politolog Dimash Al'zhanov – o parlamentskih vyborah po novym pravilam ["Smear Tokaev's Critics". Political scientist Dimash Alzhanov talks about parliamentary elections under the new rules]. *Radio Azattyk*. 13.02.2023. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/kazahstan-parliamentary-elections-interview-analyst-dimash-alzhanov/32268308.html> [In Russian].
5. Alimova, E. (2022). "Kazahstan – jeto ljudi". O Tokaevе, pjatnah na reputacii i o tom, pochemu «Novyj Kazahstan» nastupit, hotja k nemu ne streljat'sja ["Kazahstan is people". About Tokayev, spots on his reputation and why the "New Kazakhstan" will come, although you can't shoot at him]. *Radio Azattyk*. 24.11.2022. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/o-tokaevе-pyatnah-na-reputatsii-i-o-tom-pochemu-novyy-kazahstan-nastupit-hotya-k-nemu-ne-stremyatsya/32145624.html> [In Russian].
6. Chebotarev, A. (2023). Kazahstan-2022: besprecedentnoe sootnoshenie vyzovov i vozmozhnostej [Kazahstan 2022: an unprecedented balance of challenges and opportunities]. *Centr aktual'nyh issledovanij "Al'ternativa"* [Center for Contemporary Research "Alternative"]. 12.01.2023. [Online]. Available from: <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=496> [In Russian].
7. Alimova, E. (2022). Kazahstan obnovil voennuju doktrinu. Jeto reakcija na vtorzhenie Rossii v Ukrainu? [Kazahstan has updated its military doctrine. Is this a reaction to Russia's invasion of Ukraine?]. *Radio Azattyk*. 29.10.2022. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/review-kazahstan-updates-military-doctrine/32106563.html> [In Russian].

8. Predsedatel'stvo Kazahstana v EAJeS: Tokaev nazval pjat' osnovnyh voprosov, trebujushhih reshenija [Kazakhstan's chairmanship in the EAEU: Tokayev named five main issues that need to be addressed]. *Vlast'* [Power]. 19.01.2021. [Online]. Available from: <https://vlast.kz/novosti/43423-predsedatelstvo-kazahstana-v-eaes-tokaev-nazval-pat-osnovnyh-voprosov-trebuusih-resenia.html> [In Russian].
9. Kurylev, K., Malyshev, D., Stanis, D. (2022). Stranovoe izmerenie processov evrazijskoj integracii v SNG [Country dimension of Eurasian integration processes in the CIS]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World Economy and International Relations], vol. 66, 1, pp. 119-128. [In Russian].
10. Alimova, E. (2022). Mezhdu "napadajushhej na sosedej" Rossiej i "zabyvchivym" Zapadom: podvodja itogi vneshnej politiki Kazahstana [Between "attacking neighbors" Russia and the "forgetful" West: summing up Kazakhstan's foreign policy]. *Radio Azattyk*. 26.12.2022. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/mezhdu-napadayuschej-na-sosedej-rossiej-i-zabyvchivym-zapadom-podvodja-itogi-vneshnej-politiki-kazahstana/32191081.html> [In Russian].
11. Shegirbaev, O. (2022). Kazahstansko-kitajskoe investicionnoe sotrudnichestvo v ramkah iniciativy "Pojasa i Puti" [Kazakh-Chinese investment cooperation in the framework of the Belt and Road Initiative]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], III (LVI), pp. 72-83. [In Russian].
12. Kuanyshbek Kari (2022). Vizit Tokaeva v Tashkent: svet i ten' v otnoshenijah dvuh stran [Tokayev's visit to Tashkent: light and shadow in relations between the two countries]. *Radio Azattyk*. 25.12.2022. [Online]. Available from: <https://rus.azattyq.org/a/32192614.html> [In Russian].

Demenko O. Problems and Prospects of Development Republic of Kazakhstan in Modern Conditions.

The article analyzes the peculiarities of the domestic and foreign policy of the Republic of Kazakhstan in modern conditions. The presence of complex problems in the political and socio-economic development of Kazakhstan and the complication of the geopolitical situation both around this country and in the Central Asian region in general have been established. It was found out that President K.-Zh. Tokayev, in order to strengthen his position, is carrying out a reset of power by making changes to the Constitution, holding early presidential and parliamentary elections and updating local administrations. As a result, the process of power transition ended in the country, and the first president, N. Nazarbayev, lost his status and influence on political processes. It was established that the promises of K.-Zh. Tokayev to implement a program of socio-economic reforms, reduce corruption, decentralize power and open more opportunities for citizens to participate in politics remain unfulfilled.

Responding to Russia's war against Ukraine and the events of January 2022, Kazakhstan updated its military doctrine, which now emphasizes the need to strengthen border protection and counter internal threats. In foreign policy, Kazakhstan continues to declare multi-vector and pragmatism, adhering to the policy of neutrality and preventing its own involvement in international conflicts. Astana strives to find new partners and deepen existing ties with other states. At the same time, doubts are growing in Kazakh society about the expediency of Russia's privileged position in Kazakhstan's foreign policy, given the awareness of the threats coming from this aggressive and unpredictable country.

Keywords: *Central Asia, Republic of Kazakhstan, foreign policy, Russian aggression, transition of power, socio-economic situation.*

УДК 94:323.1(478)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-8>

Держалюк М.С.

<https://orcid.org/0009-0006-2821-1039>

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ У РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА

Висвітлюються процеси формування державності у Молдові. Звертається увага на суперечливу спадщину, яку отримала республіка після розпаду СРСР та проголошення незалежності. Завдяки індустріалізації у другій половині ХХ ст. Молдова перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну країну середнього рівня розвитку. Водночас молдовани, як титульна нація, зазнали значної русифікації та асиміляції. З переселенням 1 млн. російськомовного населення у Молдову та вивезенням понад 500 тис. молдован до інших республік СРСР Молдова стала багатонаціональною. У кінці ХХ ст. російськомовне населення складало біля 35% жителів республіки, а у Придністров'ї – дві третини. Звернуто увагу на те, що під час набуття Молдовою незалежності нечувано зміцнювалися національно-визвольні, патріотичні й націоналістичні сили. Під їхнім впливом було відновлено правопис молдовської мови латинською графікою, надано їй статус єдиної державної мови на території Молдови, визнано її ідентичність з румунською мовою, посилилася ідеологія уніонізму, об'єднання з Румунією. Пануючій до цього російській мові відводилася роль мови міжнаціонального спілкування. Моделлю держави ставала унітарна форма із забезпеченням автономних прав для національних меншин у єдиній державі. Російська спільнота та русифікована українська громада, яка чисельно була найбільшою у Молдові, виступили проти таких державотворчих і націєтворчих процесів у країні. Центром їхньої боротьби стало Придністров'я. Сепаратисти почали вимагати забезпечення російській мові статусу другої державної на усій території країни, формування федеративного устрою, за яким цей край отримував би статус суб'єкта федерації з правом вето на рішення Кишинєва, якщо Тираспіль з ними не погоджувався, відмови від планів унії з Румунією. Влада РМ на це не погодилася. У відповідь лідери сепаратистів проголосили про утворення Придністровської Молдовської Республіки, її незалежність та об'єднання з РФ, збереження військ Росії на території краю для його захисту. Спроби РМ збройно у березні-липні 1992 р. ліквідувати сепаратистів у Придністров'ї і відновити владу Кишинєва й на цій території зазнали поразки від збройних сил Росії. Підкреслюється, що проголошена Придністров'єм у 1991 р. незалежність до нинішнього часу не визнана жодною державою світу, навіть Росією.

З плином часу у суспільстві РМ плани уніонізму втратили актуальність, гору взяли помірковані сили. РМ слідує курсом постійного нейтралітету і збереження свого суверенітету. В останні 15 років у республіці проявляють політичну зрілість дві політичні течії, які орієнтуються на ЄС та на Росію. Домінуючим стало конструктивне використання обох цих міжнародних факторів. Курс РМ на євроінтеграцію є пріоритетним, але не менш важлива увага приділяється конструктивному співробітництву з РФ на взаємовигідних умовах. Для РМ така позиція є принциповою, а проголошений постійний нейтралітет – найкращим підтвердженням цього. Але РФ й ПМР продовжують саботувати ініціативи Кишинєва. На їхню думку, від'єднаність Придністров'я складає значну перешкоду для євроінтеграції Молдови, України та Грузії, розширення ЄС і НАТО на схід. Наголошується, що у збереженні суверенітету і територіальної цілісності РМ міжнародна спільнота демонструє єдність, але у питаннях реалізації національної ідеї, в основі якої лежать унітарні принципи, недопущення федералізації республіки, такого консенсусу немає. Значна частина країн вважає за доцільне забезпечити автономію для російськомовного населення чи навіть запровадити у

країні федеративний устрій. РМ продовжує курс на розбудову моноцентричної держави, в якій національні спільноти мають набути автономію на зразок Гагаузії. Незважаючи на це, ПМР, користуючись всебічною підтримкою Росії, продовжує слідувати самостійним курсом. Звертається увага на особливу зацікавленість України у прискоренні врегулювання придністровського конфлікту, на докладені зусилля з її боку для успіху у цьому питанні, яке складає значну небезпеку для України. Наголошується, що Україна є єдиною сусідньою державою РМ, яка неухильно підтримує її інтереси, є її надійним стратегічним партнером.

Ключові слова: *Республіка Молдова, розбудова держави, уніонізм, молдовонізм, нейтралітет Молдови, придністровський конфлікт.*

Усі складнощі формування незалежної РМ обумовлені її історичним минулим. З одного боку, в умовах тривалої відсутності державності у Бессарабії/Молдові, підневільного перебування її основних земель у складі Османської, Габсбурзької, Російської/Радянської імперій, а також Румунії, процеси її національного творення і державного розвитку постійно гальмувалися, що негативно позначається на нинішньому становищі цієї країни.

Особливо згубною виявилася політика СРСР щодо тотального переміщення народів, русифікація молдован та інших етносів республіки. Роз'єднаність у політичному та ідеологічному відношенні продовжує справляти досить великий негативний вплив на процеси консолідації усього суспільства навколо державницької ідеї Молдови, формування єдиної політичної нації. З другого боку, на території сучасної Молдови сформувалося і функціонує три ідентичності – молдовська, прорумунська та проросійська, які конкурують між собою, почергово поступаючись першістю, і впливають на характер реформаційних перетворень та державотворчих процесів у країні. Від рівня впливу кожного з цих трьох факторів залежать успіхи РМ у державотворенні та на міжнародній арені. Зокрема, формування і зміцнення її державної моделі: унітарної, молдовоцентричної з допуском автономних чи федеративних утворень; європейсько/румунського чи євразійсько/російського векторів. Основу першого складає державотворча нація молдован, які в цілому підтримують політику розбудови єдиної незалежної унітарної держави. Їх питома вага складає понад 40%, тобто молдовоцентричні представники у РМ складають велику, але не абсолютну більшість. Друга група сформувалася із переважної частини титульної молдовської нації, пріоритетом якої є ідеологія уніонізму, тобто об'єднання з Румунією. Її питома вага у самі кращі часи для неї не досягала 20% населення. З плином часу її лави постійно меншають. До третьої групи належать великі національні спільноти (росіяни, українці, гагаузи, болгари), які перебувають під російським впливом, частка яких складає 35% усього населення республіки. А у Придністров'ї їхня кількість явно домінує і перевищує 2/3 місцевого населення.

Значна поляризація суспільства РМ між прихильниками молдовоцентричного, європейського та проросійського напрямків розвитку продовжує зберігатися. Це значною мірою перешкоджає зміцненню молдовоцентричних процесів у

цій державі. Понад 55% дорослого населення Придністров'я мають подвійне громадянство (РМ, РФ та України), а на усій території РМ до 5 тис. осіб мають громадянство й Румунії. Усе це складає серйозну перешкоду на шляху консолідації суспільства, національних спільнот навколо державних інтересів РМ, оскільки такі чисельні маси здебільшого підтримують деструктивні позиції у РМ.

Таке суперечливе в етнічному і державотворчому відношенні суспільство вимагає відповідної політики заради його консолідації, посилення молдовоцентричних процесів, успішної розбудови демократичної Республіки Молдова, в якій мають створюватися сприятливі умови життя як для корінного етносу, так і для усіх національних спільнот.

Найбільшу загрозу для цілісності РМ, продовженню удосконаленню моделі державотворення складає самопроголошена у 1991 р. Придністровська Молдовська Республіка (ПМР), яка з 1992 р. де факто перебуває поза контролем Кишинєва. Незважаючи на те, що підтримка суверенітету та цілісності Молдови на міжнародній арені завжди є беззаперечною, а ПМР не визнана жодною державою світу, зокрема й РФ, її статус у складі Молдови чи на міжнародній арені залишається нерегульованим, проте вона продовжує існувати завдяки всебічній підтримці з боку Росії. У проросійських проектах, планах і форматах (2+1 чи 5+2), пропонує Д. Козаком, Є. Примаковим, Ю. Зубановим упродовж останніх 30 років територіальна цілісність РМ визнається при умові, що Придністров'я набуде не тільки автономії, а й статусу державотворчого суб'єкта у її складі. Для РМ такі права ПМР у її складі є неприйнятними.

Конфлікт продовжується, бо позиція США, ЄС, ОБСЄ, ООН є пасивною, простежується однобічність підходів у вирішенні придністровського питання. Натомість РФ була і залишається як активним учасником придністровського конфлікту, так і одночасним членом його врегулювання, що є міжнародним непорозумінням. Військова присутність РФ у Придністров'ї не отримала міжнародного статусу миротворця, яке стало інструментом недопущення розширення НАТО і ЄС на Схід, ослаблення позицій як Молдови, так і України.

Міжнародний чинник продовжує негативно впливати на становище РМ. Такий стан речей складає велику небезпеку не тільки для РМ і України, але й для усіх країн Південно-Східної Європи. Євроінтеграційному курсу РМ протидіють РФ та ПМР, у яких пріоритети не змінюються: нейтральна РМ, її федералізація як умова залишення ПМР у складі РМ, небажання інтеграції РМ до ЄС, недопущення зближення РМ з Румунією з метою їх об'єднання, цілковита підтримка вступу Молдови до Митного союзу, а не до ЄС.

З одного боку, незмінні вимоги РФ щодо забезпечення федералізації РМ та, з другого боку, непоступливість Кишинєва щодо моделі унітарності РМ, згоди на надання для ПМР автономії з особливим статусом у складі Молдови унеможливають поглиблення двосторонніх відносин між РФ та РМ. В основі

позиції Кишинєва лежать положення Закону від 22 липня 2005 р., якими РМ проголошена єдиною і неподільною територією, а Придністров'я визнавалося як автономно-територіальне утворення з особливим правовим статусом у складі РМ. Оскільки підходи обох сторін продовжують не співпадати, тому врегулювати двосторонні відносини не вдається. У відповідь на таку незмінну позицію РФ влада РМ продовжує євроінтеграційний курс, а Росія у відплату посилює ескалацію і напругу між Тирасполем і Кишинєвом. Важливо зазначити, що усі попередні заходи Кишинєва не допомогли вмонтувати ПМР у державний організм РМ. Але й для Росії сепаратизм у Придністров'ї приносить усе менше дивідендів. Величезна підтримка цього краю з боку РФ, постійні спроби і намагання добитися на міжнародному рівні визнання незалежності ПМР залишаються поза увагою світової спільноти. Водночас РФ боїться одноосібно визнати самостійність ПМР, а інші країни, сателіти РФ цього не допускають.

На виборах Президента РМ 15 листопада 2020 р. перемогла лідер опозиції та засновниця проєвропейської правоцентристської партії «Дія і солідарність» Мая Санду. За неї проголосувало 57,7% виборців, за попереднього главу держави І. Додона – менше 42,3%. Приступивши до виконання президентських обов'язків після інавгурації 25-26 грудня 2020 р. М. Санду демонструє, що найбільш оптимальна модель для розвитку державності у РМ нарешті отримала великі шанси на реалізацію. Праві сили гідно відповіли на гострі внутрішньополітичні виклики і потреби щодо удосконалення принципів розбудови держави, поглиблення її євроінтеграційного курсу. Самим важливим було те, що започаткувалося дієве удосконалення процесів державотворення Молдови, яке успішно продовжується й у нинішні часи. Президентка М. Санду зазначала, що першочерговим своїм завданням бачить об'єднання суспільства та відновлення економіки, а також формування «балансу у зовнішній політиці, виходячи з національних інтересів Молдови, прагматичний діалог з усіма країнами, включаючи Румунію, Україну, європейські країни, Росію і США».

Значним успіхом у діяльності М. Санду слід вважати розпуск парламенту і проведення у 2021 р. дострокових виборів, оскільки парламентарі не погоджувалися скасувати прийняті з ініціативи І. Додона проросійські закони, не погоджувався на призначення нового уряду з її прихильників.

За результатами дострокових 11-х парламентських виборів РМ 11 липня 2021 р. позиції правих сил ще більше зміцнилися. Центристська Партія демократичних сил (ПДС) вперше здобула парламентську більшість, отримавши 63 депутатських мандатів, 52,8% складу парламенту, чисельністю у 101 особу. 6 серпня 2021 р. було сформовано уряд на чолі з Н. Гаврилицею, соратницею президентки. Промолдовські сили заволоділи усіма важелями державної влади у республіці. У програмі уряду «Молдова у хороші часи» визначено внутрішні та міжнародні фактори, які складають найбільшу небезпеку для сучасної Молдови. Серед таких: затягування врегулювання

придністровського конфлікту, асиметрична залежність від зовнішніх постачальників енергоресурсів, промислової сировини та гібридна політика РФ, які складають найбільшу загрозу для РМ. Із змісту урядової програми випливає, що ці ризики пов'язані з незмінним прагненням Росії відновити гегемонію у регіоні в цілому та у РМ, зокрема. У цій програмі підвищена увага приділена відносинам РМ з Румунією, що свідчить про те, що для обох держав – Румунії та РМ – реактивація ідеї унії наразі не є актуальною. За словами М. Санду, у 2019 р. понад 25% громадян Молдови не просто виступали за об'єднання з Румунією, але й вимагали цього. Однак, як зауважила президентка, вирішити це питання можливо лише шляхом всемолдовського референдуму. Під час зміцнення національної ідентичності молдован як окремої нації, а не як румунської, ідеологія уніонізму поступово відсуватиметься на другорядні позиції. За такого розвитку подій Румунія зможе виступати лише як посередник на шляху РМ до ЄС, але не як фактор їх об'єднання, тобто поглинання молдовської держави та її народу.

У рамках поглиблення євроінтеграції передбачається зміцнення стратегічного партнерства Молдови з Румунією шляхом «подальшого розвитку особливих привілейованих відносин». Ключовим пріоритетом нового уряду РМ стало неухильне дотримання молдовоцентричної політики його попередників, підтвердження інтеграційного курсу РМ до ЄС «шляхом просування та поглиблення політичних і економічних взаємин з Європейським Союзом» з метою наближення перспективи її вступу до нього. Документ підтвердив прагнення Молдови до проведення структурних реформ, гармонізації національного законодавства з *Acquis communautaire* задля політичної та економічної інтеграції з ЄС. Задля послаблення енергетичного тиску з боку РФ уряд Молдови прагне підключитися до європейської енергетичної інфраструктури. Молдова також планує в рамках євроінтеграції активізувати взаємини з іншими членами «асоційованої трійки» – Україною та Грузією. Підписана угода на початку грудня 2022 р. про транзит електроенергії з Азербайджану через Грузію, Чорне море до Румунії та Угорщини передбачає підключення до цієї мережі й РМ. Також дуже важливо відзначити, що у нинішньому Кабінеті Міністрів РМ, що складається з 14 членів, 7 його членів за національним походженням є українцями. Натомість жодного представника «русской» спільноти у його складі не виявлено.

У контексті розвитку «особливих привілейованих відносин» 11 лютого 2022 р. під час п'ятого спільного засідання урядів Молдови та Румунії було підписано угоду про допомогу РМ у розмірі 100 млн. євро. Міністр закордонних справ та європейської інтеграції РМ Н. Попеску у переддень засідання заявив, що стратегічне партнерство з Румунією для європейської інтеграції мусить зміцнити «історичну, мовну та культурну спільність», бо лише таким чином можна «міцно і незворотно закріпити Республіку Молдова в європейському просторі».

Президентка РМ М. Санду у грудні 2021 р. озвучила основні пріоритети РМ, які заслуговують на увагу: набути членства в ЄС, але зберегти стосунки з РФ. Проголошений РМ нейтралітет дає великі надії на нормалізацію взаємин і з РФ. Сучасна еліта РМ найбільш згуртована навколо планів щодо вступу до ЄС, але вона поступово погоджується і на конструктивні відносини з РФ. РМ надзвичайно зацікавлена у відновленні сприятливих умов для експорту її продукції до РФ, у забезпеченні правового захисту молдовських заробітчан у РФ, у врегулюванні придністровської проблеми на умовах Кишинєва. Молдова виступає за зону вільної торгівлі з СНД, але без членства в ЄАЕС. Найголовнішими питаннями для РМ є отримання російських енергоносіїв та доступ її сільськогосподарської продукції на ринки РФ. Чим більше шансів з'являється для вирішення цих питань, тим активніше Кишинів співпрацюватиме з Росією. Російські молдовознавці запевняють, що Молдова не може ці фактори ігнорувати і не буде цього робити. Для РМ оптимальним вибором майбутнього має стати надійним мостом між Сходом і Заходом, що принесе їй найбільше користі [1, с. 126].

Майя Санду проводить паралелі між гібридною війною, яку Росія веде проти України, та її методами, спрямованими проти РМ. І це при тому, що прагнення РМ та України у зовнішній політиці не співпадають, адже Молдова, на відміну від України, дотримується нейтрального статусу. А все це тому, що незалежно від міжнародного курсу цих двох країн, Москва намагається повернути їх до своєї виключної сфери впливу. «Так само, як РФ не можна дозволити перемогти в Україні, її гібридним методам не можна дозволити досягти успіху в Молдові, – наголошує М. Санду, – Молдова, попри нав'язані їй обмеження, готова і надалі продовжувати європейську інтеграцію» [2].

Протидіючи у подальшому європейському вибору РМ, Росія постійно вдавалася до все нових ініціатив заради збереження свого впливу у цій країні. За фасадом усіх цих пропозицій приховувалися політичні інтереси: поглиблення двостороннього співробітництва за умови приєднання РМ до ЄАЕС, а не до ЄС, забезпечення федералізації країни. РМ демонструвала однозначну згоду на поглиблення співпраці з РФ, погоджувалася на запровадження певних елементів федералізації країни, зокрема забезпечення для Придністров'я свободи у зовнішньоекономічній сфері, хоча у питаннях державотворення політика моноцентричності залишалася домінуючою. Не отримавши від Молдови цілковитої згоди у питанні федералізації країни, Москва у черговий раз вдалася до рішучих і штучних обмежень експорту енергоносіїв та сировини до РМ та доступу її готової продукції на російські ринки. Досягти формування рівноправних багатосторонніх відносин з РФ не змогли навіть ліві, дійсно проросійські сили. Зробивши висновки з цього, праві сили республіки взяли різкий курс на ЄС. Після розпочатої повномасштабної війни Росії проти України у них не залишалося іншого вибору і часу на зволікання. Тепер цьому не зможуть перешкодити навіть проросійські сили у

самій РМ, через падіння їхнього авторитету, підірваного такою варварською поведінкою РФ щодо України. Такі дії з боку відчутно підірвали стабільність російсько-молдовських відносин, нечувано поглибили у Кишинєва розчарування у можливості формувати рівноправні економічні відносини на просторі з РФ. Показники ставлення молдовського суспільства до об'єднання з Румунією вирівнялися з показниками незгоди на зближення з РФ і далеко перевищують 2/3 громадян РМ.

Аналіз розвитку відносин між Україною та Молдовою свідчить про те, що обидві країни навзаєм є важливими і надійними партнерами. Свій перший офіційний візит М. Санду здійснила до Києва не випадково. Україна є для РМ другим стратегічним партнером після Румунії. Плани обох країн збігаються у головному – підвищенні безпеки у регіоні, поглибленні взаємодії на євроінтеграційному напрямку. Формування Чорноморсько-Балтійської осі (Бухарест – Кишинів – Київ – Польща – країни Балтії) передбачає спільну протидію спробам РФ відновити і утримати свою гегемонію у Східній Європі та на Балканах. Проевропейський курс РМ, стратегічне партнерство з Румунією і Україною, віддалення від РФ посилюється. Макроекономічна допомога з боку ЄС 600 млн. євро у 2021 р. є суттєвою для пом'якшення політичної та економічної кризи у цій країні. Передбачається введення повномасштабного митного і прикордонного контролю на кордоні Придністров'я з Україною з метою зниження корупції та контрабанди. М. Санду добивається виводу Оперативної групи російських військ з Придністров'я і переформатування миротворчої місії в мирогарантійну місію під егідою ОБСЄ чи ООН.

Можна констатувати, що Україна та Молдова пов'язані глибокими міжетнічними зв'язками. Зважаючи на історичне минуле, постійне сусідство обох народів, велику кількість представників молдовської громади в Україні та української у Молдові, обидві держави на законодавчому і практичному рівнях забезпечують права національних меншин та ведуть діалог щодо підтримання культурно-освітнього розвитку цих спільнот, постійно діють узгоджено для своєчасного вирішення питань, що виникають у цій сфері.

Особливої уваги заслуговує становище української спільноти у Молдові. Українці РМ, з одного боку, є невід'ємною частиною українського народу, а з другого боку, – гармонійною складовою єдиної політичної субстанції РМ, де вони упродовж століть жили в мирі і злагоді з молдованами, винесли на собі тривале поневолення, визискування і асиміляцію Османської, Російської, Радянської імперій та окупації Румунії. Здобувши незалежність, РМ та Україна мають усі підстави для втілення на практиці сучасних моделей державотворення, оптимальних умов для повноцінного розвитку і збереження відповідних спільнот. Уроки історії їх зобов'язують до цього.

Упродовж 30 років незалежності РМ українці повільно відроджуються як окрема спільнота, зі своєю культурою, мовою. Проте процес організаційного культурно-освітнього об'єднання їх як окремого і самодостатнього етносу при

домінуванні національної ідентичності в основних сферах їх життєдіяльності так і не відбувся. Українська громада продовжує втрачати свої позиції та вплив не тільки у РМ, занепад українського життя продовжується навіть в українському минулих часів Придністров'ї. Викликає занепокоєння те, що скорочення кількості українців у Молдові є найбільшим у порівнянні з усіма іншими етносами. Якщо чисельність українців МРСР у 1989 р. перевищувала 600 тис. осіб (13,8% населення республіки), то за даними перепису населення РМ 2004 р. їхня кількість зменшилася до 282,4 тис. осіб (8,4% населення республіки). Скорочення склало 47%. Результати останнього перепису 12-25 травня 2014 р. свідчать про продовження негативних тенденцій. Упродовж 2004-2014 рр. населення РМ в цілому зменшилося на 400 тис. осіб і не досягає 3 млн. осіб. Кількість жителів, які своєю національністю вважають румунську, збільшилася до 7%, а тих, хто вважає молдовською, зменшилася на 3,2%. Молдовську як рідну мову вказали 56,7%, а румунську – 23,5% жителів РМ. Російську визнали рідною мовою 9,7% жителів, а 3,9% – українську. Молдовською мовою спілкуються 54,6% жителів, румунською – 24%, російською – 14,5%, українською – 2,7%. Кількість українців РМ зменшилася до 6,6%, а «русских» – до 4,1%. Лише гагаузи та болгарини змогли утримати свої позиції. Більшість українців в якості рідної назвали свою національну мову. Водночас кожен другий українець розмовляє російською мовою. Для 5,7% від загальної кількості молдован російська є мовою їх спілкування. Негативні наслідки радянської, русифікації, мілітаризації ще довго даватимуться взнаки для усіх народів РМ [3].

Серед причин таких різко негативних явищ серед українців РМ слід виділити: тривале зросійщення і бездержавність, відрив від своєї етнічної батьківщини, чужомовне середовище, невизначеність майбутнього після розпаду СРСР у складі незалежної Молдови, збройний російсько-молдовсько/румунський конфлікт на території Придністров'я у 1992 р., наростання націоналізму у незалежній Молдові, відновлення правопису молдовської мови на латиниці і проголошення її єдиною державною, протести проти курсу впливових сил на приєднання Молдови до Румунії, різке погіршення економічної ситуації, наростання безробіття, масова еміграція українців на свою історичну батьківщину – в Україну. Останній чинник у ті часи став єдиним позитивним фактором, чим скористалася значна частина українців [4, с. 66, 67].

Дослідниця українсько-молдовських відносин І.А. Вишня звертає увагу на існування у Молдові де-факто двох українських громад, одна з яких придністровська, інша – загальномолдовська. Лідери першої активно підтримують сепаратизм і незалежний статус ПМР. Представники другої відкидають сепаратистський і самостійницький курс і у своїй діяльності відстоюють пріоритетність культурно-освітньої діяльності збереження культури і мови на теренах єдиної РМ. У минулі часи обом частинам українства

притаманною була невисока національна активність, відсутність панування у їхньому житті україноцентричних принципів, домінування проросійських поглядів над проукраїнськими чи промолдовськими, тісніше гуртування навколо інтересів російськомовного, ніж молдовського населення. За даними авторки, упродовж 1989-2004 рр. чисельність українців у РМ скоротилася на 47%, а молдован в Україні на 57%. Серед основних причин такого значного скорочення цих двох етносів слід виокремити наступні: наслідки тривалого зросійщення та відсутності Української та Молдовської державних утворень, найбільш негативну роль відіграла радянська у другій половині ХХ ст., пасивна політика незалежної України і Молдови щодо підтримки та забезпечення відповідних закордонних спільнот, тривале абсолютне домінування в Україні та у РМ Московського патріархату; масова еміграція українців та молдован до своєї батьківщини після розпаду СРСР, а також їх виїзд до третіх держав через складне соціально-економічне становище в Україні та РМ. У дослідженні І.А. Вишні розкрито незадовільний стан освіти українців рідною мовою у Придністров'ї, проілюстровано фактичну відсутність задекларованого статусу «державної» української мови у невизнаній ПМР та домінування політики русифікації української громади. Всього 8% українців цього краю володіють рідною мовою. Авторка вважає, що у контексті подальшої співпраці України з РМ мають вживатися заходи проти явного переважання процесів зросійщення українців над українізацією, особливо у Придністров'ї [5, с. 14].

До цього додається й те, що до нинішнього часу на державному рівні України і Молдови не розроблено дієвих програм для відродження українців у РМ, насамперед у Придністров'ї, як окремого етносу. Українство Молдови продовжує залишатися на задвірках системи міжнародної гуманітарної підтримки національних меншин. З боку Кишинева, Тирасполя так і не розпочалася належна організаційно-правова, культурно-освітня робота серед українців РМ, як окремого етносу. Українська спільнота Молдови, навіть Придністров'я, продовжує перебувати поза увагою й відповідних органів влади України. Попередні керівники України нічого не зробили для підтримки закордонних українців. Окрім того, позиція України щодо врегулювання російсько-молдовських суперечностей, які вносять дестабілізацію у регіоні і не сприяють українізації цієї спільноти, виглядає неактивною. Це спричинено вичікувальною позицією впливових країн та міжнародних організацій щодо приборкання і витіснення агресивної політики РФ з ПС Європи. Це можливо у разі відновлення для українців цього краю автономних і мовних прав нарівні з молдованами, припинення визначення і перетворення їх на безправне російськомовне населення; примушення Москви відмовитися від вимоги надання «русскому языку» як другої державної мови у РМ, а згодитися на статус «русского языка» як мови міжнаціонального спілкування на усій території сучасної Молдови, схваленого Кишиневом ще 31 серпня 1989 р., і

забезпечити його виконання. РМ демонструє постійну готовність до такого діалогу на багатосторонній основі, але на жаль, на це не погоджується РФ та її сателіт ПМР.

Через протидію Росії, пасивність молдовської та української сторін становище українства Молдови і Придністров'я продовжує перебувати поза належною увагою компетентних органів України та Молдови, під переважаючим впливом російської політичної і культурно-освітньої дійсності, на межі духовного виживання, на рівні побутового і самотнього існування, що веде соціум як невід'ємну складову української нації до значної русифікації. Наслідком цього стали: низький національно-культурний розвиток українства, втрата національної ментальності, його єдності як окремого етносу, ослаблення імунітету проти зросійщення, підвищення ознак яничарства, остаточне влиття до складу «русской» нації та байдужого ставлення до своєї національної історії і Матері-батьківщини – України. Це набуло такого розмаху, що у нинішні часи вони малоспроможні без активної допомоги з боку України та Молдови відродитися як окрема українська етнічна група. Після виникнення незалежних України та Молдови розпочалися повільні процеси відродження української спільноти у РМ. В останні роки, завдяки зацікавленості обох сторін, українці Молдови та молдовани України поступово почали гуртуватися у громадські організації та етнічні об'єднання, намагаються відігравати активнішу роль у суспільному житті держав. Для етнічних спільнот функціонують школи та факультативи рідною мовою навчання, діють національні ЗМІ, проводяться різноманітні фестивалі та культурні вечори, спрямовані на популяризацію культури українців та молдован по обидва боки кордону. Проте, спільним для обох держав негативним фактором, що не дозволяє використовувати весь потенціал міжкультурного діалогу, є брак фінансування та належної уваги з боку влади. Це негативно позначається на збереженні українців у Молдові та молдован в Україні. Перші продовжують піддаватися зросійщенню, а другим загрожує злиття в єдине румунське інформаційне та культурне поле.

Важливим актом стало заснування у Молдові 27 липня 2005 р. Східно-Молдовської Єпархії УПЦ Київського патріархату з єпархіальним центром у м. Страшени. Цим було створено перший прецедент: за кордоном була поширена діяльність УПЦ КП. Міністерство юстиції РМ у жовтні 2009 р. офіційно зареєструвало цю єпархію. На жаль, Східно-Молдовська єпархія УПЦ КП не є чисельною, налічує всього до 10 парафій. Також на території Молдови діє УГКЦ з осередками у Кишиневі та Бельцях. У 2009 р. у Кишиневі було засновано та освячено культурний та інформаційний центр УГКЦ ім. Андрія Шептицького. Фахівець з питань української спільноти у РМ Харишин М.В. занепокоєний тим, що українська церква так і не розгорнула своєї діяльності у РМ, через що існує реальна загроза підпорядкування УПЦ Київського патріархату Румунській православної церкви [6, с. 80, 81; 7, с. 40].

М. Харишин прогнозує три найімовірніші сценарії майбутнього РМ: 1) Перетворення унітарної РМ у формально федеративну, а по суті, конфедеративну, роздроблену державу, для якої спільним буде лише зовнішній кордон на мапі. Такою виглядатиме ціна Молдови за згоду РФ вирішити «придністровський конфлікт» на користь РМ; 2) Молдовська «проєвропейська» політична еліта, у разі втрати шансів на приєднання до ЄС і врегулювання придністровського конфлікту, уникаючи потрапляння до сфери домінування РФ, обере і реалізує курс на возз'єднання з Румунією. У такому разі Придністров'є та Гагаузія проголосять незалежність і звернуться до РФ з клопотанням включити їх до складу РФ, на що остання дасть добро. Решта території РМ ввійде до складу Румунії. Державність РМ буде втрачена; 3) Придністров'є та Гагаузія проголосять незалежність і отримають підтримку з боку РФ, почнуть розбудову власні держави. Вони, на думку автора, спробують повернути до свого складу території України, які у міжвоєнний період склали Молдавську АРСР на лівому березі Дністра. Ця автономія була сформована на українських етнічних територіях, що удвічі переважають сучасне молдовське Придністров'я, входила до складу УРСР. Передбачається, що незалежний розвиток Придністров'я та Гагаузії буде здійснюватися під егідою РФ.

М. Харишин припускає, що ці три сценарії розпаду РМ, є небезпечними для усіх держав ПС Європи, зокрема й України. Руйнація держави РМ стане корисною для Румунії та РФ, а для усіх інших вона обернеться загостренням відносин і дестабілізацією становища у Європі [6, с. 43-44].

Викладені М. Харишином песимістичні прогнози щодо майбутнього РМ є виключною позицією самого автора, який щиро вболіває за долю України і Молдови, є великим патріотом обох дружніх держав. Подібні процеси будуть формуватися на основі міжнародних загальноєвропейських положень щодо суверенітету і територіальної цілісності кожної держави, діючого статусу-кво щодо незмінності і недоторканості встановлених кордонів як за наслідками Другої світової війни, так і існуючих кордонів у колишніх багатонаціональних країнах, зокрема в СРСР, Чехословаччині та Югославії. Виходячи з цих об'єктивних факторів, висловлюємо переконання, що майбутнє РМ обумовлене надійним захистом, поступовим її входженням у європейські інституції, а зухвалі прагнення сепаратистів Придністров'я, великодержавників РФ та Румунії розчленувати чи поневолити РМ будуть безнадійними. РФ ніколи не вдасться досягти від колективного Заходу згоди на реалізацію її реваншистської мети, тим більше загарбницькими і терористичними засобами. Світові держави та міжнародні інституції, які є визначальниками нинішнього і майбутнього світопорядку, відвернулися від Росії і посилюють усе більшу їй протидію. Їхня позиція щодо врегулювання усіх міжнародних проблем, зокрема щодо відновлення територіальної цілісності України та РМ, залишається незмінною і їхній внесок у цю справу буде вирішальним.

Формування молдовської державності у ХХ ст. відбувалося на обох берегах Дністра на землях молдовської та української націй. Лише ці два сусідні народи були і залишаються на цих територіях корінними і їхні державотворні інтереси вимагають цілковитого і беззастережного задовільнення. Російська імперія у минулі століття колонізувала, зросійщила і розбавила українців та молдован чужинцями, забезпечила російськомовному населенню на їх етнічних землях привілейоване становище. Нинішня РФ, як сумнівна спадкоємиця СРСР, використовує наслідки індустріалізації мілітаризації економіки України і Молдови та їх колонізації радянського періоду заради відновлення своїх гегемоністських інтересів, прагне зберегти своє панування у цих країнах, вдається до вишколеної політики розчленування і владарування. У реваншистських планах щодо покороення сучасної Молдовської держави шляхом зросійщення РФ чи уніонізації Румунією немає об'єктивних підстав для їх матеріалізації. Світова цивілізація вивищилася над російською та румунською національними ідеями, успішно блокує прояви і витісняє їх з простору Європи та Азії. У нинішніх геополітичних умовах позитивну і ключову роль у формуванні майбутнього РМ, як і інших пострадянських держав, відіграють країни Атлантики, ЄС, НАТО, інших світових держав. Завдяки домінуванню загальнодемократичних цінностей у міжнародних відносинах перспективи Молдови складаються на її користь. Західний світ не допустить реалізації жодного з трьох майбутніх сценаріїв стосовно РМ, які так схвильовано вибудовує М. Харишин. Ця країна поступово розвиватиметься і рухатиметься у напрямку ЄС разом з Україною, а завдяки підтримці Заходу, зберігатиме рівноправні і взаємовигідні стосунки з РФ та Румунією. Водночас вплив Росії у Східній Європі знижуватиметься, натомість значимість ЄС і НАТО зростатиме. Завдяки цим двом протилежним глобальним тенденціям у найбільшому виграші опиняться Молдова та Україна. Усі інші зацікавлені у цьому регіоні країни, які виношують свої великодержавницькі ідеї – особливо РФ та Румунія – втратять домінування у Молдові та Україні. Внаслідок успішного розширення Європи на схід, через короткий проміжок часу започаткується вища стадія розвитку європейської цивілізації. Об'єднаний континент знову посяде провідне місце у світовій політиці, нарівні із англосаксами. Інші активні гравці сучасності або відійдуть у небуття, або будуть виштовхнуті на узбіччя майбутнього світопорядку.

Необхідно звернути увагу на те, що деякі фахівці - молдовознавці вважають і з цього приводу висловлюють занепокоєння, що Республіка Молдова є єдиною свого роду країною на пострадянському просторі, в якій найбільш активна частина етнічної еліти після розпаду СРСР прагне відмовитися від власної ідентичності і проголосити на території РМ верховенство румунських етнокультурних цінностей над молдовськими. Перейменування назви державної мови з молдовської на румунську ще не означає відмову від

молдовської ідентичності, проте не сприяє укоріненню ідеї щодо окремішності цих двох народів.

Викликає закономірне занепокоєння те, що розвиток держави на молдовоцентричних засадах гальмується з боку не тільки РФ і ПМР, але й Румунії та внутрішньої опозиції. Ідеологія Румунії уніонізму (об'єднання Румунії та Молдови) й у нинішні часи залишається більш впливовою у РМ, ніж ідеї молдовонізму у Румунії. Відродження і зміцнення ідей молдовонізму у РМ розвивається у нинішні часи дуже суперечливо і неприпустимо повільно. Завоювання ідеями молдовонізму панівних позицій може відбутися у разі належного їх укорінення серед широких кіл молдовського соціуму та усіх національних спільнот РМ, отримання великої підтримки з боку західних країн. Цим самим започаткується реальне переважання молдовоністських цінностей над ідеями про об'єднання з Румунією.

Причини шаленого опору зміцненню позицій молдовонізму на теренах цієї республіки ґрунтуються на історичному минулому, яке є невідгідним ні Румунії, ні Росії. Справа у тому, що до складу Великого Молдовського князівства у XIV ст., історія якого складає 700 років (існувало упродовж 1346-1859 рр.), входила внутрішня Молдова сучасної Румунії, значні придунайські землі кримських татарів (Кишак), Буковина і звісно сама Бессарабія (правобережжя Дністра сучасної Молдови). Ідеологія молдовонізму походить своїм корінням від Великого Молдовського князівства, молдовани не мають жодних підстав приєднуватися чи вливатися у румунську спільноту, яка сформувалася значно пізніше. Між ними існують настільки різні історичні шляхи розвитку, які зобов'язують молдован вивисуватися над румунами, вчорашніми валахами. У питаннях ідентичності все має відбуватися навпаки. Національна ідея молдован має все більше спрямовуватися проти румунського уніонізму і передбачати не повернення нинішньої Молдови до Румунії, а зміцнення її суверенітету і посилення її впливу на внутрішню Молдову, що перебуває у складі Румунії, яка була у минулому складовою історичного Молдовського князівства. Це князівство загинуло і було розчленоване Османською імперією у XV ст., потім – Габсбурзькою монархією у XVIII ст. і остаточно – Російською імперією у кінці XIX ст. Зміцнення ідеології молдовонізму для майбутнього розвитку Молдови обернеться великим успіхом для молдован і українців. Адже на теренах Великого Молдовського князівства ці два народи ще у середньовіччі успішно розвивалися і мали великі досягнення. На жаль, усі їхні здобутки упродовж більш як 6-ти останніх століть знищувалися п'ятьма монархіями (Османською, Російською, Габсбурзькою, Румунською, Радянською) при сприянні у XIX-XX ст. Німецької, Французької та Британської імперій. Подібні наслідки пережили й усі інші народи Балканського півострова.

Біля 150 років молдовська нація перебуває у розшматованому стані: 2/3 частини історичної Молдови знаходиться у складі нинішньої Румунії

(запрутська Молдова), а 1/3 її території між Прутом і Дністром належить до сучасної РМ. Запрутська Молдова склала основу формування держави Румунія лише після її об'єднання з Валахією (Мунтенією і Олтенією) у 1859-1863 рр. Після цього у 1866 р. виникла держава Румунія, яка з 1881 р. стала називатися Королівством Румунія, історія якої насичена нечуваним націоналізмом, експансіонізмом, завойовництвом і підлістю. Здобутки цього антантівського монстра, історія якого налічує менше 150 років, не йде ні у яке порівняння з історією Великого Молдовського князівства, тим більше в умовах нинішньої європейської цивілізації. Створена у 1924-1926 рр. на українських теренах Молдавська автономія на лівому березі Дністра саме з назвою Молдова, а не Бессарабія (навмисний витвір румунських великодержавників) так і залишилася незмінною у радянські та незалежні часи у назві Молдавської РСР, яка з 1991 р. стала незалежною державою. Це врятувало молдовську націю від її цілковитої румунізації, з'явилися реальні можливості для її відродження.

На спадщину Великого молдовського князівства претендують молдовська і румунська нації. Однак, прямим спадкоємцем спадщини цього князівства є молдовський народ, який уже у XV ст. почав формуватися у сучасну націю. Адже для молдован Велике молдовське князівство) має таке ж доленосне значення, як для українців Руська держава IX-XIII століть. Нинішні румуни зазіхають на спадщину цього князівства так, як Росія на Руську державу. Перші привласнюють собі чужу історію, відтісняють і позбавляють національної історії його прямих спадкоємців – молдован, а другі у такий же спосіб – українців. Обидві імперії вдаються до асиміляції і винищення відповідно молдовської та української націй, привласнення їх національної історії та права на самостійний розвиток.

Належне укорінення ідеології молдовонізму серед молдован та інших національних спільнот РМ є ефективним важелем протидії гегемонізму Румунії та РФ у цій країні, бо нею викривається реакційність національної ідеї Бухареста чи Москви, спрямованої на ліквідацію молдовської державності та її колонізацію. Молдовський народ, нація походить від Великого князівства, що має 700-літню історію, вона не має жодних підстав приєднуватися чи вливатися у румунську спільноту, яка у свою чергу не може остаточно сформуватися у націю без обох частин Молдови. Між ідеями молдовонізму та румунізму існують настільки різні історичні передумови, що зобов'язують молдован вивищуватися над румунами, вчорашніми валахами.

У питаннях ідентичності молдован і румунів існують неспівставимі переваги перших над другими. На території РМ має панувати не ідея унірія, а ідея молдовонізму, яка має поширюватися і на територію запрутської Молдови, що перебуває у складі Румунії. Влада Бухареста чинить цьому рішучий опір. Подібно до того, як Україна виборює свою незалежність від Московії, так має поступати й Молдова у протистоянні з Бухарестом та Москвою. Торжество української національної ідеї в Україні є великим прикладом для сусідньої

дружньої Молдови як діяти для зміцнення молдовоцентричної ідеї не тільки у межах цієї республіки, а й на значній частині сучасної Румунії. Зміцненні саме на цих засадах національні ідеї українців та молдован спроможні самим енергійним чином, ефективно і цілковито служити інтересам України і Молдови та обом історичним націям – українцям та молдованам – на противагу великодержавницьким міфам москалів та валахів.

Завдяки цьому розвиток майбутньої Молдови обернеться великими успіхами для молдован і українців. Адже на теренах Великого молдовського князівства ці два народи постійно переважали чисельно і мали великі досягнення. На жаль, усі їхні здобутки знищувалися Османською та Габсбурзькою імперіями упродовж більш як 6-ти століть. В останні півтора століття їхню політику успішно продовжили Росія та Румунія. Разючі геополітичні зміни у Європі, започатковані на рубежі ХХ-ХХІ ст., прирекли гегемоністські прагнення цих двох імперій на невдачу, хоча Москва і Бухарест ще продовжують імперіалістичні завойовницькі акції як проти України, так і проти Молдови. Всупереч усім цим перешкодам нарешті настала епоха відродження ідеї молдовонізму у Молдові та ідеї українства в Україні, їх зміцнення і домінування на рідній землі та поширення їх відповідно на територіях Румунії та Росії.

Україна та Молдова з перших місяців здобуття незалежності започаткували взаємні доброзичливі відносини, незважаючи на наступні складні періоди в їхній історії. Маючи спільний кордон зі значною протяжністю та схожі риси соціально-економічного розвитку, обидві держави встановили та забезпечили дружні та взаємовигідні відносини. Завдяки укладенню базових угод питання політичного, економічного та соціально-культурного характеру були вирішені на користь обох сторін.

Аналіз розвитку відносин між незалежними Україною та Молдовою свідчить про те, що обидві республіки є важливими і надійними партнерами у порівнянні з іншими країнами. Слід також констатувати, що Україна та Молдова пов'язані глибокими міжетнічними зв'язками. Зважаючи на історичне минуле, постійне сусідство обох народів, велику кількість представників молдовської громади в Україні та української у Молдові, обидві держави на законодавчому і практичному рівнях забезпечують права національних меншин та ведуть діалог щодо підтримання культурно-освітнього розвитку цих спільнот, постійно діють узгоджено для своєчасного вирішення питань, що виникають у цій сфері. В останні роки, завдяки зацікавленості обох сторін, українці Молдови та молдовани України гуртуються у громадські організації та етнічні об'єднання, намагаються відігравати активну роль у суспільному житті держав. Для етнічних спільнот функціонують школи та факультативи рідною мовою навчання, діють національні ЗМІ, проводяться різноманітні фестивалі та культурні вечори, спрямовані на популяризацію культури українців та молдован по обидва боки кордону. Проте, спільним для обох держав

негативним фактором, що не дозволяє використовувати весь потенціал міжкультурного діалогу, є брак фінансування та належної уваги з боку влади.

Повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. в Україну докорінно змінило політику не тільки України, світових центрів щодо РФ, а й РМ. У 2022 р. РМ однозначно засудила цю війну, винуватцем якої було визнано Росію, але й почала надавати Україні посильну для неї допомогу. Прийняла 580 тис. біженців з України і забезпечила для них умови для перебування. Основна їх кількість виїхала до інших країн Європи, але 89 тис. осіб залишилися перебувати на її території.

Важливим стало рішення Єврокомісії від 23 червня 2022 р. про надання для України і РМ статусу кандидатів на вступ до ЄС. На думку М. Санду, це має здійснитися для Молдови до кінця 30-х рр. XXI ст. А поки що РМ має вирішити наступні вимоги ЄС: завершити реформи системи правосуддя, розгорнути активну боротьбу проти корупції та організованої злочинності, посилити захист прав людини – особливо ущербних груп населення, виконати зобов'язання щодо зміцнення гендерної рівності і боротьби з насиллям по відношенню до жінок.

Отриманий статус РМ як країни – кандидатки на вступ до ЄС радикально вплинув на зростання кількості прихильників євроінтеграції, що позбавляє антиєвропейські партії можливості повернутися до влади у РМ. Це вважається у РМ беззаперечною перемогою для прихильників інтеграції РМ до ЄС. Можливо, це вплине на попередню позицію щодо двоякості міжнародної діяльності: зближення з ЄС і збереження конструктивних відносин з РФ. У Кишиневі починається перегляд політики двовектрності, вважається, що роздвоєння є гальмом для розвитку РМ та інтеграції до єдиного європейського політичного простору. Крім того, вважається, що війна Росії проти України зруйнувала ідею про зєднуючу роль РМ між Заходом і Сходом Європи. Ця війна допомагає правлячій партії на чолі з М. Санду легко здолати опір політичних опонентів. Проросійські політики І. Додон, І. Шор та їх політичні структури у кінці 2022 р. були обеззброєні.

Завдяки героїчному збройному опору України проти агресії Росії останній не вдалося захопити причорноморські території України і з'єднатися з Придністров'ям. Поширення повзучої російської реакції у Східній Європі було зупинено. Воєнна поразка РФ в Україні дозволить знизити її вплив на Україну, Придністров'я та Молдову, оздоровити ситуацію у всій Східній Європі, поглибити відносини України та РМ на умовах територіальної цілісності, унітарності та європейськості, неприйняття гегемоністської зверхності над ними Росії і Румунії, а також окремих західних держав.

Звітуючи про стан виконання вимог для успішного просування процесу інтеграції на шляху до ЄС, М. Санду 11 січня 2023 р. повідомила про виконання 16 із 35 заходів, ще 9 перебувають на стадії завершення. Серед таких: прийняття нового кодексу про вибори, реформа системи правосуддя, боротьби

проти корупції на усіх рінях, усунення впливу олігархів на політичну, економічну сферу та на ЗМІ. Решта 10 позицій мають бути виконаними до кінця березня наступного року. Велика увага приділяється захисту прав людини на національних спільнот. Удосконалення моделі державотворення, прийняття прийнятних варіантів для об'єднання обох частин Молдови у спільній державі [8].

Війна прискорила зміну у розстановці сил РМ щодо ставлення до статусу російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Поновлення такого її статусу на законодавчому рівні уже не передбачається. Функція мови міжнаціонального спілкування у РМ буде забезпечуватися державною мовою. Перспективним стає процес поширення англійської мови.

Розглядається два шляхи розбудови РМ: як мононаціональної держави чи як федеративної республіки. Переважає перший варіант, який при розробці і схваленні не має ігнорувати і порушувати права національних спільнот, оскільки їхня питома є значною у складі РМ. Ігнорування інтересів національних спільнот недопустиме, бо це міна уповільненої дії, яка закладається у підвалини молдовської державності. Ця ідея зводиться до надання їм широкої етнокультурної автономії. Таке право на автономію визнається за українською, російською, гагаузькою, болгарською спільнотами з відповідними культурно-освітніми і іншими правами.

РМ має вивчити кращі західні стандарти і практику їх застосування та запровадити у країні. Основним документом має стати Європейська Хартія міноритарних мов та мов меншин, що зникають, яку необхідно ратифікувати. Робляться зауваження у зв'язку з тим, що уже більше 10 років ця Хартія не схвалюється парламентом РМ. Меншинам, особливо російській, доведеться змиритися з тим, що основною мовою міжнаціонального спілкування стане державна молдовська мова, як це робиться у кожній державі.

Серед найбільш складних залишається питання щодо перспективи реінтеграції Придністров'я до РМ. Процес має здійснюватися на умовах Кишинєва, схвалених європейською спільнотою, а не на умовах Москви. Звичайно, переможна вітчизняна війна України проти РФ стане ключовим чинником для швидкого врегулювання й придністровського конфлікту. Максимально ослаблена РФ під натиском світової спільноти піде на компроміс, вигідний для РМ, щоб остаточно закрити дане питання щодо територіальної цілісності і суверенітету РМ у її міжнародних визнаних кордонах. У свою чергу Кишинєв має запропонувати такі умови для мешканців лівого берега Дністра (молдовська сторона так продовжує називати цю територію Придністров'я), які обидві сторони готові будуть їх прийняти. Влада РМ має заздалегідь готуватися до того, щоб своєчасно заручитися міжнародною політичною та фінансовою підтримкою і бути спроможною підготувати і провести реінтеграцію обох частин її території, яка влаштовуватиме як мешканців обох берегів Дністра, ЄС, так і Україну та РФ [9].

У цьому відношенні дуже суперечливим виглядає прийняття парламентом РМ від 16 березня 2023 р. в остаточному варіанті законопроекту про внесення зміни в Конституції РМ та інших законах до назви державної мови з молдовської на румунську. Рішення було прийнято не конституційною, а простою більшістю голосів членів парламенту. Із 101 депутатів за це рішення проголосувало 58 депутатів: 57 голосів від правлячої партії «Дія і солідарність» (PAS), яку очолює М. Санду, та 1 голос незалежного депутата. Згідно з Конституцією РМ, поправки до Основного закону є чинними, якщо вони схвалені «2/3 голосів парламенту». Автори законопроекту це відкидають, доводячи, що мова йде не про поправку до Конституції, а про «технічне виконання» рішення КС РМ від 5 грудня 2013 р. щодо заміни у Конституції поняття «молдовська мова» на «румунська мова», що відповідає Декларації про незалежність МРСР від 27 серпня 1991 р., в якій державною мовою республіки проголошувалася румунська мова. Гостра майже 10 літня боротьба у парламенті РМ щодо назви державної мови продовжується і після 16 березня 2023 р. Опозиційні сили – блок соціалістів та комуністів – бойкотують роботу парламенту. Боротьба у РМ продовжується, але рішення парламенту від 6 березня свідчить про успіх партії влади на чолі з Президенткою М. Санду, яка 22 березня 2023 р. підписала Закон про перейменування державної мови РМ з молдовської на румунську.

Питання щодо назви рідної мови є одним із ключових чинників національної ідентифікації та самовизначення кожного народу. М. Санду вважає, що розділ молдовської та румунської мов і народів був штучним, вигідним третій стороні. Ті сили, які відстоювали існування окремішності молдовської мови, прагнули не об'єднати, а розділити єдину націю, щоб легше було управляти нею, як це було у минулі часи. Вони турбувалися не про лінгвістику, а про те, як утримувати Молдову «у вічній національній сварці». Серед переваг даного рішення відзначається й те, що румунська мова є офіційною мовою ЄС і нею розмовляють 27 млн. чол.

Але молдовська мова більш стародавня, центром розвитку якої було Велике молдовське князівство. Його падіння і розчленування відбулося зусиллями Османської та Російської імперій. І тільки у середині XIX ст. з об'єднанням Валахії та основної частини історичної частини Молдови виникла держава Румунія. Румунська літературна мова остаточно сформувалася у середині XIX ст. На рівні експертів вважається, що румунська і молдовська мови є різними назвами однієї мови, а саме перейменування мови є черговим кроком зближення РМ з ЄС та Румунією і дистанціювання від Росії.

Найбільш схвальні відгуки постанову парламенту Молдови про перейменування мови отримала у Румунії. Керівництво цієї країни оцінило дане рішення видатним, відновленням історичної справедливості. Прем'єр-міністр Румунії Н. Чуке зазначив відновлення культурної і мовної спорідненості жителів Румунії і Молдови, які проживають на обох берегах ріки Прут. Уряд

Румунії зобов'язався беззаперечно допомагати РМ на шляху до європейської інтеграції, підтримувати суверенітет, стабільність і територіальну цілісність сусідньої держави. Голова праламенту М. Чіолаку оцінив це рішення парламенту Молдови історичним поворотом, зміцненням позиції РМ у протистоянні російській загрозі. Він нагадав, що 27 березня 1918 р. Румунія і Бессарабія об'єдналися в єдиній державі. Він взяв участь у Кишиневі в урочистостях щодо спільного відзначення цієї величезної перемоги у справі румунської ідентифікації.

Голова Європейської Ради Ш. Мішель, перебуваючи 29 березня 2023 р. з офіційним візитом у РМ, назвав цю подію великою історичною перемогою у справі ідентифікації молдован як румунської нації. Під час зустрічі з Президенткою РМ М. Санду він зазначав, що ЄС надав Молдові понад 1 млрд. євро допомоги і готує новий пакет підтримки, а також анонсував можливий початок переговорів про вступ Молдови та України до ЄС у грудні 2023 р.

У Бухаресті 3 квітня 2023 р. відбулася зустріч трьох керівників Румунії, Німеччини, Молдови для узгодження подальших дій щодо вирішення проблем у РМ, які склалися у зв'язку з війною Росії в Україні. Канцлер ФРН О. Шольц наголосив, що Молдова належить до європейської сім'ї і тому європейська спільнота надасть їй необхідну допомогу, щоб вона могла захистити себе від спроб РФ дестабілізувати її внутрішнє становище. Він подякував керівництву Кишинева за європейський вибір майбутнього, за проведення успішних реформ, за солідарність з Україною. Президенту Румунії К. Йоханісу була висловлена вдячність за забезпечення Молдови енергоносіями, яка залишилася без російського газу і електроенергії. Майя Санду заявила на цій тристоронній зустрічі, що Україна є самим вірним сусідом РМ, тому для неї підтримка свого важливого партнера є життєвоважливим першочерговим завданням [10].

Відомий журналіст О. Мустафін (Київ) з приводу перейменування назви державної мови з молдовської на румунську наголосив, що більшість жителів Молдови «точно не хоче» «розчинення» Молдови у складі Румунії. Проаналізовані перші наслідки процесів після рішення парламенту РМ від 6 березня 2023 р., на його думку, вселяють оптимізм, який матиме у майбутньому для РМ, усіх країн ПС Європи прогресивні наслідки [11].

Отже, започатковані глибокі реформи в останні роки та їх результати продемонстрували спроможність РМ продовжувати консолідацію суспільства, формувати сучасну політичну націю, зміцнювати свою державність. Курс на європейську інтеграцію вимагає від керівництва Молдови зважених підходів і консолідованих зусиль у питаннях вибору форми державного устрою. Це ключові передумови для успішної інтеграції РМ до ЄС, побудови рівноправних відносин з Україною, Румунією, Росією та іншими державами Європи. Курс на європейську інтеграцію та одночасне поглиблення співпраці з Росією і країнами СНД вимагатиме від керівництва Молдови зважених підходів і консолідованих зусиль. Це набуває особливої актуальності в умовах загострення відносин між

західними державами та Росією через міжнародний тероризм та варварську війну останньої проти України.

Для різних за політичним і національним впливом сил РМ великим надбанням є те, що усе населення країни сповідує християнство східного обряду, тому суперечності і навіть конфлікти між ними не переростають у масові збройні сутички, терористичні акти на повсякденному рівні, не спричиняють тяжких потрясінь як це відбувається на міжконфесійному протистоянні, обмежуються гострою політичною боротьбою і збереженням шансів на компроміси і мирні переговори.

Завдяки великій міжнародній підтримці України та Молдови, особливо успіхам України у боротьбі проти агресії Росії, за свій суверенітет і загальнодемократичні цінності, Українська та Молдовська держави мають усі шанси на прискорену інтеграцію до європейської спільноти.

Список використаних джерел та літератури

1. Лавренов С. О некоторых итогах развития Республики Молдова за 30 лет независимости. *Постсоветский материк*. 2021. №4 (32). С. 114-130.
2. Санду М. Європа не повинна допустити поразки України у війні з рф. *Інформаційний Спротив*. 2022. 21 листопада. URL: <https://sprotyv.info/news/sandu-evropa-ne-povinna-dopustiti-porazki-ukraïni-u-vijni-z-rf/>
3. Основные результаты Переписи населения и жилищ 2014. *Национальное бюро статистики Республики Молдова*. URL: https://statistica.gov.md/ru/osnovnye-rezultaty-perepisi-naseleniya-i-zilishh-2014-34_2854.htm
4. Вишня І.А. Українсько-молдовські відносини у 1991-2014 рр. Дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Київ, 2018. 223 с
5. Вишня І.А. Українсько-молдовські відносини у 1991-2014 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : [спец.] 07.00.02 "Всесвітня історія"; Ін-т всесвітньої історії НАН України. Київ, 2018. 20 с.
6. Харишин М. Молдова як майданчик гібридної війни з боку Росії: міф чи реальність? (або щодо деяких аспектів посилення російської присутності в Республіці Молдова). *Зовнішні справи*. 2019. № 1-2.
7. Харишин М. Просторовий часовий зріз базових ... особливостей розвитку Республіки Молдова. *Зовнішні справи*. 2020. № 5-6.
8. В Молдове заявили, что выполнили почти половину требований для дальнейшего движения в ЕС. *Европейская правда*. 2023. 11 января. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/01/11/7153997/>
9. Чебан Е. О 7 поствоенных трансформациях для страны и ее граждан. *News Maker*. 2022. 30 декабря. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/moldova-2023-sem-postvoennykh-transformatsij/>
10. Scholz O. Moldova az europai csalad resze. *Magyar Szó*. 2023. Aprilis 3. URL: https://www.magyarszo.rs/hu/5201/kozelet_europa/283740/Scholz-Moldova-az-europai-csalad-resze-Olaf-Scholz-Moldova
11. Мустафін О. Одна мова – дві держави. Чому молдовани говорять румунською, і до чого тут Москва? *Історична правда*. 2023. 30 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/article/2023/03/30/162539>

References

1. Lavrenov, S. (2021). O nekotorykh itogakh razvitiya Respubliki Moldova za 30 let nezavisimosti. *Postsovetskiy materik*, 4, (32), pp. 114-130. [In Russian].
2. Sandu, M. (2022). Yevropa ne povynna dopustyty porazky Ukrayiny u viyni z rf. *Informatsiynyy Sprotyv*. 21 lystopada. [Online]. Available from: <https://sprotyv.info/news/sandu-evropa-ne-povinna-dopustiti-porazki-ukraïni-u-vijni-z-rf/> [In Ukrainian].
3. Osnovnyye rezul'taty Perepisi naseleniya i zhilishch 2014. *Natsional'noye byuro statistiki Respubliki Moldova*. [Online]. Available from: https://statistica.gov.md/ru/osnovnyye-rezultaty-perepisi-naseleniya-i-zilishh-2014-34_2854.htm [In Russian].
4. Vyshnya, I.A. (2018). Ukrayins'ko-moldovs'ki vidnosyny u 1991-2014 rr. Dys. ... na zdobuttya naukovooho stupenya kand. istor. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Vyshnya, I.A. (2018). Ukrayins'ko-moldovs'ki vidnosyny u 1991-2014 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : [spets.] 07.00.02 "Vsesvitnya istoriya"; In-t vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Kharyshyn, M. (2019). Moldova yak maydanchyk hibrydnoyi viyny z boku Rosiyi: mif chy real'nist'? (abo shchodo deyakyykh aspektiv posylennya rosiys'koyi prysutnosti v Respublitsi Moldova). *Zovnishni spravy*, 1-2. [In Ukrainian].
7. Kharyshyn, M. (2020). Prostorovyy chasovyy zriz bazovyykh ... osoblyvostey rozvytku Respubliki Moldova. *Zovnishni spravy*, 5-6. [In Ukrainian].
8. (2023). V Moldove zayavili, chto vypolnili pochni polovinu trebovaniy dlya dal'neyshego dvizheniya v YES. *Yevropeyskaya pravda*. 11 yanvarya. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/01/11/7153997/> [In Russian].
9. Cheban, Ye. (2022). O 7 postvoyennykh transformatsiyakh dlya strany i yeye grazhdan. *News Maker*. 30 dekabrya. [Online]. Available from: <https://newsmaker.md/rus/novosti/moldova-2023-sem-postvoennykh-transformatsij/> [In Russian].
10. Scholz, O. (2023). Moldova az europai csalad resze. *Magyar Szo*. Aprilis 3. [Online]. Available from: https://www.magyarszo.rs/hu/5201/kozelet_europa/283740/Scholz-Moldova-az-europai-csalad-resze-Olaf-Scholz-Moldova [In Hungarian].
11. Mustafin, O. (2023). Odnа movа – dvi derzhavy. Chomu moldovany hovoryat' rumuns'koyu, i do choho tut Moskva? *Istorychna pravda*. 30 bereznya. [Online]. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/03/30/162539/> [In Ukrainian].

Derzhaliuk M. Reconciliation of the Idea of the Nation state in the Republic of Moldova.

The processes of state formation in Moldova are covered. Attention is drawn to the controversial legacy that the republic received after the collapse of the USSR and the declaration of independence. Thanks to industrialization in the second half of the 20th century. Moldova has turned from an agrarian to an industrial-agrarian country of medium level of development. At the same time, the Moldovans, as the titular nation, underwent considerable Russification and assimilation. With the resettlement of 1 million Russian-speaking people to Moldova and the deportation of more than 500,000 Moldovans to other republics of the USSR, Moldova became multinational. At the end of the 20th century the Russian-speaking population made up about 35% of the republic's inhabitants, and in Transnistria - two-thirds. Attention was drawn to the fact that during the acquisition of independence by Moldova, national liberation, patriotic and nationalist forces were unheard of. Under their influence, the spelling of the Moldovan language in Latin script was restored, it was given the status of the only state language on the territory of Moldova, its identity with the Romanian language was recognized, and the ideology of unionism, unification with Romania was strengthened. The role of the language of international communication was assigned to the Russian language that was dominant before that. The model of the state was a unitary form with the provision of autonomous rights for national minorities in a single state. The Russian community and the Russified Ukrainian community, which was numerically the largest in Moldova, opposed such state-building and nation-building processes in the country. Transnistria became the center of their struggle. The separatists began to

demand that the Russian language be granted the status of the second state language throughout the country, the formation of a federal system, according to which this region would receive the status of a subject of the federation with the right to veto the decisions of Chisinau if Tiraspol did not agree with them, and the rejection of plans for a union with Romania. The authorities of the Republic of Moldova did not agree to this. In response, the separatist leaders announced the formation of the Pridnestrovian Moldavian Republic, its independence and unification with the Russian Federation, and the preservation of Russian troops on the territory of the region for its protection. Attempts by the Republic of Moldova to eliminate the separatists in Transnistria and to restore the power of Chisinau in this territory were defeated by the armed forces of Russia in March-July 1992. It is emphasized that the independence declared by Transnistria in 1991 has not been recognized by any country in the world, not even Russia.

Over time, the plans of unionism lost their relevance in the society of the Republic of Moldova, moderate forces prevailed. The Republic of Moldova follows a course of permanent neutrality and preservation of its sovereignty. In the last 15 years, two political currents oriented toward the EU and Russia have shown political maturity in the republic. Constructive use of both of these international factors became dominant. The course of the Republic of Moldova on European integration is a priority, but no less important attention is paid to constructive cooperation with the Russian Federation on mutually beneficial terms. For the Republic of Moldova, this position is fundamental, and the declared permanent neutrality is the best confirmation of this. But the Russian Federation and PMR continue to sabotage Chisinau's initiatives. In their opinion, the separation of Transnistria is a significant obstacle to the European integration of Moldova, Ukraine and Georgia, and the eastward expansion of the EU and NATO. It is emphasized that the international community demonstrates unity in preserving the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Moldova, but there is no such consensus in the implementation of the national idea, which is based on unitary principles and the prevention of federalization of the republic. A large number of countries consider it expedient to ensure autonomy for the Russian-speaking population or even introduce a federal system in the country. The Republic of Moldova continues the course of building a monocentric state, in which national communities should acquire autonomy like Gagauzia. Despite this, PMR, enjoying the comprehensive support of Russia, continues to follow an independent course. Attention is drawn to the special interest of Ukraine in speeding up the settlement of the Transnistrian conflict, to the efforts made by it for success in this matter, which constitutes a significant danger for Ukraine. It is emphasized that Ukraine is the only neighboring state of the Republic of Moldova that steadfastly supports its interests and is its reliable strategic partner.

Keywords: *The Republic of Moldova, state development, unionism, Moldovanism, Moldova's neutrality, the Transnistrian conflict.*

УДК 94(474.2):316.722:327 «20»
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-9>

Орлова Т.В.
<https://orcid.org/0000-0002-4079-0049>

ПОЄДНАННЯ ТРАДИЦІЙ І НОВАЦІЙ В ЕКОНОМІЧНОМУ ПОСТУПІ ЕСТОНІЇ

У статті з позицій історика аналізуються особливості естонського економічного життя у динаміці від минулого до сьогодення – від аграрного до постіндустріального суспільства. Показано, що Естонія гідно приймає виклики сучасності, зокрема кризи та їх наслідки. Раціональні балти не впадають в архаїку, хоча шанобливо бережуть свої традиції. Усвідомлюючи глобальні тенденції, вони рухаються шляхом інновацій, даючи в такий спосіб відповідь на головний виклик новітніх часів – виклик модернізації. Естонський досвід ще раз продемонстрував важливість двох складових успіху реформування: широкої підтримки з боку суспільства і здатності національної еліти керувати процесом.

Акцентовано фактори, що визначали і визначають економічний поступ Естонії: менталітет, невмируща переконаність у приналежності до європейської цивілізації, відданість її цінностям, готовність їх втілювати у життя і захищати. Від початку відновленої державності без будь-яких сумнів щодо альтернатив було визначено мету – приєднання до Європейського Союзу і НАТО. Діалектика розвитку визначалася взаємозв'язком вимог до претендентки на вступ і реформами, які здійснювалися заради відповідності до них.

У висновках зазначається, що для успішного соціально-економічного розвитку нації необхідне те саме, що й для повноцінного розвитку і самореалізації окремого індивіда – цінності інтелектуальної свободи, майстерності і відкритості до змін. Обраний шлях ліберальної демократії із соціально-орієнтованою ринковою інноваційною економікою вивів Естонію із стану країни російської імперії до кола розвинених європейських держав. Естонський досвід є цінним для тих пострадянських країн, які прагнуть того ж. Саме вдале поєднання традицій і новацій стало підґрунтям успіхів народу, який, незважаючи на всі складності і кризи сучасного світу, значно покращив власне життя і, допомагаючи іншим, заслужив повагу міжнародного співтовариства.

Ключові слова: *Естонія, радянська Прибалтика, економічний розвиток, європейський вибір, модернізація, реформи, інформаційне суспільство.*

Впродовж останніх трьох десятиріч років Естонська Республіка виявилася найбільш успішною серед всіх пострадянських держав. Як і перед іншими новими незалежними державами перед нею постало чимало складних проблем, починаючи від агресивного сусідства до браку природних ресурсів. Хоча за історичними вимірами часу пройшло не так багато, проте досягнуті результати дають підставу для аналізу і висновків, які можна зробити на перетині візій минулого, сучасного і майбутнього. Всі три часові виміри краще усвідомлюються, якщо брати до уваги поєднання традицій і новацій, котрі мають естонське і європейське забарвлення. Саме таким аналізом корисно зайнятися історикам, чії розвідки можуть стати в нагоді у визначенні шляхів поступу інших пострадянських країн, які прагнуть повернутися до європейської цивілізації. Зокрема це стосується України, навіть за умов війни. Не беручись

аналізувати названу гарячу тему, варто подивитися на ситуацію з погляду на необхідність докорінної перебудови всіх сфер життя, яка реалізуватиметься після перемоги і навіть до неї.

Подібно до України, Естонія перебувала під владою Московії, яка ніяк не воліла її втратити. Естонці боролися за свою незалежність не одне століття і спромоглися її здобути і відстояти, як це робить зараз українство. Історія вчить, що сила держави крім усього іншого залежить від потужності її економіки. А сучасність показує докорінні зрушення, що впливають на всі сфери життя. Естонія усвідомлює ці обставини, бере їх до уваги у визначенні свого подальшого розвитку, зокрема, економічного. Результати виявляються і у зростанні рівня життя громадян, і у визнанні на міжнародній арені.

У розмаїтті студій, присвячених дослідженню пострадянського простору, є певна кількість присвячених Естонії. Найчастіше вони стосуються політичних проблем, насамперед, євроінтеграційних процесів. Проте трапляються і ті, що розглядають економічні трансформації [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Здебільшого в них йдеться про зміни, які розпочалися і одержали розвиток після відновлення незалежності балтійської республіки. Актуальність їх незаперечна. Але, виходячи з того, що все, що відбувається зараз, має певну історичну зумовленість, істориків цікаво простежити цю зумовленість, віддавши належне новаціям останніх десятиліть. Саме вдале поєднання традицій та новацій виявилось підґрунтям успішного поступу колишньої радянської республіки, радше російської колонії, яка за короткий час перетворилася на одну з шанованих в світі держав. Достатньо сказати, що Естонська Республіка прийнята до Організації економічного співробітництва та розвитку, що об'єднує тільки 34 держави з найрозвиненішою економікою.

Зрозуміло, фактори, які призвели до цього, склалися історично і мають багатоаспектний характер. Від давніх часів естонці мешкають на півночі Європи, з її суворим кліматом. Впродовж століть основним заняттям було сільське господарство, у прибережних районах – рибальство. Країна завжди відрізнялася низькою густиною населення, яке віддавало перевагу хуторському способу життя. Звідти – притаманний естонцям індивідуалізм і переконаність: покладатися на власні сили. А також відстоювати свою ідентичність попри багатовікове панування іноземців – німців, шведів, датчан, росіян. Російська імперія запанувала на цих землях після Північної війни 1700- 1721 рр.

В традиціях естонців – висока культура праці. Взагалі, висока культура праці є рисою не тільки естонського, але й європейського менталітету. В економічному розвитку балтів національний характер відіграв чи не найважливішу роль, як і в економічній ситуації будь-якої іншої країни. Також яскраво виявився вплив релігійного чинника, а саме протестантизму. Доречно згадати студії М. Вебера, який показав значення релігії для створення важливого стимулу до певних видів змін. Особливу увагу він приділив саме протестантизму, який зробив вирішальний внесок у розвиток суспільства

індустріального типу [9]. Основою такого суспільства стала раціоналізація. Сучасні соціологи виявляють її у тому, що діяльність індивідів характеризується вибором все більш адекватних методів, засобів, шляхів досягнення певних цілей. Таким чином досягається новий щабель свободи людини – свободи від містики випадку, від магії, тобто нефункціональних способів у прагненні до мети [10, с. 36]. На Заході, в Європі, в Естонії при шануванні раціоналізму життєдіяльність орієнтована на максимізуючу поведінку: приймаючи відповідальні рішення, людина чи колектив прагне або максимізувати свою вигоду від використання обмежених ресурсів, або мінімізувати витрати ресурсів при досягненні необхідного результату. За умов обмежених ресурсів така настанова корисна для естонської економіки.

При цьому велике значення надається збереженню хорошої репутації у суспільстві. Економісти засвідчують, що «довіра і репутація знижують транзакційні витрати і мінімізують проблеми опортуністичної, зокрема рентоорієнтованої, поведінки, а також дозволяють більш ефективно розподіляти ресурси» [11, с. 190]. Естонці усвідомили, що моральні цінності мають цінність економічну: бути чесною і порядною людиною економічно вигідно. Балтам також притаманна стриманість, скромність: вони не люблять тих, хто хизується. У них замість пишних слів – реальні справи, виконані обіцянки, дотримані домовленості. Такі позиції характерні для соціально зрілих особистостей, які несуть повну відповідальність за свої вчинки та їх наслідки. Відповідальність за свій вибір – зворотний бік свободи. Вибір – можливість вільної людини. Свобода – найвища цінність європейців.

У балтів цінуються чесність, організованість і шана до порядку, що виявляється у законслухняності і меншій схильності до корупції. Відповідальність естонців і чітке дотримання законів, правил, домовленостей стали одним з факторів, що сприяли прийняттю країни до НАТО і Європейського Союзу у 2004 р.. Членство в обох організаціях є надзвичайно важливим з огляду безпеки і економічного розвитку. В свою чергу, естонці виявили твердість і наполегливість у досягненні своєї мети – повернення до європейського співтовариства.

Народи з менталітетом, на формування якого вплинув протестантизм, не схильні до марнотратства і марнославства. Таке ставлення до ресурсів, – на користь економічній ситуації. Заощадливість і несхильність до марнославства виявляється і у вмінні задовольнятися найнеобхіднішим. Можна припустити, що на цій підставі сформувалася скандинавська життєва модель під назвою «хюгге». Її суть – простота і природність, що роблять людину щасливою. Взагалі, на естонський лад життя від давнини до сучасності мали вплив саме скандинавські країни. Причому настільки, що в наш час естонці називають свою країну п'ятою скандинавською.

У тому, що Естонія, одержавши незалежність на руїнах СРСР, дуже швидко набрала темпи економічного розвитку, велике значення мав кращий стан освіти

на цих землях, що відзначався від XVI ст. і дотепер. За протестантськими настановами усувався посередник між віруючим і Богом у вигляді священнослужителя. Кожен сам ніс відповідальність перед Всевишнім, без можливості одержання відпущення гріхів (за гроші), самостійно міг прилучатися до мудрості Біблії, мав вміти її прочитати. За царських часів у прибалтів був набагато вищий рівень письменності, ніж у решти населення Російської імперії. В наш час Естонська Республіка – в лідерах рейтингу освітніх систем за версією PISA¹. Декілька століть всезагальної грамотності – одна з підстав бурхливого розвитку естонської економіки.

На шляху економічного поступу Естонії від 1940 р. мав місце майже півсторічний період радянизації, перерваний німецькою окупацією до 1944 р. В її основу було покладено «ленінський план побудови соціалізму»: індустріалізація, колективізація, культурна революція. Естонську Радянську Соціалістичну Республіку було інкорпоровано у командно-адміністративну економічну систему СРСР. Після 1944 р. у прагненні створити «вітрину успішної соціалістичної республіки» Москва саме сюди, а також до Литви і Латвії спрямовувала значні ресурси. Розвиткові промисловості надавалася перевага у порівнянні з іншими сферами економіки і суспільного життя. Основою індустріалізації виступала важка промисловість. Розташування Естонії на західному кордоні Радянського Союзу зумовив високий рівень мілітаризації, що насамперед виявилось у розташуванні на її території значного військового контингенту а також у підтримці підприємств, які обслуговували військово-промисловий комплекс, зокрема виробництво електроніки та радіотехніки

Традиційно в Естонії були сильні легка і харчова промисловість. Розвивалася лісова і паперова промисловість. На додаток до існуючих текстильних підприємств, таких як Кренгольмська мануфактура, Балтійська мануфактура запустили кілька нових. «Продовольчої проблеми», яка була постійною для радянського суспільства, тут не існувало, хоча раціон естонців був доволі одноманітним, оскільки більша частина продукції йшла на забезпечення потреб інших регіонів СРСР, найбільше – великих міст РФ.

Сільське господарство в супереч місцевим традиціям зазнало швидкої колективізації, яка розпочалася з 1949 р. після березневої депортації. Землі окремих хуторів, худоба і сільськогосподарська техніка передавалися до колгоспів. Процес колективізації проходив з великими складнощами. Далися взнаки шок від депортацій; небажання селян, яких примусово об'єднували до колгоспів, брати участь у процесі; негнучка планова економіка, яка не брала до уваги місцеві природні і кліматичні умови; погане керівництво. В традиціях радянської кадрової політики головами колгоспів призначали людей без сільськогосподарського досвіду, проте тих, хто заслуговував довіру

¹ PISA – міжнародне оцінювання якості освіти, що проводиться у 80 країнах світу.

комуністичної партії. Їхнє завдання полягало у забезпеченні беззаперечного виконання державних планів. У 1951 р. на базі кафедри сільського господарства Тартуського університету створено Естонську сільськогосподарську академію задля поліпшення кадрового складу керівників аграрного сектору. Певні зрушення відбувалися в організаційному плані: невеликі колгоспи об'єднувалися у більші, їхнє керівництво ставало більш компетентним, прибутки працівників таких господарств були вищими, ніж в цілому по країні. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ці господарства швидко розпалися. В Естонії розгорнувся процес реституції, за якою землю повернули колишнім власникам або їхнім нащадкам. Проте Естонія, яка раніше складалася з невеликих хуторів, не відновилася. Починаючи з другої половини 1990-х рр. утворювалися нові великі господарства з різними формами власності.

Що стосується культурної революції, так її здійснення в радянській Прибалтиці наштовхнулося на неочікувану ситуацію. У класичній моделі все мало починатися з ліквідації неписьменності. Повна грамотність і високий рівень освітньої системи, які виявили відряджені Москвою до Естонії працівники освіти і культури, виявилися цілковитою несподіванкою. Але від 1944 р. наполегливо проводилася «лінія партії», спрямована заштовхати естонську освіту і культуру у радянські рамки. Насамперед це робилося через насадження російської мови та політизацію освітнього та культурного процесу. Були видані російською мовою підручники для всіх рівнів освіти, із шкіл та вищих навчальних закладів звільнили ненадійних педагогів. Хоча в університетах та інших вишах зберігалось викладання естонською мовою. Разом із тим на деяких спеціальностях відкрили російськомовні відділення.

В цілому, економіка прибалтійських республік була однією з найбільш ефективних в Радянському Союзі. За рівнем життя Естонія і Латвія посідали перші місця серед інших союзних республік. Особливо Естонія, яка мала понад 650 карбованців національного прибутку на душу населення, в той час як в Російській Федерації цей показник складав 400 карбованців. Проте в Прибалтику в середньодушовому вимірі вкладали не більше, ніж в інші республіки. Так в Середню Азію інвестували більше (недарма ці республіки до останнього не хотіли прийняти розвал СРСР), проте віддача від кожного вкладеного карбованця в Прибалтиці була вище.

Естонці – стриманий народ, але мають загострене відчуття власної гідності. Коли у 1987 р., відвідавши Естонію, генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов заявив, що ЕРСР живе за рахунок інших союзних республік, естонські економісти розробили проект ІМЕ (скорочено Isemajandav Eesti – Самодостатня Естонія). Мета проекту полягала у тому, щоби зробити Естонську республіку абсолютно самодостатньою і не жити за рахунок інших складових СРСР. Це була програма госпрозрахунку, на який радянське керівництво ніяк не могло наважитися від 1960-х рр., коли висувалися так звані «косигінські реформи». Проект ІМЕ насправді накреслив поетапність переходу

до ринкового господарства після набуття незалежності. Варто зазначити, що абрєвіатуру ІМЕ з естонської мови можна перекласти як «диво». Після відновлення незалежності естонське економічне диво стало реальністю. Нобелівський лауреат Д. Норт вказував, що «для формування ефективної економіки» людство використовує «як ментальні моделі, так і інститути» [12, с. 23]. В Естонії були використані і перші, і другі.

У перші місяці відновленої незалежності країни Балтії в цілому і Естонія зокрема являли собою індустріально-аграрні держави із слабо розвинутою у порівнянні з Європою сферою послуг і тотальним дефіцитом у торгівлі. В жорстких рамках єдиного народногосподарського комплексу галузі місцевої економіки були тісно пов'язані постачанням і збутом з іншими вже новими незалежними державами, в яких теж мали місце кризові явища. Гостро стояло питання забезпечення ресурсами, особливо нафто-газовими, які йшли з Російської Федерації, а та всіляко намагалася утримати колишні радянські республіки в орбіті свого впливу.

Радянський карбованець, що використовувався в якості платіжного засобу, стрімко знецінювався, катастрофічно не вистачало готівки. Для стабілізації своєї економіки естонці обрали монетарний режим з фіксованим обмінним курсом, що надавало певну можливість прогнозування. Довіру інвесторів також зумовив один із найбільш жорстких обмінних курсів, встановлений в червні 1992 р.: в обіг увійшла естонська крона, прив'язана до німецької марки (8 крон = 1 марка). В процесі реформації економічної сфери були здійснені і фінансові реформи, що дозволило поставити питання про впровадження євро. 1 січня 2011 р. в Естонії, раніше ніж будь-де на пострадянському просторі, в обіг увійшло євро (15,6466 крон за 1 євро). Це дає право голосу тоді, коли на засіданні лідерів країн єврозони ухвалюються рішення, що безпосередньо стосуються естонської економіки. Прийняття нового члена до єврозони мало неабияке значення і для самого ЄС. У певному розумінні було продемонстровано, що попри існуючі проблеми і складності, є країни, впевнені у перспективності об'єднання.

Естонці, зберігаючи свої традиції, відкриті світу, стежать за тенденціями його розвитку. Усвідомлюючи, що головний виклик – це виклик модернізації, вони на початку 1990-х рр. без коливань стали на непростий шлях суспільної модернізації, яка передбачала розвиток чотирьох базових інститутів сучасного суспільства – демократії, ринкової економіки, соціальної держави, масового споживання. На відміну від інших колишніх радянських республік, які також виявили намір рухатися цим шляхом, Естонія починала новий етап свого розвитку не «з нуля», оскільки зберігалася пам'ять про роки незалежності, набутої у 1918 р. Країна заявила про відновлення державності, що було визнано на міжнародному рівні. Перш за все йшлося про розірвання з тоталітарним спадком, здійснення декомунізації, подолання інших негативних наслідків радянського минулого.

В цьому плані у червні 2001 р. естонський уряд заявив про вимогу компенсації від Росії за працю депортованих туди земляків. Пізніше робилися спроби одержати від РФ компенсацію за роки радянської окупації, проте реального результату досягти не вдалося. З свого боку, в російських традиціях – невизнання своєї провини і відповідальності, прагнення не випускати «свої» землі з-під влади. Фактор «російської загрози» ніколи не випадав з поля зору естонського керівництва. Кінцева мета естонських трансформацій полягала у поверненні до європейської цивілізації, частиною якої країна завжди себе відчувала, найшвидшій (при традиційній неквапності) інтеграції до західних економічних, політичних, безпекових структур, що дійсно б означало визволення від багатовікового російського панування [13].

Естонський досвід демократичного транзиту ще раз підтвердив важливість двох складових успіху перетворень: по-перше, він можливий тільки за широкої підтримки здійснюваних реформ з боку населення. А у більшості естонців не було сумнівів у правильності обраного шляху. З притаманними менталітету наполегливістю і терпінням до нестач і складностей суспільство стало до роботи. По-друге, національна еліта має керуватися загальноприйнятими у передових країнах світової глобальної економіки світоглядними цінностями. Це зумовлює необхідність сприйняття і втілення в економічну діяльність таких культурно-інституціональних складових, як справедливість і довіра, які насправді є базовими елементами будь-якої політико-економічної легітимності [14, с. 22]. У естонців справедливість і довіра – серед найшанованіших чеснот. І урядова політика, і економічна поведінка населення продемонстрували відкритість до змін й здатність сприймати і використовувати іноземний досвід. Особливо слід підкреслити практичну відсутність корупції, яка аж ніяк не вітається в економічно розвинених країнах. Досвід Естонії, як і досвід сусідніх країн Північної Європи, ще раз засвідчив ту обставину, що рівень корупції корелює з рівнем економічного розвитку.

Ще одним фактором, що зумовив економічний розквіт Естонії, став справжній непоказний патріотизм, особливо національної еліти, яка не займалася розкраданням і виведенням коштів в офшори, а віддано працювала на розбудову Батьківщини. До того ж чимало етнічних естонців, які до відновлення незалежності мешкали в інших країнах, поверталися, щоби стати до роботи. Яскравий приклад – Т.Х. Ільверс – президент Естонської Республіки у 2006–2016 рр. Він народився у Швеції у 1953 р., довго жив і одержав освіту у США, а у 1991 р. повернувся спочатку на дипломатичну роботу, потім очолив уряд, потім був двічі обраний на найвищу посаду в державі. Його приклад свідчить ще про одну важливу обставину: при високій повазі до людей старшого віку, на керівні посади в Естонії приходили люди молоді. Насамперед це було пов'язано із прагненням відсторонити від прийняття рішень тих, хто впродовж десятиліть ревно виконував рішення комуністичної партії і радянського уряду. На відміну від багатьох інших пострадянських республік, де

стара партійна номенклатура та червоні директори або їхні родичі стали власниками приватизованих підприємств, тут не склалася олігархічна модель економічних і політичних відносин.

Естонська молодь зазнала меншого впливу радянщини, менше ідеологічного тиску, більше знала про лад життя за кордоном, і більше прагнула краще жити. Одним з представників нової генерації політиків є М. Лаар, який став у 1992 р. став прем'єр-міністром у 32 роки, перебував на цій посаді до 1994 р., потім у 1999–2002 рр., у 2011–2012 рр. обіймав посаду міністра оборони. У своєму інтерв'ю 2002 р. він, зокрема, зазначив: «Естонія змінилася, змінилася в усіх сферах! І найважливіше те, що люди почали вірити у майбутнє, довіряти йому! Сьогодні дуже важливо мати нові цілі, нові погляди й використовувати нові можливості» [15]. Такі настанови суттєво відрізняються від тих країн, які живуть минулим, шукаючи в ньому підтвердження своєї історичної величі, як це робить Московія.

Історія свідчить, що дуже багато у розвиткові країни залежить від її національної еліти. Врешті-решт ефективність і компетентність державного управління є пріоритетною сферою, оскільки помилки у цій сфері призводять до серйозних соціально-економічних провалів [11, с. 193-194]. Разом із тим ефективна економічна політика держави сприяє динамічному і стабільному розвиткові господарства, як це відбувається в країнах Балтії. Крім того естонці, які уважно стежать за глобальними тенденціями, зрозуміли вплив менеджеріальної революції, яка далася взнаки ще у ХХ ст. Також вони спромоглися «осідлати» «третю хвилю» [16] – перехід до постіндустріального/інформаційного суспільства. Свою роль відіграв і брак природних ресурсів. Всі ці обставини призвели до дійсного прориву в плані діджиталізації країни на всіх рівнях – від електронного уряду до навчання дітей змалечку.

Успіхи Естонії у діджиталізації відбилися у загальноприйнятому позначенні цієї країни як E-stonia. Функціонує система електронного громадянства: кожен дорослий мешканець має електронну ID-карту, що надає доступ до платформи, до якої включено понад 4000 онлайн-послуг: від голосування на виборах (перші цифрові вибори пройшли у березні 2007 р.) і сплати податків до онлайн-зберігання медичних і поліцейських записів. Система спирається на високу міру довіри до установ, що є знаменним в країні, яка прожила під радянською владою майже 50 років.

В Естонії налагоджено систему електронного уряду. Під електронним урядом розуміється спосіб надання інформації і державних послуг громадянам, бізнесу і взаємодія державних організацій і відомств як в середині країни, так на міждержавному рівні. Особиста взаємодія між державними організаціями, що надають послуги, і заявником мінімізована за рахунок максимально можливого використання інформаційних технологій. Це призводить до спрощення, покращення якості, підвищенню швидкості і прозорості процесу

взаємодії [17]. Запровадження названої системи дозволило різко знизити корупцію, підвищити ефективність державного управління і його відповідальність перед громадянами, а також заощадити значні кошти і зберегти чимало лісовини.

Естонці не запитують: «Що світ може дати нам?», а питають: «Що ми можемо дати світові?» Відповіддю на друге запитання можна вважати винайдення і широке впровадження Skype - сервісу відеозв'язку, яким нині користуються сотні мільйонів людей і організацій в світі. У 2014 р. почала діяти програма e-Residency. Ставши електронним резидентом Естонії, підприємець з іншої країни одержує можливість віддалено відкрити компанію в ЄС, рахунок у банку і керувати своїм бізнесом без необхідності бувати в Естонії (в такий спосіб вирішено «збільшити» населення країни, а також одержувати надходження більших податків). У 2017 р. Creative Estonia запросила стартапи з усієї Європи розвивати у себе електронні послуги. Як заявила тодішній член Європейського парламенту, а потім прем'єр-міністерка К. Каллас: «Для Європи Естонія – це цифрове суспільство, гнучка прогресивна маленька країна, яка прагне до інновацій. Наш електронний імідж робить нас привабливими, і від нас залежить, як ми зможемо використати його для того, аби перетворити інтерес до інвестицій, робочих місць і загального процвітання» [18].

Як і будь-яка інша країна глобалізованого світу, Естонія відчуває на собі всі кризові явища, зокрема дію світової фінансово-економічної кризи 1998 р., кризи початку 2000-х рр., світової кризи, яка розпочалася у США у 2008 р. і пізніше поширилася на весь світ, кризи, яку спричинив COVID-19. У березні 2020 р. міністр фінансів М. Хельме заявив, що країна увійшла у фазу нової економічної кризи. Так він прокоментував наслідки пандемії і цінової війни на нафтовому ринку для економіки. Було поставлене завдання звести до мінімуму її наслідки і знайти можливості отримати від неї якусь користь [19]. На пом'якшення негативного ефекту від коронавірусу уряд спрямував пакет заходів у розмірі 2 млрд. євро або 7% ВВП [20]. Щодо «знайдення можливості отримати користь» від кризи, так саме досягнення естонців у діджиталізації надають їй на те великі можливості у змінених пандемією умовах життєдіяльності людства.

Необхідно зазначити, що на поточну глобальну кризу наклала свій відбиток гедоністична економічна культура, яка домінувала в світі впродовж останніх десятиліть. Тривале економічне зростання, яке передувало корона кризі, сприяло формуванню саме такої економічної культури, яка санкціонувала поведінку людей, орієнтованих на користування результатами цього зростання, тобто заохочувала орієнтацію на максимальне поточне споживання. Гедоністична культура є адекватною суспільству масового споживання, яке можливе за умов масового виробництва, що використовує ресурси різного роду у зростаючій прогресії. Останніми роками все відчутнішими ставали ознаки кризовості такої моделі, про що вказувала, зокрема, і екологічна криза. Стало зрозуміло, що стратегія виходу із скрути передбачає певне самообмеження. В

естонських традиціях така орієнтація закладена від давнини. Самодисципліна сприяла тому, що у порівнянні з багатьма іншими країнами, Естонія за часів криз страждала менше і виходила з них швидше.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що досвід найрозвиненішої серед пострадянських країн є цінним для інших, які прагнуть того ж. Маленька країна продемонструвала свою спроможність рухатися тією траєкторією розвитку, якою рухаються найсильніші в економічному відношенні країни, такі як Німеччина – стабільно і швидко – на відміну від більшості країн, навіть більших за неї в десятки і сотні разів, як Росія чи Аргентина, котрі рухаються іншою траєкторією – нерівномірно і в основному повільно. Таллінн рушив шляхом творення суспільства ліберальної демократії із соціально орієнтованою ринковою економікою. Був взятий курс на відкриту інноваційну економіку. Лідери країни показали себе патріотами не на словах, а у напруженій роботі, в якій взяла участь переважаюча більшість населення. Орієнтири і допомогу Естонія одержувала від країн Європи, частиною якої завжди себе відчувала. Європейська культура бізнесу гармонійно поєднується із традиціями естонців. Ті, в свою чергу, гармонізуються із новаціями, які населення сприймає і втілює в життя. Досвід Естонії ще раз підтвердив той висновок, що успіх соціальних трансформацій безпосередньо залежить від спроможності людей сприймати зміни і слідувати новим нормам і правилам. Останні, як вираження суті соціальних інститутів, можуть бути ефективними тільки тоді, коли відповідатимуть глибинним цінностям і настановам суб'єктів. В балтійських країнах така відповідність має місце.

Естонський досвід засвідчує, що для успішного соціально-економічного розвитку нації необхідне те саме, що потрібно і для повноцінного розвитку й самореалізації окремого індивіда – цінності інтелектуальної свободи, майстерності і відкритості до змін. Необхідно орієнтуватися у тенденціях розвитку сучасного світу, де брак матеріальних ресурсів можна компенсувати нематеріальними, що відповідає руху від індустріального суспільства до постіндустріального/ інформаційного. У XXI ст. перевагою у конкуренції стає якість людського капіталу, а показником успішності країни є не розмір території, а рівень життя населення. Зрештою, вся історія обертається навколо ресурсів, і влади, яка ними розпоряджається. Задля того, аби процвітала власна країна, потрібно, аби і держава, і громадяни розумно розпорядилися тими ресурсами, якими вони володіють. Естонія показує вдале поєднання традицій і новацій у цій справі.

Список використаних джерел та літератури

1. Тимченко О. Ринкові реформи в Естонії. *Економіка України*. 1998. № 9. С. 80–84.
2. Тимченко О. Особливості ринкової трансформації в Естонській республіці. *Економіка України. Політико-економічний журнал*. 2002. № 9. С. 78 – 83.
3. Маскалевич И. Карточки для тигров: сценарий по-эстонски. *Зеркало недели*. 2007. № 47. С. 3.

4. Генік В. Естонський спринт. *Тиждень*. 2010. № 13. URL: <http://m.tyzhden.ua/publication/3403>
5. Брусиловська О., Сіндецька Н. Друга Естонська Республіка: взаємовплив складових системної трансформації. *Studio Politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 318–325.
6. Панченко Ж.О. Маркетингова концепція бренду Естонії: досвід для України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 126. Ч. 2. С. 15 – 27.
7. Шаповал К. Прибалтійський стартап. Естонія перетворилася на європейський аналог американської кремнієвої долини. *Новое время*. 2016. № 20. URL: <https://nv.ua/biz/publications/pribaltiyskiy-starap-estoniya-prevratilas-v-evropeyskiy-analog-amerikanskoj-kremnievoj-doliny-143323.html>
8. Орлова Т. Менталітет і економіка: естонський варіант з погляду історика. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 1 (42). С. 248–257.
9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. – К.: Основи, 1994. 261с.
10. Гараджа В.И. Социология религии. М.: Наука, 1995. 223 с.
11. Пустовийт Р.Ф. Взаимовлияние культурных и институциональных факторов в аспекте экономического развития. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2015. № 1. С. 187–196.
12. Культура имеет значение: каким образом ценности способствуют общественному прогрессу: Сб. статей / Под ред. С. Хантингтона / Пер. с англ. М.: Московская школа политических исследований, 2002. 320 с.
13. Holger M. Culture of fear and a status conflict in Estonia-Russia relationship. Paper for ECPR Joint Sessions in Mainz 2013. URL: <https://ecpr.eu/Filestore.PaperProposal>
14. Буайе Р., Бруссо С., Кайе А. К созданию институциональной политической экономии. *Экономическая социология*. 2008. № 3. С. 17–24.
15. Март Лаар: «Естонія змінилася, змінилася в усіх сферах!». *Дзеркало тижня*. 2002. 12 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/international/mart_laar_estoniya_zminilasya_zminilasya_v_usih_sferah.html
16. Тоффлер Е. Третя хвиля / Пер. з англ. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
17. E-stonia – самое продвинутое цифровое государство Европы. URL: <https://under35.me/2018/04/estonia-electronic-residence/>
18. CreativeEstoniaприглашает стартапы со всей Европы развивать электронные услуги. URL: <https://www.ndculture.org/news/creative-estonia-invites-start-ups-from-all-over-europe-to-develop-e-services>
19. Естонія оголосила про початок економічної кризи. URL: https://lb.ua/world/2020/03/11/452214_estoniya_obyavila_nachale.html
20. Эстония разработала пакет мер для поддержки экономики на 2 миллиарда. URL: https://biz.censor.net/news/3182758/estoniya_razrabotala_paket_mer_dlya_podderjki_ekonomiki_na_2_milliarda

References

1. Tymchenko, O. (1998). Rynkovi reformy v Estonii. *Ekonomika Ukrainy*. 1998, 9, pp. 80–84. [In Ukrainian].
2. Tymchenko, O. (2002). Osoblyvosti rynkovoї transformatsii v Estonskii respublikti. *Ekonomika Ukrainy. Polityko-ekonomichnyi zhurnal*, 9, pp. 78–83. [In Ukrainian].
3. Maskalevych, Y. (2007). Kartochky dlia tyhrov: stsenaryi po-estonsky. *Zerkalo nedely*, 47, p. 3. [In Russian].
4. Henyk, V. (2010). Estonskyi sprynt. *Tyzhden*, 13. [Online]. Available from: <http://m.tyzhden.ua/publication/3403> [In Ukrainian].
5. Brusylowska, O., Sindetska, N. (2013). Druha Estonska Respublika: vzaiemovplyv skladovykh systemnoi transformatsii. *Studio Politologica Ucraino-Polona*, 3, pp. 318–325. [In Ukrainian].

6. Panchenko, Zh. (2015). Marketynhova kontseptsiiia brendu Estonii: dosvid dlia Ukrainy. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 126, pp. 15–27. [In Ukrainian].
7. Shapoval, K. (2016). Prybaltiiskiyi startap. Estoniia peretvorylasia na yevropeiskiyi analoh amerykanskoi kremniievoi dolyny. *Novoe vremia*, 20. [Online]. Available from: <https://nv.ua/biz/publications/pribaltiyskiy-starap-estoniya-prevratilas-v-evropeyskiy-analog-amerikanskoy-kremnievoy-doliny-143323.html> [In Ukrainian].
8. Orlova, T. (2020). Mentalitet i ekonomika: estonskiy variant z pohliadu istoryka. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia "Istoriia"*, 1 (42), pp. 248 – 257. [In Ukrainian].
9. Veber, M. (1994). Protestantska etyka i dukh kapitalizmu. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
10. Haradzha, V. Y. (1995). Sotsyolohyia relyhyy. Moskva: Nauka. [In Russian].
11. Pustovyit, R. F. (2005). Vzaymovlyianyie kulturnukh y ynstytutsyonalnykh faktorov v aspekte ekonomycheskoho razvytyia. *Problemy ekonomiky ta politychnoi ekonomii*, 1, pp. 187–196. [In Ukrainian].
12. Khantynhton, S. (ed.). (2002). Kultura ymeet znachenye: kakym obrazom tsennosti sposobstvuiut obshchestvennomu prohressu. Moskva: Moskovskaia shkola polytycheskykh yssledovanyi. [In Russian].
13. Holger, M. (2013). Culture of fear and a status conflict in Estonia-Russia relationship. Paper for ECPR Joint Sessions in Mainz 2013. [Online]. Available from: <https://ecpr.eu/Filestore.PaperProposal> [In English].
14. Buaiie, R., Brusso, Ye., Kaie, A. (2008). K sozdaniyu ynstytutsyonalnoi polytycheskoi ekonomyy. *Ekonomycheskaia sotsyolohyia*, 3, pp. 17–24. [In Russian].
15. Mart Laar: “Estoniia zminylasia, zminylasia v usikh sferakh!”. *Dzerkalo tyzhnia*. 2002. 12 kvitnia. [Online]. Available from: https://zn.ua/ukr/international/mart_laar_estoniya_zminilasya_zminilasya_v_usih_sferah.html [In Ukrainian].
16. Toffler, E. (2000). Tretia khvyliia, Kyiv: Vyd. dim “Vsesvit”, 2000. [In Ukrainian].
17. E-stonia – samoe prodvynutoe tsyfrovoe hosudarstvo Evropu. [Online]. Available from: <https://under35.me/2018/04/estonia-electronic-residence/> [In Russian].
18. Creative Estonia pryhlyshaet startapu so vsei Evropu razvyvat elektronnye usluhy. [Online]. Available from: <https://www.ndculture.org/news/creative-estonia-invites-start-ups-from-all-over-europe-to-develop-e-services> [In Russian].
19. Estoniia oholosyla pro pochatok ekonomichnoi kryzy [Online]. Available from: https://lb.ua/world/2020/03/11/452214_estoniya_obyavila_nachale.html [In Ukrainian].
20. Estoniya razrabotala paket mer dlia podderzhky ekonomyy na 2 mylyarda. [Online]. Available from: https://biz.censor.net/news/3182758/estoniya_razrabotala_paket_mer_dlya_podderjki_ekonomiki_na_2_milliarda [In Russian].

Orlova T. Combining Tradition and Innovation in the Economic Progress of Estonia.

From a historian’s perspective, the article analyzes the specifics of Estonian economic life in dynamic from the past till present days – from the agrarian to the post-industrial society. Estonia is displayed to take on contemporary challenges with dignity, including crises and their aftermaths. The rational Balts don’t recede to the archaic, despite cherishing their own traditions. Aware of global trends, they move along the path of innovation, thus responding to the core challenge of today – the challenge of modernization. Estonian experience re-emphasizes the importance of two constituents of successful reform: broad public support and the competence of national elites to govern the process.

Highlighted are the factors that have been distinguishing Estonia’s economic progress: mentality, immortal convincement in belonging to the European civilization, devotion to its values, willingness to bring them to life and to protect them. Since the beginning of its restored statehood, the aim was undoubtedly set to join the EU and NATO. The dialectic of progress was determined by the connection of admission requirements and reforms conducted to comply with them.

It is concluded that a nation's successful socioeconomic development requires the same as does an individual's full-fledged development and fulfilment: the values of intellectual freedom, proficiency and openness to change. The chosen path of liberal democracy with social-oriented innovation-based market economy has brought Estonia from the margins of the Russian empire to the circle of developed European states. Estonian experience is valuable to those post-Soviet countries that aspire to the same. It was the successful combination of tradition and innovation that became the groundwork to the success of the nation that, despite all complications and crises of the modern world, had significantly improved its own life and, helping others, had earned the international community's respect.

Keywords: *Estonia, Soviet Baltics, economic development, European choice, modernization, reforms, informational society.*

УДК 94:323.2(474.2)"XX/XXI"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-10>

Мудрієвська І.І.

<https://orcid.org/0000-0002-8594-7126>

ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ЕСТОНІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Досліджено особливості процесу подолання тоталітарного спадку в Естонській Республіці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Виявлено, що Естонії після відновлення незалежності відбулися відновлення конституційного порядку, державних структур та зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Висвітлено, що в Естонії були збудовані нова законодавча база та економічна система, розпочалася розбудова засад громадянського суспільства, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії вже в останньому десятиріччі ХХ ст.

Зазначено, що успіх дерадянізації Естонської Республіки зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР. Виявлено, що Естонія доклала значних зусиль для створення власної системи національної безпеки у напрямі створення власних спецслужб, армії і вступу до НАТО, також щодо захисту національних інтересів у вирішенні мовних питань і отримання естонського громадянства.

Констатовано, що Естонська Республіка на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. Дослідженню окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії приділена велика увага як з боку держави, так і громадських установ. В цьому контексті варто відмітити діяльність Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства, Естонського інституту історичної пам'яті, Музею окупацій та свободи Vabati, Меморіалу жертвам комунізму, також заплановано створення Міжнародного музею жертв комунізму.

Акцентовано, що на сучасному етапі досвід модернізаційних змін в цій країні вважається найбільш успішним серед країн пострадянського простору. Зроблено висновок, що цей досвід є дуже корисним для наслідування і в Україні, так як Естонії вдалося здійснити рішучі кроки для подолання практик радянського минулого у політичній, економічній, громадській сферах, розбудови держави на базі національних і європейських цінностей, реформування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Ключові слова: Естонія, відновлення, незалежність, тоталітарний спадок, подолання, реформи, інтеграція.

Процес зміни політичного режиму від тоталітарного до демократичного є складним і довготривалим. Успішне подолання перехідного періоду, будівництво та зміцнення демократичного політичного режиму залежить від рішучості політичних лідерів та суспільства.

На сучасному етапі вагомого значення набуває вивчення досвіду практик подолання тоталітарного спадку країн Балтії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує Естонська Республіка, яка відповідно до соціально-економічних критеріїв виявилася однією з найуспішніших серед країн пострадянського простору. Естонії вдалося в стислі терміни здійснити комплексне реформування політичної, економічної,

соціальної сфер та успішно інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур. Варто зауважити, що безальтернативна прозахідна орієнтація та інтеграція у відповідні структури розглядалися Естонією як єдиний шлях збереження суверенітету та зміцнення національної державності. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю пильного вивчення українською стороною естонського досвіду демонтажу тоталітарного спадку та демократичного транзиту, який призвів до кардинальних змін в житті країни та суспільства, становищі на міжнародній арені, що є вельми цінним для України.

Наукова розробка теми дослідження отримала доволі суттєве висвітлення у роботах закордонних, передусім естонських, а також американських науковців. Вагомий доробок представляє видання Естонської академії наук з нагоди 30-ої річниці незалежності Естонії, що містить матеріали про початок відновлення Естонської державності і прийняття Декларації про суверенітет Естонії 16 листопада 1988 р., спогади очевидців, привітання з цієї нагоди [1].

Серед естонських вчених проблематику відновлення незалежності Естонії, національної ідентичності досліджує історик, політолог Р. Руутсоо [2; 3]. Теми подолання тоталітарного спадку та відновлення відкритого естонського суспільства торкався у своїх працях правозахисник Ааду Олль [4].

Проблеми особливостей національного нарративу та будування естонської нації, культурної пам'яті стали предметом дослідження естонського науковця з Таллінського університету – М. Тамм [5], збереження естонської національної ідентичності американського вченого Дж. Ракфельдта [6].

Глибоким аналізом позначені роботи професора Тартуського університету А. Касекампа, що стосуються політичних змін в Естонії у 1990-х рр., естонської політики історичної пам'яті [7; 8]. Нашу увагу привернула також монографія «Історія балтійських країн» (“A history of the Baltic states”, 2010), в якій А. Касекамп приділяє особливу увагу ХХ ст., упродовж якого країни Балтії здобули незалежність, але також пережили окупацію як Радянським Союзом, так і нацистською Німеччиною [9]. Автор досліджує, як країни Балтії відновили свою державність і перетворилися на членів Європейського Союзу.

До узагальнюючих робіт слід віднести монографію американського професора Тойво У. Раун (народився в Естонії), що містить всебічний огляд історії Естонії від давніх часів до кінця ХХ ст. Окремий розділ присвячений аналізу демократичного транзиту країни в посткомуністичний період [10].

Викликають неабиякий інтерес наукові напрацювання Т. Саартса – доцента Таллінського університету. Дослідницькі інтереси вченого зосереджені на політичних партіях, партійних системах, питаннях демократизації в Центральній та Східній Європі. В цьому контексті важливою є наукова розвідка вченого, що стосується комуністичної спадщини та створення естонської та латвійської партійних систем [11].

Чільне місце в естонській історіографії займають наукові праці Естонського інституту історичної пам'яті, що стосуються ідеології, історії створення та

методів укріплення радянського суспільного ладу, депортацій та терору радянського режиму в Естонії [12; 13; 14].

Вагомий внесок у вивчення досліджуваної нами проблеми здійснили українські вчені, зокрема науковці з ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» [15; 16]. На особливу увагу заслуговує колективна монографія співробітників Інституту «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» за загальною редакцією к.і.н., доц. А.Г. Бульвінського, передмова д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України А.І. Кудряченка [15], а також праці Т.В. Орлової [17; 18], що стосуються Естонії. Серед вітчизняних дослідників також слід виділити роботи А. Мазіної [19], М.Ю. Онацького [20], К.М.Вітмана [21].

На нашу думку, навіть з урахуванням зазначених робіт науковців вивчення питання подолання тоталітарного спадку в Естонії є недостатнім, оскільки спектр проблематики є дуже широким. У наведених працях, досліджуються окремі складові проблеми. Виходячи з цього, метою статті є спроба комплексного осмислення процесу подолання тоталітарного спадку в Естонії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Естонія відновила державну незалежність 20 серпня 1991 р., після «Співочої революції» та розпаду СРСР. Таким чином, після відновлення незалежності Естонська Республіка не будувала державу з початку, а проголосила себе правонаступницею Естонії, незалежність якої була проголошена 24 лютого 1918 р. Однак відповідно до таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р. відбувся поділ балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті якого Естонія втратила свою державну незалежність і була примусово включена до складу СРСР 1940 р.[17, с. 36].

Для вірного розуміння подій та процесів, що відбувалися в Естонії, слід мати на увазі, що на відміну від переважної більшості країн, де були встановлені комуністичні чи фашистські тоталітарні режими, в Естонії ці режими були не «своїми», а окупаційними, встановленими насильно виходячи з угод між великими державами. Естонський народ вважав ці окупаційні режими чужими і чинив їм опір [4, с. 1].

Вже за перший рік радянської окупації комуністами було розстріляно, заарештовано та депортовано до Росії понад 60 тис. громадян Естонії тобто, близько 6% її населення. Втрата незалежності та ці жорстокості призвели до виникнення руху опору. Головними ідеологічними мотивуючими факторами якого були патріотичні прагнення відновлення незалежності Естонії, опір комуністичному терору та русифікації [4, с. 5-6].

В ЕРСР так само, як і в інших союзних республіках, здійснювалася примусова русифікація під гаслом інтернаціоналізації і формування «нової історичної спільноти – радянського народу» з тотальним домінуванням російської мови як мови міжнаціонального спілкування [17, с. 37].

До середини 1980-х рр. збройний опір до радянської влади був повністю придушений. Під час масових репресій до та після Другої світової війни було заарештовано та вивезено до сибірських концентраційних таборів близько 80 тис. та депортовано до Росії майже 40 тис. жителів тобто, близько 12% населення. Більшість, що залишилися з них живими, а це склало близько 50%, на той час, вже повернулася, але етнічними чистками було змінено демографічну структуру населення. У довоєнній Естонії естонці склали 97%, натомість у 1980-х рр. –64%, в Таллінні росіян стало більше 50%, а в деяких містах (Нарва, Палдіскі) та повітах (Іда-Вірумаа) їх була абсолютна більшість. Більшість естонського народу втратила надію на відновлення незалежності, змирилася з окупацією і намагалася пристосуватися до радянської влади. Виникла загроза асиміляції естонської нації. Однак курс на перебудову та гласність, оголошений М.С. Горбачовим відкрив можливість нового піднесення національної самосвідомості та масового народного руху проти русифікації [4, с. 7].

Першим виник наприкінці 1986 р. рух охорони старожитностей, який фактично став кампанією боротьби за національні цінності, швидко поширився та охопив всі верстви естонського населення. У 1988 р. визвольний рух в Естонії розділювався на два напрями. У першому ключову роль відігравали прогресивно мислячі естонці комуністичної партії, які вважали, що свободу можна досягти поступовим шляхом через демократизацію радянської системи та законного виходу з СРСР. Другий – більший радикальний напрям, який очолили колишні дисиденти, політв'язні та молоді гуманітарії, ставив за мету – кінець радянської окупації та відновлення (реституцію) Естонської Республіки, анексованої СРСР 1940 р. Навесні 1988 р. виникла ідея створення Народного фронту (задумана компартією та КДБ для приборкання народного руху та спрямування його в русло мирних фасадних реформ Радянського Союзу). Однак ця ідея в Естонії вийшла з-під контролю творців і Народний фронт став виразником справжніх інтересів та вимог народу. Керівниками його стали прихильники першого напрямку. Другий напрям був представлений головним чином Товариством охорони старожитностей, яке на той час фактично стало масовою політичною організацією, та заснованою влітку 1988 р., хоч і без дозволу влади, але відкрито, першою опозиційною політичною Партією національної незалежності Естонії (ПННЕ). Незважаючи на очевидні принципові розбіжності між обома напрямами національно-визвольного руху, відкритої ворожнечі між ними не виникло і багато заходів було організовано об'єднаними зусиллями [4, с. 8].

16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР ухвалила «Декларацію про суверенітет Естонської РСР». У депутатів вистачило мужності так вчинити та стати першими в СРСР. Вони не сумнівалися, що громадяни Естонії підтримають декларацію. Станіслав Шушкевич, білоруський державний діяч (1991-1994 рр. – голова Верховної ради Республіки Білорусь), виступаючи на

Міжнародній конференції з нагоди 30-ї річниці прийняття Декларації про суверенітет Естонії (Таллінн, 16 листопада 2018 р.) підкреслив, що естонські депутати та керівники, які взяли на себе відповідальність ухвалення вищезгаданої Декларації, були здебільшого спочатку естонцями, а потім – вимушеними комуністами, і порівнюючи із ситуацією у Білорусі, зазначив наступне: «наші – навпаки: спочатку комуністами, потім – початківцями усвідомлювати своє походження білорусами» [1, с. 36]. Акцентуючи увагу на тому, що саме Естонська РСР першою проголосила про свій суверенітет, С. Шушкевич наголосив, як естонська Декларація продемонструвала, що народ маленької країни може бути великим [1, с. 38].

Особливо слід відзначити організовані Народним фронтом співочі свята, на які збиралися співати патріотичні пісні десятки тисяч людей, мирні акції протесту, і завдяки яким події 1988-1991 рр. в Естонії стали називати «Співочою революцією».

Навесні 1990 р. відбулися вибори та скликання Естонського Конгресу як представницького органу громадян Естонської Республіки. 20 серпня Верховна Рада прийняла узгоджене з Естонським Комітетом (керівний орган Естонського Конгресу) рішення – відновлення незалежності Естонської Республіки, анексованої 1940 р. Так як, Верховна Рада була адміністративним органом окупаційної радянської влади, а Естонський Конгрес стихійним самодіяльним представницьким органом громадян Естонської Республіки, який не вважав себе правочинним бути законодавчими зборами, було вирішено створити на паритетних засадах Конституційну Асамблею: 30 членів від Верховної Ради, 30 – від Естонського Комітету. Метою Асамблеї стало опрацювання нового Основного Закону Естонської Республіки, подання його на плебісцит і після плебісциту упродовж літа 1992 р. організація виборів до легітимного законодавчого органу – Рійгікогу (парламенту) [4, с. 9-10].

Історичну пам'ять Естонії, як і інших країн Балтії, не спромоглася викривити радянська пропаганда. Досвід існування незалежної держави суспільство сприймало крізь призму історичної пам'яті – ідеалізацією дорадянського періоду власної історії. Однак разом із тим досить сильно відчувалася травма від періоду радянської окупації. В Естонській Республіці було і є усвідомлення того, що «чорна» сторінка життя – це була радянська окупація [22].

Надзвичайний і Повноважний Посол Естонії в Україні Лаурі Лепік (2011-2012 рр.) в інтерв'ю виданню «Український тиждень» від 23 лютого 2012 р. зазначив: «1991 р. ми не розпочали всього з нової чистої сторінки, не забули, що трапилося в минулому. Все залежить від індивідуальності й віку. Кожна естонська сім'я може розповісти свою власну історію про радянські репресії проти її кривих у 1940-х роках і пізніше, коли наших співвітчизників убивали або засиляли до Сибіру. Це жива пам'ять, про яку в часи окупації нам не було дозволено говорити вголос, але яка переходила від покоління до покоління в колі друзів і родини» [23].

Після відновлення незалежності дилеми «Схід-Захід» не виникало ні у керівництва держави, ні в естонському суспільстві. Естонці завжди усвідомлювали свою приналежність до європейської цивілізації, тому питання вступу до СНД не підіймалося. Головною метою було визначено приєднання до Європейського Союзу, що було задекларовано у 1993 р. Варто зауважити, що зовнішньополітичний курс Естонії на євроінтеграцію багато в чому визначив напрями та особливості її внутрішньої політики.

Естонія пройшла три послідовні етапи трансформації від комуністичної системи до національної демократії європейського зразка, завдяки чому швидко позбулася тоталітарного спадку, радянської окупації. Перший етап (1991-1995 рр.), який вона подолала найшвидше з усіх країн Балтії, містив в собі радикальні й болючі реформи у стилі «шокової терапії», що передбачали відмежування країни від радянського тоталітарного минулого, відновлення конституційного порядку на засадах державотворчої традиції міжвоєнної доби, розбудова нових владних інституцій, створення ліберально орієнтованої економіки, демократизація суспільства. Важливим фактором змін в Естонії став чинник російської загрози, який естонці відчували після десятиліть репресій доволі сильно. Він сприяв консолідації нації навколо програми радикальних реформ, які пропонувала правочентристська коаліція. Ключова мета естонських перетворень полягала в поверненні до національних цінностей та у швидкій інтеграції до західних структур – економічних, політичних та безпекових [24].

Другий етап був пов'язаний із початком переговорного процесу з ЄС, в який Естонія ввійшла першою серед пострадянських країн, діставши ще 1997 р. запрошення на вступ до Євросоюзу, а 2002 р. – до НАТО. Чіткий курс на євроатлантичну інтеграцію створив консенсус серед еліти щодо необхідності запровадження подальших політичних та економічних змін, модернізації та вестернізації економіки й держустанов. Третій етап стартував із вступом Естонії до ЄС 1 травня 2004 р. та сприяв стрімкому зростанню річного ВВП на особу та соціальних стандартів життя. У підсумку було загалом завершено перехід від посткомуністичної до національної європейської держави сучасного зразка. У 2011 р. Естонія першою з пострадянських країн приєдналася до зони євро [24].

Процес де радянзації відбувався в Естонії за трьома напрямками: політичний, тобто люстрація, економічний – реституція (повернення майна, конфіскованого радянським режимом), і судовий та моральний – дослідження та засудження комуністичних злочинів [22].

Перший прем'єр-міністр Естонської Республіки Март Лаар (1992-1994 рр.) здійснив радикальні кроки, що прискорили процес дерадянзації Естонії: проведена реформа уряду та держслужби, була звільнена значна кількість держслужбовців, змінена система інституту майна, проведена приватизація. Колишніх комуністів усунули від влади, зокрема, і з метою уникнення корупції, адже старі радянські кадри могли перенести її у нові владні кабінети.

Варто зауважити, що в країні були повністю змінені еліти. Можна сказати, що відбулося переливання крові. Нове покоління відразу принесло нові цінності [22].

Впровадженню нової моделі держслужби й набору нових кадрів в Естонії сприяло те, що патріотично настроєні молоді громадяни були готові працювати у державній службі молодій країні. Саме тому 2002 р. Естонія отримала 32-річного прем'єр-міністра. Міністри закордонних справ було тоді лише 28 років, а декотрим послам по 25, і їм довелося працювати зі своїми колегами з інших країн, удвічі старшими. Лаурі Лепік наголосив, що це був свідомий вибір: «На зорі незалежності ми були недосвідченими, однак поєднали цю недосвідченість із сильним бажанням розбудувати незалежну Естонію. Таким тоді був загальний настрій. Тому за відносно короткий проміжок часу ми повністю оновили кадровий склад державних служб. Це одне з наших головних надбань за останні 20 років історії» [23].

Одним із ключових моментів стало прийняття новітньої, європейської за змістом конституції на референдумі 28 червня 1992 р., в якій не було місця радянським правовим нормам. Конституція базується на правових нормах, що діяли на території Естонії до радянської окупації.

Реформування політичної системи передбачало насамперед вибір форми правління та виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії. Спочатку Естонія визначилася з формою правління – стала парламентською республікою. Естонський парламент – Рійгікогу однопалатний (101 член). Наступним кроком став перехід до пропорційної системи виборів з дотриманням міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму [19, с. 387-388].

20 червня 1992 р. відбулася грошова реформа, було запроваджено естонську крону. 20 вересня 1992 р. відбулися вибори до Рійгікогу. Перехідний період закінчився і незалежність Естонської Республіки було відновлено шляхом реституції [4, с. 10].

На виборах переміг блок правих та національно налаштованих партій. Демократична партія праці, яка була створена на базі Естонської комуністичної партії, не перевищувала 5% поріг поданих за неї голосів та залишилася за дверима парламенту. На парламентських виборах 1995 р. Вони також не потрапили до Рійгікогу. Утворений після виборів 1992 р. коаліційний уряд приступив до відновлення та формування конституційних державних структур Естонської Республіки [4, с. 10-11].

Естонія (як і Латвія) є єдиними країнами серед нових членів ЄС, де комуністичні партії-спадкоємці не вижили або відіграють абсолютно мізерну роль у сучасній партійній політиці. Це насправді унікальний випадок у порівнянні з рештою країн Центрально-Східної Європи, оскільки в більшості посткомуністичних країн комуністичним партіям вдалося вижити. Також ліві

партії Естонії, особливо соціал-демократи, були традиційно досить слабкими. Примітно, що в Естонії при владі не було жодного лівого уряду з 1992 р. – усі провідні партії урядових коаліцій були правими. Естонській соціалістичній робітничій партії (пізніше названій лівою партією) вдалося отримати представництво в парламенті (2% місць) у 1999 р., і це був останній раз, коли вони отримали представництво в законодавчому органі [11, с. 116, 121].

Соціал-демократична партія Естонії зазвичай отримує 10-15% голосів і лише, починаючи з 2011 р. набула більшої популярності. Основна ліва партія Естонії, Центристська партія, ідентифікує себе швидше як соціал-ліберальна партія. До того ж, як і в Латвії, переважна більшість виборців Центристської партії є російськомовними. Отже, навіть якщо Естонська центристська партія розглядається як головна ліва партія в країні, її також можна вважати партією етнічних меншин: її підтримка серед етнічних естонців є відносно скромною, оскільки вона черпає свою підтримку переважно з російськомовної меншини. Жодна з вище згаданих лівих партій ніколи не формувала уряд [11, с. 122].

Естонія здійснила значні перетворення у сфері місцевого самоврядування, орієнтуючись на досвід муніципальних реформ скандинавських країн та Німеччини і вже до середини 1990-х рр. мала позитивні зміни у вказаній сфері. Перебудові місцевого самоврядування сприяло закріплення відповідних норм на конституційному рівні та адміністративно-територіальна реформа, викликана неефективністю радянської системи адміністративно-територіального поділу [19, с. 390].

Процес економічних змін в Естонії у 1990-і рр. включав лібералізацію цінової політики та господарської діяльності, запровадження нової валюти – естонської крони та валютної ради, що передбачало вільний обмін національної валюти за чітко фіксованим курсом, реорганізацію механізму управління банківською системою Естонії. Кроки, які були вжиті в межах функціонування режиму валютної ради, дозволили мінімізувати негативні наслідки світової фінансової кризи 1997-1998 рр. і сприяли поступовому економічному зростанню в країні, яке спостерігалось з кінця 1990-х рр. [20, с. 73].

Важливим кроком в межах переходу до ринкової моделі економіки в Естонії стала приватизація державної власності. Особливістю процесу приватизації в Естонії стало її чітке законодавче регулювання. Саме завдяки цьому вдалося уникнути низки фінансових пірамід і ваучерних аукціонів. Під час приватизації в Естонії нестача внутрішніх коштів компенсувалася шляхом залучення іноземних (шведський, фінський та ін.) капіталів. У зв'язку з тим, що в перші роки після здобуття незалежності одним із ключових завдань для естонського керівництва було залучення зовнішніх інвестицій, саме іноземні (передусім західні) компанії мали стати основними власниками більшості державних виробничих закладів Естонії. Процес приватизації в Естонії відрізнявся порівняно високим ступенем відкритості [20, с. 73-74].

Свою специфіку мала в Естонській Республіці також і система роздержавлення житлового фонду. Зокрема, процес приватизації житла відбувався з урахуванням трудового стажу кожного мешканця країни.

Складовою відновлення інституту приватної власності в країні стала реституція. Цей процес мав також і політико-ідеологічне навантаження. Після 1991 р. розпочався процес повернення колишнім власникам їхнього майна, яке було націоналізовано в радянський період [20, с. 74].

Зазнала змін і географія зовнішньоекономічних зв'язків Естонської Республіки. Якщо в перші роки після здобуття незалежності основним економічним партнером Естонії виступала Росія, то починаючи з другої половини 1990-х рр. – держави Північної Європи [20, с. 79].

Запровадження електронного врядування стало характерною ознакою розбудови новітньої держави в Естонії. У державному секторі ще в 1993 р., спираючись на австрійський досвід, був ухвалений спеціальний закон і створено електронні реєстри землі та нерухомості. На початку 2000-х рр. було запроваджено особисту електронну ідентифікаційну картку, завдяки якій стало можливим за допомогою інтернету голосувати під час виборів, керувати своїми заощадженнями в банках, подорожувати Євросоюзом без паспорта. Водночас було комп'ютеризовано й забезпечено доступом до інтернету всі школи, містечка та села Естонії. Уперше електронне голосування відбулося в країні 2005 р. Під час парламентських виборів 2011 р. Його обрали для себе вже 20-25% естонців. Сучасна Естонія є визнаним європейським лідером за створенням системи електронного врядування, а також за високим рівнем впровадження інформаційних технологій у державне управління. На естонський досвід інформаційних технологій орієнтується низка країн [25].

Після здобуття незалежності Естонія повністю відмовилася від залишків системи безпеки СРСР, і вирішила створити нову власну, що ґрунтується на правовій основі. Так, спершу естонцям довелося формувати нову армію. Останні російські війська залишили країни Балтії 1994 р., а 2004 р. Естонія вступила до НАТО.

Кроками до посилення національної безпеки й оборони в країнах Балтії стало створення Baltbat – трінаціонального миротворчого підрозділу (1994 р.). Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) було створено в 1997 р. для розширення можливостей Балтійських військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена в 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) заснований у 1998 р. для підготовки кадрів штатних офіцерів та цивільних осіб. Коледж знаходиться в Тарту, Естонія. Усі ці підрозділи від самого початку формувалися за відповідними стандартами НАТО і повсякчас підкреслювали прагнення членства [15, с. 255].

За роки незалежності Естонія брала участь у воєнних та миротворчих операціях у Боснії та Герцеговині, Косово, Лівані, Іраку.

Нові естонські спецслужби (Kaitsepolitsei – відповідальна за національну безпеку, Teabeamet – закордонна розвідка) були фактично створені з нуля з великими труднощами, викликаними відсутністю фахівців та досвіду. Нині ці труднощі переважно подолані.

У вересні 1991 р. прем'єр-міністр Естонії та голова КДБ СРСР уклали договір про ліквідацію КДБ в Естонії до 1 грудня того ж року і передачу його справ та майна естонському уряду. До того часу особові справи персоналу, агентури та справи, що стосувалися оперативної діяльності КДБ на території Естонії, були вже вивезені в Росію. Естонії, окрім майна було передано лише 28,5 тис. архівних справ політичних висновків, деякі звіти та діловодство, що представляли в основному історичний та науковий інтерес [4, с. 11].

Для морального очищення суспільства Рійгікогу прийняв наприкінці 1995 р. закон про прийняття на облік осіб, що були співробітниками або інформаторами спецслужб, розвідок та контррозвідок країн, що окупували Естонію, тобто – Німеччини та Радянського Союзу. У законі було наведено повний перелік всіх таких організацій цих країн. Законом було передбачено, що особи, які добровільно з'являться до поліції безпеки в термін до 1 квітня 1996 р. та дадуть свідчення про свою діяльність у зазначених організаціях, стануть під захист закону. Це означало, що їхні особи стають державною таємницею і не можуть бути оприлюднені державою (якщо ця особа не винна у злочинах проти людяності, військових чи кримінальних злочинах, скоєних ним під час виконання завдань у цих організаціях). До зазначеного терміну до поліції безпеки з'явилося з зізнаннями 1153 особи. Після 1 квітня 1996 р. Поліція безпеки стала публікувати імена відомих їм співробітників спецслужб окупантів, які самі не зізналися про свою діяльність [4, с. 12].

У 1992 р. був ухвалений закон про клятву совісті. Цим законом встановлювалося, що людина, яка претендує на високу посаду в державних структурах або висуває свою кандидатуру в Рійгікогу, повинна власноручно писати присягу, що вона не співпрацювала зі спецслужбами держав, які окупували Естонію і не брала участі у переслідуваннях громадян Естонії [4, с. 12]. За фальшиві свідчення було передбачено кримінальну відповідальність. Однак, закон виявився не надто ефективним, адже перевірити правдивість присяги громадян було неможливо. Як зазначалося вище – усі важливі джерела, зокрема файли агентів, були вивезені до Росії.

Естонія засвоїла складні історичні уроки для подолання тоталітарної спадщини. З початком пострадянського періоду в Естонії добре усвідомили інструменти впливу Росії – питання мови та маніпуляції історичними фактами, саме тому в країні є чітка позиція щодо трактування історичних подій і вирішення мовних питань, які безпосередньо стосуються захисту національних інтересів Естонії.

Дерадянзації в країні сприяла єдина державна мова і закон про громадянство. У 1995 р., намагаючись відмежуватися від Росії, в країні був прийнятий Закон про громадянство Естонської Республіки, згідно якого громадянство можуть автоматично отримати нащадки тих, хто мешкав на території незалежної Естонії у міжвоєнні роки (таких на момент здобуття незалежності було близько 62%), а більша частина представників нетитульної нації Естонії отримали статус негромадян, які отримали право натуралізуватися. Головною передумовою натуралізації стало володіння естонською мовою [21, с. 60].

Варто наголосити, що не політичні впливи і фінанси допомагають отримати громадянство Естонії, а знання державної мови, конституції та історії цієї держави.

В Естонії розуміли, що саме мовна політика є наріжним каменем відтворення етнічної палітри Естонії початку 1940-х рр., оскільки саме вона стала механізмом її розмивання. Результатом тривалої русифікації стало те, що естонська мова почала зникати з освіти, з громадського життя в цілому. Перший закон про мову був прийнятий у 1989 р. Цей закон мав на меті розпочати трансформаційний процес зміни мовної ієрархії в Естонії, хоча він і надавав естонській мові статусу єдиної державної. З точки зору політичної доцільності застосування закону 1989 р. базувалося на принципі естоно-російського білінгвізму, який вимагав від працівників певних професій знання як естонської, так і російської мови [21, с. 58-59]. У 1995 р. було ухвалено новий закон про мову, в якому естонську мову визнано єдиною державною, а всі інші мови вважають іноземними.

Мовна політика Естонії мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців. Варто наголосити, що в основу формування естонської нації було покладено мовний, а не етнічний критерій. Офіційне завдання мовної політики полягало у відновленні вживання естонської мови в усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Мовне законодавство також вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу і заміну у владі представників російського етносу завдяки володінню мовою як головному критерію при обійманні будь-якої посади [21, с. 55, 61].

В 1991 р. в Естонії був створений департамент мови при Міністерстві освіти, з 1998 р. згадана структура стала називатися Мовною інспекцією, метою якої є захист естонської мови на державному рівні. Обов'язком інспекції є нагляд за виконанням Закону про мову, а також інших правових актів, що регулюють застосування державної мови. Інспектори здійснюють перевірку персоналу на знання естонської мови в різних установах: державних, громадських, приватних [26].

Однак за для забезпечення вимог, пов'язаних з підготовкою до вступу в ЄС, Естонія значно пом'якшила національне законодавство – передусім закон «Про громадянство» та закон «Про мову» [15, с. 254].

Більшість громадян країни переконані, що Естонія має підтримувати національну ідентичність, не зважаючи на те, що в країні мешкає багато росіян, які не мають громадянства, оскільки державну мову вивчати не хочуть.

В Естонії працюють як естономовні, так і російськомовні школи (приблизно 75% і 25%). Особливо багато російськомовного населення проживає на північному сході Естонії, що межує з Росією. Наприклад, у м. Нарва, понад 90% населення є російськомовним. Але в Естонії немає окремих регіонів, де діють інші закони. Закон про мову – один для всієї країни. Один і той самий закон діє і в Талліні і в Нарві [26].

Перехід на навчання у школах лише естонською здійснюватимуть у межах розробленого «Плану розвитку естонської мови», який охоплює період з 2021 по 2035 рр. Усі предмети в навчальних закладах викладають тільки державною мовою. У російськомовних школах перехід на навчання естонською мовою буде поступовим упродовж зазначеного періоду.

Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. 14 червня країни Балтії спільно відзначають День пам'яті жертв комуністичних репресій, яких зазнала більшість балтійських родин. Особливо масовими були депортації до Новосибірської обл., Казахстану, Комі АРСР [17, с. 38-39]. Комуністична символіка (не користувалася популярністю серед естонців і раніше) стала нагадуванням про роки національного поневолення. Існує низка монументів жертвам радянських репресій. В Естонії здійснюється велика робота для того, щоб виявити, де були розташовані концтабори, розшукати могили і вшанувати пам'ять загиблих естонців.

В 2007 р. уряд Естонії ухвалив рішення про перенесення радянського меморіалу із пагорбу Тинісмяги в центрі Таллінна, присвяченого радянським воїнам, загиблих 1944-го р. в боях за столицю, відомого як «Бронзовий солдат». Демонтаж пам'ятника (був відкритий 1947 р.) і перенесення його на військове кладовище, а також перепоховання полеглих радянських військовослужбовців спричинило масові заворушення у центрі естонської столиці (інспіровані Росією, події увійшли в історію як «Бронзова ніч»).

Варто зауважити, що доля меморіалу та захоронення стала предметом запеклих дискусій ще з 1990-х рр. Частина естонців вважала його символом радянської окупації, наголошуючи, що пам'ятнику радянським визволителям не може бути місця в Талліні. Адже 1944 р. Естонія не була звільнена: німецька окупація була змінена на радянську. Саме тому, уряд Естонії і прийняв рішення про перенесення пам'ятника.

Дослідженням окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії та поширенням інформації про них у 1990-х рр. почали займатися багато державних та громадських

організацій. Було порушено кілька кримінальних справ за фактом скоєння злочинів проти людства, але слідство за ними ускладнено тим, що немає наявності всіх документів та виїзд винуватців [4, с. 17-18].

У 1992 р. парламент створив Державну комісію з розслідування злочинів окупаційних режимів. Кінцевою метою цих розслідувань стало видання «Білої книги» – наукового огляду збитків, завданих естонському народові у період радянської й нацистської окупації. В цьому напрямі також розпочали свою роботу Естонська міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людства; Фонд Кістлера-Рітсо, приватний благодійний фонд, створений для організації Музею окупацій та свободи Vabamu; Бюро реєстрації репресованих осіб в Естонії при Союзі протиправно репресованих осіб «Мементо», що займається складанням та опублікуванням переліків репресованих осіб (інституція виконує свою роботу з допомогою добровільних пожертвувань та отримує невелику дотацію від держави); та ін. [4, с. 14-15].

Дослідженням міжнародних злочинів та порушення прав людини, вчинених тоталітарними режимами в Естонії, а також ідеологій, які породили такі режими займається Естонський інститут історичної пам'яті. Метою Установи було визначено надання громадянам Естонії всебічних та об'єктивних знань про права людини в Естонії під час радянської окупації [27].

За своєю структурою Естонський інститут історичної пам'яті був схожий на Естонську міжнародну комісію з розслідування злочинів проти людства, також відому як Комісія Макса Якобсона, засновану президентом Леннартом Мері в 1998 р., яка розслідувала злочини проти людства, скоєні в Естонії під час німецької та радянської окупації, на основі визначень геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. Комісія Макса Якобсона не була судовим органом. Метою історичного розслідування Комісії було з'ясувати, які злочини були скоєні та їхнє історичне походження [27].

З розслідуванням злочинів проти людства Комісією було опубліковано три звіти: «Радянська окупація в Естонії 1940-1941» (опубл. 2004 р.); «Німецька окупація в Естонії 1941-1944» (опубл. 2001 р.); «Радянська окупація в Естонії з 1944 р.» (опублік. 2008 р.). Дослідження, які лягли в основу звітів Комісії, були опубліковані у формі двох книг: «Естонія 1940–1945. Звіти Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2006 р.), «Естонія з 1944 р. Доповіді Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2009 р.) [27].

Комісія Макса Якобсона, досягши своєї мети завершила роботу і припинила свою діяльність на засіданні в грудні 2008 р. [27].

Естонський інститут історичної пам'яті продовжує роботу вище зазначеної Комісії з дослідження радянської доби в історії Естонії. Однак дослідження ж Естонського інституту історичної пам'яті виходять за рамки, встановленого для досліджень Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти

людства, оскільки Установа також збирає дані про такі порушення прав людини, вчинені під час радянської окупації, які за юридичним визначенням не є злочинами проти людяності. З цієї причини Естонський інститут історичної пам'яті обрав Загальну декларацію прав людини, прийняту ООН у 1948 р., як правову основу для свого історичного дослідження. Інститут детально вивчає життя за радянських часів, а також підтримує збір спогадів, щоб точно та без ідеологічних упереджень визначити, як і в якій мірі порушувалися права людини в Естонії. Інститут також покликаний допомогти громадянам Естонії краще зрозуміти, що їм самим чи їхнім батькам, дідусям довелося пережити під час радянської окупації. Зусиллями співробітників Інституту видано низку наукових праць на відповідну тематику [27].

У 2017 р. Інститут об'єднався з фондом Unitas у нову організацію, яка поєднує наукові дослідження антилюдських режимів (раніше відповідав Естонський інститут історичної пам'яті) з підвищенням обізнаності у суспільстві (раніше відповідав фонд Unitas). Нова організація продовжує називатися Естонський інститут історичної пам'яті. Фонд Unitas (раніше мав назву Фонд розслідування комуністичних злочинів) був заснований у 2008 р. Упродовж своєї діяльності (2008-2017 рр.) Фонд Unitas зосереджувався на таких напрямках роботи: 1) освіта та підвищення обізнаності (підготовка вчителів, молодіжних працівників; розробка інформаційних та навчальних програм, матеріалів щодо новітньої історії та прав людини; організація конференцій та публічних дискусій, підтримка дослідницької роботи шляхом надання стипендій студентам і дослідникам); 2) зміцнення мереж міжнародного співробітництва (фондація сприяла співпраці між викладачами, істориками, громадськими та приватними організаціями в регіоні Балтійського моря; співпрацювала з різними організаціями та науковими установами Європи, США, Канади); 3) організація пам'ятних заходів (фонд організував масові заходи та надавав публічну інформацію щодо вшанування пам'яті жертв комунізму та нацизму) [27].

В Естонії створений Меморіал жертвам комунізму, що присвячений усьому естонському народу, який постраждав від терору Радянського Союзу. Меморіал складається з двох частин – місця з іменними табличками жертв (Подорож) і символічного Домашнього саду з інформативними текстами та локаційними каменями, що позначають місця терору. Частиною Меморіалу є пам'ятник естонським військовим офіцерам, які стали жертвами комуністичного терору. Імена понад 22 тис. осіб, які так і не повернулися додому, виписані на табличках з іменами Подорожі, символізуючи нещадну силу тоталітарної системи. Невід'ємною частиною меморіалу є електронна база даних, якою керує Естонський інститут історичної пам'яті та оновлює її відповідно до результатів досліджень [27].

Ведучи мову про подолання тоталітарного спадку в Естонії слід зупинитися на створенні нового музею – Музею окупацій та свободи Vabamu. Завдяки

Фонду Кіслера-Рітсо з кінця 1990-х рр. розпочалося будівництво музею в Таллінні (відкриття відбулося у 2003 р.). Патронат над створенням установи взяв президент Естонської Республіки у 1992-2001 рр. Леннарт Мері. Ще на початку 1990-х рр. ініціатори створення установи звернулися до співвітчизників у Республіці та за її межами з проханням про надання свідчень, історичних світлин, відео, артефактів-свідків епохи, а також фінансову підтримку. Мета музею полягає в тому, щоб не лише ознайомити з новітньою історією народу Естонії від окупації до свободи, але й надихнути відвідувачів замислитися над цінністю свободи, відстоювати її та справедливість. В музеї експозиції присвячені окупаційним періодам історії Естонії у 1940-1991 рр. У своїй роботі зі збирання колекцій музей Vabamu фокусується на чотирьох основних напрямках: окупація, опір, відновлення та свобода [28].

У музей потрапляють через невеликий березовий гай, який увічне пам'ятає людей, які загинули внаслідок злочинів окупації. Стіни будівлі виготовлені зі скла, щоб дати відвідувачам почуття свободи та прозорості, яких не вистачало в епоху окупацій. У музейній колекції є близько 40 тис експонатів. За роки існування музею тисячі людей розповіли свої історії та пожертвували цінні предмети. У колекцію надійшли написані в Сибіру на бересті рідкісні листи та записники, предмети, виготовлені в таборах ГУЛАГу, експонати з діяльності руху опору в Естонії [28].

Музей займається організацією різних виставок. Однією з останніх таких стала інтерактивна пересувна виставка «Естонія знову набула незалежності: 30 років свободи та відповідальності», яка присвячена Естонії та демократії, свободі. Виставку було створено у 2021 р. до річниці відновлення незалежності країни. Жителі 15 міст по всій Естонії мали можливість відвідати її. Мета Vabamu – за допомогою таких заходів нагадати, що свобода і демократія не є чимось само собою зрозумілим. Внесок кожної людини у побудову та підтримку незалежної демократії дуже важливий [28].

Таким чином, на початку 1990-х рр. в Естонії відбулася ліквідація окупаційного режиму та відновлення незалежності Естонії. Вдалося уникнути заворушень і надалі під час відновлення конституційного порядку та державних структур. В країні відбулася зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Були збудовані нова законодавча база та економічна система, розпочалася розбудова засад громадянського суспільства з діючими демократичними свободами та порядком, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії вже в останньому десятиріччі ХХ ст.

Успіх дерадянізації Естонії за період відновлення її незалежності зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР. Естонія доклала значних зусиль для створення власної системи національної безпеки, створивши майже з нуля спецслужби, армію, і досягнувши стандартів НАТО, у 2004 р. зуміла вступити до Північноатлантичного альянсу. Важливо те, що керівництво країни проявило

чітку позицію захисту національних інтересів Естонії, зокрема, і у вирішенні історичних і мовних питань.

Для виявлення у суспільстві осіб, що були співробітниками або інформаторами спецслужб країн, які почергово окупували Естонию, були прийняті спеціальні закони. Також в країні було порушено кілька кримінальних справ за фактом скоєння злочинів проти людства. Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. Дослідженню окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії приділена велика увага як з боку держави, так і громадських установ. В цьому контексті варто відмітити діяльність Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства, Естонського інституту історичної пам'яті. Опубліковано низку звітів, наукових праць, створено багато спеціалізованих виставок, проводиться просвітницька робота з підвищення обізнаності у суспільстві щодо відповідної тематики. Створено Музей окупацій та свободи Vabamu, Меморіал жертвам комунізму, також заплановано створення Міжнародного музею жертв комунізму. Музей планується створити в Таллінні під керівництвом Естонського інституту історичної пам'яті за підтримки уряду Естонії та провідних установ пам'яті в Європі та за її межами.

На сучасному етапі досвід модернізаційних змін в цій країні вважається найбільш успішним серед країн пострадянського простору. Саме тому цей досвід є дуже корисним для наслідування і в Україні, так як Естонії вдалося здійснити рішучі кроки для подолання практик радянського минулого, розбудови держави на базі національних і європейських цінностей, реформування всіх сфер життєдіяльності суспільства. Однак для повного подолання тоталітарного спадку потрібно ще багато часу та зусиль і робота в цьому напрямі буде продовжуватися. Окремо варто зауважити, що з початком повномасштабної війни Росії проти України у 2022 р. Естонська Республіка рішуче засудила військову агресію РФ проти України, приєдналася до введених проти Росії санкцій, активно підтримує Україну на політичному та економічному рівні, надає військову та гуманітарну допомогу.

Список використаних джерел та літератури

1. Eesti Suveräänsusdeklaratsiooni 30. aastapäeva konverents Tallinnas 16. novembril 2018. Tervitused Ja Ettekanded. Международная конференция по случаю 30-й годовщины принятия декларации о суверенитете Эстонии. Таллинн, 16 ноября 2018 года. Материалы конференции (Conference on the 30th Anniversary of the Declaration of Estonian Sovereignty, Tallinn, November 16, 2018: Greetings and Presentations). 128 p. Tallinn 2019. Rahvusliku Arengu Fond. URL: <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:397866/341002/page/4>
2. Ruutsoo R. The perception of historical identity and the restoration of Estonian national independence. *Nationalities Papers*. 1995. 23(1). P. 167-179.
3. Ruutsoo R. The Estonians: Identity of Small Nation in Past and Present. *Anthropological Journal on European Cultures*. 1997. Vol. 6. No. 1. Mare Balticum: Societies in Transition (II). P. 73-99.
4. Ааду Олль. Эстония под оккупацией тоталитарного режима и восстановление открытого общества. URL: https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf

5. Tamm M. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 39. No. 4. Special Issue: Contested and Shared Places of Memory. History and Politics in North Eastern Europe (December 2008). P. 499-516.
6. Rakfeldt J. Home Environments, Memories, and Life Stories: Preservation of Estonian National Identity. *Journal of Baltic Studies*, 46(4). 2015. P. 511-542.
7. Kasekamp A. Political Change in Estonia during the 1990s. Vainio-Korhonen, Kirsi; Lahtinen, Anu (eds.) History and Change. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004.
8. Brüggemann K., Kasekamp A. The Politics of History and the War of Monuments in Estonia. *Nationalities Papers*. 2008. 36(3). P. 425-448.
9. Kasekamp A. A history of the Baltic states. Palgrave Essential Histories. Houndmills, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan. 2010. 251 p.
10. Toivo U. Raun. Estonia and the Estonians. Hoover Institution Press; 2nd Edition, Updated 2nd, 2002. 366 p.
11. Tõnis Saarts. The ethnic-colonial communist legacy and the formation of the Estonian and Latvian party systems. *Trames*. 2016. 20(70/65). 2. P. 115-143
12. Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 3 (2021): Propaganda, Immigration, and Monuments. Perspectives on Methods Used to Entrench Soviet Power in Estonia in the 1950s-1980s. Ed. Meelis Saueauk and Meelis Maripuu. Tartu: Tartu University Press, 2022. 282 p.
13. Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 2 (2019): “Priboi” Files: Articles and Documents of the March Deportation of 1949. Ed. Meelis Saueauk and Meelis Maripuu. Tartu: Tartu University Press, 2020. 536 p.
14. Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 1 (2018). Eesti Mälu Instituudi toimetised 1 (2018): Sovietisation and Violence: The Case of Estonia. Ed. Meelis Saueauk and Toomas Hiio. Tartu: Tartu University Press, 2018. 336 pp.
15. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.
16. Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 176 с.
17. Орлова Т.В. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 32-43.*
18. Орлова Т.В. Естонія за умов кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст.: погляд історика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2021. Вип. 2 (149). С. 50-55.
19. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 387-393.
20. Онацький М.Ю. Соціально-економічні перетворення в Естонії в пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнесінформ*. 2020. № 12. С. 72-81. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-12_0-pages-72_81.pdf
21. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 55-64.
22. Пилип Л. Те, що роблять із символами комунізму в Україні, неможливе в Естонії – правознавець. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/24905916.html>

23. Трегуб Г. Естонський здоровий глузд: посол Естонії в Україні Лаурі Лепік про шлях своєї країни до Євросоюзу. *Український тиждень*. 2012. № 9. URL: <https://tyzhden.ua/World/43799>
24. Локомотив дерадянізації. Досвід Естонії. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/76468>
25. Трегуб Г. Електронна демократія. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/Society/25977>
26. Лазур В. «Ввічливий інквізитор». Як в Естонії працює мовна інспекція? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29823542.html>
27. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en>
28. Vabamu Museum of Occupations and Freedom. URL: <https://www.vabamu.ee/en>

References

1. (2019). Eesti Suveräänsusdeklaratsiooni 30. aastapäeva konverents Tallinnas 16. novembril 2018. Tervitused Ja Ettekanded. Международная конференция по случаю 30-й годовщины принятия декларации о суверенитете Эстонии. Таллинн, 16 ноября 2018 года. Материалы конференции (Conference on the 30th Anniversary of the Declaration of Estonian Sovereignty, Tallinn, November 16, 2018: Greetings and Presentations) [Mezhdunarodnaya konferentsiya po sluchayu 30-y godovshchiny prinyatiya resheniya o suverenitete Estonii. Tallinn, 16 noyabrya 2018 goda. Materialy konferentsii]. Tallinn. Rahvusliku Arengu Fond. [Online]. Available from: <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:397866/341002/page/4> [In Estonian, Russian, English].
2. Ruutsoo, R. (1995). The perception of historical identity and the restoration of Estonian national independence. *Nationalities Papers*, 23(1), pp. 167-179. [In English].
3. Ruutsoo, R. (1997). The Estonians: Identity of Small Nation in Past and Present. *Anthropological Journal on European Cultures*. Mare Balticum: Societies in Transition (II), 6, (1), pp. 73-99. [In English].
4. Aadu, Oll. Eestiya pod okkupatsiyey totalitarnogo rezhima i vosstanovleniye otkrytogo obshchestva [Estonia under the occupation of a totalitarian regime and the restoration of an open society]. [Online]. Available from: https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf [In Russian].
5. Tamm, M. (2008). History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. *Journal of Baltic Studies*, 39, (4), Special Issue: Contested and Shared Places of Memory. History and Politics in North Eastern Europe, pp. 499-516. [In English].
6. Rakfeldt, J. (2015). Home Environments, Memories, and Life Stories: Preservation of Estonian National Identity. *Journal of Baltic Studies*, 46(4), pp. 511-542. [In English].
7. Kasekamp, A. (2004). Political Change in Estonia during the 1990s. *History and Change*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. [In English].
8. Brüggemann, K., Kasekamp, A. (2008). The Politics of History and the War of Monuments in Estonia. *Nationalities Papers*, 36(3), pp. 425-448. [In English].
9. Kasekamp, A. (2010). *A history of the Baltic states*. Palgrave Essential Histories. Houndmills, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan. [In English].
10. Toivo, U., Raun. (2002). *Estonia and the Estonians*. Hoover Institution Press; 2nd Edition, Updated 2nd. [In English].
11. Saarts, T. (2016). The ethnic-colonial communist legacy and the formation of the Estonian and Latvian party systems. *Trames*, 20(70/65), 2, pp. 115-143. [In English].
12. (2022). *Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 3 (2021): Propaganda, Immigration, and Monuments. Perspectives on Methods Used to Entrench Soviet Power in Estonia in the 1950s-1980s*. Tartu: Tartu University Press. [In English].
13. (2020). *Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 2 (2019): "Priboi" Files: Articles and Documents of the March Deportation of 1949*. Tartu: Tartu University Press. [In English].

14. (2018). *Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 1 (2018). Eesti Mälu Instituudi toimetised 1 (2018): Sovetisation and Violence: The Case of Estonia*. Tartu: Tartu University Press. [In English].
15. (2020). *Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru* [The integration dimensions of transformations of the post-soviet space]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy”. [In Ukrainian].
16. (2020). *Istorychni peredumovy stanovlennia zovnishnopolitychnoi oriantatsii krain postradianskoho prostoru* [Historical prerequisites for the formation of the foreign policy orientation of the countries of the post-Soviet space]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy”. [In Ukrainian].
17. Orlova, T. (2020). *Kulturno-istorychni peredumovy formuvannia zovnishnoi polityky suchasnoi Estonii* [Cultural and historical prerequisites for the formation of the foreign policy of modern Estonia]. *Istorychni peredumovy stanovlennia zovnishnopolitychnoi oriantatsii krain postradianskoho prostoru* [Historical prerequisites for the formation of the foreign policy orientation of the countries of the post-Soviet space]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy”, pp. 32-43. [In Ukrainian].
18. Orlova, T. (2021). *Estoniia za umovkryzykintsia XX – pochatkuXXI st.: pohliad istoryka* [Estonia during the crisis of the late 20th and early 21st centuries: a historian's view]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Seriiia “Istoriia” [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. “History” series], 2 (149), pp. 50-55. [In Ukrainian].
19. Mazina, A. (2009). *Osoblyvosti demokratychnoho protsesu v krainakh Baltii* [Features of the democratic process in the Baltic States]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei* [Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it], 16, pp. 387-393. [In Ukrainian].
20. Onatskyi, M. (2020). *Sotsialno-ekonomichni peretvorennia v Estonii v postradianskyi period: dosvid modernizatsiinykh zmin* [Socio-economic transformations in Estonia in the post-Soviet period: the experience of modernization changes]. *Biznes inform* [Business information], 12, pp. 72-81. [Online]. Available from: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-12_0-pages-72_81.pdf [In Ukrainian].
21. Vitman, K. (2006). *Movna polityka Estonii: dzherela i naslidky zastosuvannia* [Language policy of Estonia: sources and consequences of application]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 4, pp. 55-64. [In Ukrainian].
22. Pylyp, L. *Te, sheho zrobyty iz symvolamy komunizmu v Ukraini, nemozhlyvo v Estonii – pravoznavets* [What is done with the symbols of communism in Ukraine is impossible in Estonia – jurist]. *Radio Svoboda* [RadioLiberty]. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/amp/24905916.html> [In Ukrainian].
23. Trehub, H. (2012). *Estonskyi zdorovy hluzd: posol Estonii v Ukraini Lauri Lepik pro shliakh svoiei krainy do Yevro soiuzu* [Estonian Common Sense: Estonian Ambassador to Ukraine Lauri Lepik about his country's path to the European Union]. *Ukrainskyi tyzhden* [Ukrainian week], 9. [Online]. Available from: <https://tyzhden.ua/World/43799> [In Ukrainian].
24. *Lokomotyv deradianizatsii. Dosvid Estonii* [The locomotive of de-Sovietization. Experience of Estonia]. *Ukrainskyi tyzhden* [Ukrainian week]. [Online]. Available from: <https://tyzhden.ua/World/76468> [In Ukrainian].
25. Trehub, H. *Elektronna demokratiia* [Electronic democracy]. *Ukrainskyi tyzhden* [Ukrainian week]. [Online]. Available from: <https://tyzhden.ua/Society/25977> [In Ukrainian].
26. Lazur, V. *“Vvichlyvyi inkvizytor”. Yak v Estonii pratsuiie movna inspektsiia?* [“Polite Inquisitor”. How does the language inspection work in Estonia?]. *Radio Svoboda* [Radio Liberty]. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29823542.html> [In Ukrainian].

27. Estonian Institute of Historical Memory. [Online]. Available from: <https://mnemosyne.ee/en> [In English].
28. Vabamu Museum of Occupations and Freedom. [Online]. Available from: <https://www.vabamu.ee/en> [In English].

Mudriievska I. Overcoming the Totalitarian Legacy in Estonia at the End of the 20th – Beginning of the 21th Century.

The features of the process of overcoming the totalitarian legacy in the Republic of Estonia at the end of the 20th – beginning of the 21th century are studied. It is revealed that in Estonia after the restoration of independence, the restoration of the constitutional order, state structures and the change of the political elite as a result of free elections had took place. It is described that a new legislative base and economic system were built in Estonia, and the development of the foundations of civil society began, which have enabled it to claim for integration into the Western democracy community already in the last decade of the 20th century.

It is noted that the success of the de-Sovietization of the Republic of Estonia is due to the complete abandonment of the remnants of the USSR system. It is revealed that Estonia made significant efforts to create its own national security system in the direction of creating its own security intelligence agencies, army and joining NATO, as well as protecting national interests in resolving language issues and obtaining Estonian citizenship.

It is noted that the Republic of Estonia preserves the memory of Soviet repressions at the state level. The study of the occupation periods and crimes of the communist and Nazi totalitarian regimes in Estonia has received a great attention from both the state and public institutions. In this context, it is worth noting the activity of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, the Estonian Institute of Historical Memory, Vabamu Museum of Occupations and Freedom, the Memorial to Victims of Communism, is also planned to be created the International Museum for the Victims of Communism.

It is emphasized that at the current stage, the experience of modernization changes in this country is considered the most successful among the countries of the post-Soviet space. It was concluded that this experience is very useful for following in Ukraine as well, since Estonia has taken decisive steps to overcome the practices of the Soviet past in the political, economic, and public spheres, build the state on the basis of national and European values, and reform all spheres of society's life.

Keywords: Estonia, restoration, independence, totalitarian legacy, overcoming, reforms, integration.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94.322+0.018:930

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-11>

Отрош М.І.

<https://orsid.org/0009-0006-1888-3501>

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті ставиться завдання дослідження сформованої в часи правління Леніна радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, яка після Жовтневої революції 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні. Прихід до державного керівництва більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь. При негативному ставленні до всіх релігій більшовики виявляли особливу ворожість до православ'я, тому їх відносини з церквою з самого початку набули конфліктних форм. Декрет Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави» від 20 січня 1918 р. позбавив православну церкву юридичних і майнових прав та заклав основи її безправного становища на увесь період існування радянської влади. Цей декрет став замахом на весь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Розпочався активний процес захоплення та вилучення монастирських і церковних будівель. Тисячі духовних осіб та активних віруючих були кинуті до в'язниць і концтаборів, масово відбувалися позасудові розправи над ними.

Проведена більшовиками протягом 1918-1920 рр. блюзнірська кампанія з розкриття рак зі святими мощами стала першою з найбільших загальнодержавних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. Вилучені у монастирях і соборах святі мощі поміщалися в атеїстичні музеї. Особи, винні у протидії розкриттю рак зі святими мощами, притягалися до кримінальної відповідальності. Одночасно відбувалося масове закриття монастирів, у них вилучалися земельні угіддя та будівлі, проводилися ревізії та пограбування церковних цінностей, населенники виселялися і зазнавали репресій. Під виглядом проведеної 1922 р. кампанії з вилучення у храмах предметів із дорогоцінних металів для реалізації на допомогу голодуючим розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. До обвинувачених в організації протидії вилученню церковних цінностей застосовувалася вища міра покарання. У цей період більшовики намагалися також усунути від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архієпископів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а в подальшому розкласти та знищити.

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики в період правління Леніна. Стосовно до інших конфесій, всупереч деклараціям про повну рівноправність усіх релігій у радянській державі, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православної церкві протиставлялися усі інші релігії, які раніше обмежувалися у правах або переслідувалися царизмом. Однак наприкінці 1923 р. (вже без участі тяжко хворого Леніна, який раніше був безпосередньо причетний до прийняття практично всіх принципово важливих рішень радянського уряду і більшовицької партії щодо церковної політики) в СРСР формується нова структура здійснення державної релігійної політики та відбувається перехід радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп»).

Ключові слова: політика більшовиків у галузі релігії, ленінські основи радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, гоніння на православну церкву та фізичні

розправи над представниками духовенства, радянське антирелігійне законодавство та практика його застосування, кампанія з розкриття святих мощей, кампанія з вилучення церковних цінностей.

У пропонованій статті основна увага зосереджена на висвітленні радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, що знайшла своє відображення в антирелігійному законодавстві та практиці його застосування, направлених на позбавлення церковних структур юридичних і майнових прав, утисків політичних прав духовенства та розправ над ним, особливо жорстоких у початковий період існування радянської держави. Ця тоталітарна модель державно-церковних відносин була сформована в основних своїх рисах ще за часів правління В.І. Леніна і заклала основи безправного становища церкви на увесь період існування радянської влади.

Незважаючи на важливість цієї проблеми (особливо в практичному плані, оскільки модель державно-церковних відносин безпосередньо впливає на належне забезпечення релігійних прав і свобод кожної віруючої людини), вона до цього часу залишається недостатньо дослідженою. Публікації та праці, насамперед церковних авторів, що стали з'являтися у пострадянський період, через різні причини всебічно не розкривають дану проблему. До цього часу бракує комплексних академічних досліджень з проблематики державно-церковних відносин в СРСР, особливо в початковий період існування радянської влади. Попри це, під час цього дослідження нами активно використовувалися праці Н. Кривошеєвої, С. Козлова-Струтинського, П. Парфеньєва та деяких інших авторів, так само як і відповідні архівні матеріали та енциклопедичні видання різних християнських конфесій, які, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу при висвітленні порушеної проблематики.

Отже, необхідність подібного дослідження і надалі залишається актуальною та обумовлюється тією обставиною, що радянський тоталітарний спадок у сфері державно-церковних відносин включно з питанням дотримання релігійної свободи в СРСР увійшов до кола основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік. Саме тому головну увагу при дослідженні радянського тоталітарного спадку у релігійній сфері ми приділимо аналізу відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів радянської держави, висвітливши при цьому особливу роль В.І. Леніна в їх виробленні, прийнятті та застосуванні на практиці.

Радянська тоталітарна політика у галузі релігії почала активно формуватися ще в часи правління В.І. Леніна (Ульянова), який після так званої Жовтневої соціалістичної революції став з 27 жовтня 1917 р. головою радянського уряду – Ради народних комісарів (РНК). За Леніна був повністю змінений державний і суспільний устрій країни. Проголошувалося, що вся влада в країні належить радам робітничих і селянських депутатів, однак фактично державою керувала верхівка Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) на чолі з

Ленінім. Усі інші політичні партії були заборонені, опозиційна преса ліквідована, обрані на загальних демократичних виборах Установчі збори розігнано, політичні та ідейні противники більшовиків зазнавали репресій. Були націоналізовані великі земельні володіння, промислові підприємства, банки, залізничний і водний транспорт тощо. Під керівництвом Леніна відбулося утворення нових форм радянської державності. У грудні 1922 р. формально незалежні РСФРР, Українська РСР, Білоруська РСР і Закавказька СФРР (включала Азербайджан, Вірменію і Грузію) об'єдналися у Союз Радянських Соціалістичних Республік. На цьому політичному тлі в період правління Леніна і формувалася політика більшовиків у сфері релігії та вибудовувалася радянська тоталітарна модель державно-церковних відносин.

Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні і характер державно-церковних відносин. Перш за все це стосувалося православної церкви – найбільшої і найвпливовішої конфесії, яка раніше офіційно займала провідне становище. При негативному ставленні до всіх релігій більшовики виявляли до православ'я особливу ворожість. Відносини Радянської держави з церквою з самого початку прийняли конфліктні форми. Для Російської церкви прихід до державного керівництва більшовицької партії означав настання епохи жорстоких гонінь. Встановлення в країні радянської влади супроводжувалося серією жорстоких розправ революційних загонів над представниками духовенства. По всій країні відбувалися вбивства єпископів, священників, а також мирян, які стали на захист своїх храмів. У перші місяці після революції радянська влада, зазвисяй, заперечувала свою причетність до вбивств представників духовенства, однак очевидний зв'язок цих розправ з більшовицькою пропагандою, яка оголошувала священників ворогами революції, захисниками інтересів поміщиків і капіталістів.

На словах більшовики заявляли про свою відданість демократичним принципам рівності всіх релігій і свободи совісті. Перші законодавчі акти радянської влади в релігійній сфері дійсно формально продовжували курс попереднього буржуазного уряду (сформованого після Лютневої революції 1917 р.) на створення позаконфесійної держави. Прийнята РНК 2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії» проголошувала «скасування всіх і всіляких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень» і по суті повторювала положення «Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання» від 3 березня того ж року, постанов Тимчасового уряду від 20 березня «Про скасування віросповідних і національних обмежень» і від 14 липня «Про свободу совісті». Постанова Народного комісаріату освіти (Наркомосвіти) від 11 грудня 1917 р. «Про передання справи виховання та освіти з духовного відомства у відання комісаріату народної освіти» [1], що переводила всі духовні навчальні заклади під управління Наркомосвіти, ґрунтувалася на постанові Тимчасового уряду від 20 червня того ж року про

об'єднання навчальних закладів різних відомств (зокрема духовного) у відання Міністерства народної освіти.

Втім, якщо Тимчасовий уряд ініціював лише деякі часткові реформи у релігійній сфері, пропонуючи остаточне врегулювання державно-церковних відносин після Установчих зборів, то радянська влада негайно розпочала рішучий і послідовний наступ на позиції церкви. Одним з найперших радянських законодавчих актів став декрет «Про землю» від 27 жовтня 1917 р., який скасовував право власності на всі монастирські та церковні землі (п. 2) [2, с. 3]. 16 грудня того ж року був опублікований декрет «Про розірвання шлюбу», а 18 грудня – «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану», згідно з якими реєстрація актів шлюбу, народження і смерті переходила від релігійних організацій у відання державних органів. Наприкінці грудня 1917 р. – січня 1918 р. відбулося звільнення з армії та флоту військових духовників, були закриті палацові та деякі домові храми, конфіскована синодальна типографія, через що припинився випуск «Церковних відомостей» і «Церковно-громадського вісника». 4 січня 1918 р. РНК постановила реквізувати приміщення Олександрівської лаври (що було зірвано організованим спротивом віруючих, але призвело до жертв), а також майно храмів Московського Кремля. Пізніше Ленін в одній з своїх публічних промов згадав релігійне питання серед завдань, з якими не міг справитися Тимчасовий уряд, а більшовики вирішили їх у найкоротший період: «За яких-небудь десять тижнів, починаючи з 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. до розгону Установчих зборів (5 січня 1918 р.), ми зробили у цій сфері в тисячу разів більше ніж за вісім місяців своєї влади зробили буржуазні демократи і ліберали (кадети) та дрібнобуржуазні демократи (меншовики та есери)» [3, с. 145]. Цю рішучість Ленін пояснював тим, що більшовики, на відміну від Тимчасового уряду, не відчували жодної поваги до «пережитків, залишків кріпосництва... тричі проклятого середньовіччя», до якого він відносив і релігію: «Ми з релігією боролися і боремся по-справжньому». Отже, дійсною метою релігійної політики радянської влади було не розмежування сфер державної і церковної діяльності, а безпосередня боротьба з церквою.

Особливого значення відразу після приходу більшовиків до влади Ленін надавав розробці основного законодавчого акту, який повинен був визначити місце релігії у Радянській державі. 20 січня 1918 р. такий законопроект був розглянутий і затверджений на засіданні РНК. Спочатку він називався декретом «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» (назва «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» з'явилася після його опублікування у збірнику «Собрание узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства» 26 січня того ж року). У законі повторювалися принципи вільного сповідання будь-якої релігії, підтверджувалося позбавлення релігійних організацій матеріальної підтримки з боку держави, при цьому встановлювалися серйозні обмеження на їхню діяльність.

Встановлювалася пряма заборона на викладання релігійних віровчень в усіх школах (включно з приватними) з викладанням загальноосвітніх предметів. Найбільш тяжким для церкви було позбавлення її юридичних і майнових прав: «Жодні церковні та релігійні товариства не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають. Усе майно існуючих в Росії церковних і релігійних товариств оголошується народною власністю». Можливо, Ленін зі свої матеріалістичним світоглядом гадав, що знищення матеріальної основи церковної організації мало привести до її швидкого занепаду. Таким чином, декрет «Про відокремлення церкви від держави» заклав основи безправного становища церкви на увесь період існування радянської влади.

24 січня 1918 р. був прийнятий декрет «Про запровадження західноєвропейського календаря», згідно з яким першим днем після 31 січня того ж року стало вважатися не 1 лютого, а 14 лютого [4, с. 10]. З цього часу держава і православна церква стали жити за різним календарним стилем. У перші роки радянської влади співіснування державного і церковного календарів не створювало серйозних проблем, однак у подальшому, коли власті стали бачити у переході на новий стиль ознаку лояльності, ця проблема набула для церкви гострого характеру. 14 лютого 1918 р. вийшов декрет про ліквідування придворного духовенства і передання добродійних установ двірського відомства з усіма капіталами у відання Наркомату державного піклування і закриття придворних соборів і церков. Через тиждень після прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави» загін червоногвардійців зайняв приміщення Синоду у Петрограді, конфіскував цінні папери та активи на суму 46 млн. рублів. Робота колишніх синодальних органів була припинена. Окрім того більшовики поки не втручалися у діяльність заснованих Помісним Собором вищих органів церковного управління в Москві – очолюваних патріархом Синоду і Вищої Церковної Ради.

Помісний Собор своєю постановою від 25 січня (7 лютого) 1918 р. назвав декрет «Про відокремлення церкви від держави» замахом на увесь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Собор закликав віруючих об'єднуватися для захисту святинь. По всій країні скликалися зібрання духовенства і мирян, створювалися об'єднання парафій. У січні та на початку лютого у Петрограді, Москві та багатьох інших містах відбулася багатолюдна хресна хода. У Харкові, Воронежі, Самарі, Шацьку і Тулі по мирних церковних процесіях був відкритий вогонь з боку червоногвардійців, серед віруючих були жертви. Очевидно в цей час у радянському керівництві обговорювалася можливість проведення організованих репресій проти православної церкви. Ленін доручив керуючому справами РНК В.Д. Бонч-Бруєвичу передати патріарху Тихону, що «Радянська влада не збирається надівати на його голову вінець мучеництва, але всі ті, хто будуть розповсюджувати його твори, будуть арештовані та віддані під суд» [5, с. 142]. Разом з тим, активні виступи проти прийняття декрету «Про відокремлення

церкви від держави» виявились несподіваними для більшовиків, які розраховували, що декрет не зустрінє серйозного спротиву. До того ж у лютому-березні 1918 р. становище радянської держави стало особливо нестійким через наступ німецьких військ і втрати величезних територій на заході країни. У таких умовах більшовики вважали можливим вступити в діалог з церквою і висловили готовність піти на певні поступки з менш важливих для них на той момент релігійних питань. Зокрема, радянські високопосадовці на чолі з наркомом юстиції Д.І. Курським під час зустрічі з офіційними представниками церкви, що відбулася 27 березня 1918 р. в Москві, заявили про можливість пом'якшення норм декрету «Про відокремлення церкви від держави» при його практичній реалізації шляхом видання додаткових інструкцій і постанов з урахуванням інтересів церкви. Проте ця обіцянка так ніколи і не була виконана.

8 травня 1918 р. при Наркоматі юстиції (НКЮ) був створений 8-й (з 1922 р. – 5-й) відділ з проведення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави» – головна урядова установа, відповідальна за релігійну політику в країні. Неофіційно 8-й відділ також називався Ліквідаційним, оскільки його основним завданням була повна ліквідація колишньої, дореволюційної системи державно-церковних відносин. Існувало і більш розширене тлумачення завдань відділу: ліквідація всієї ієрархічної системи управління РПЦ і перетворення її у сукупність самокерованих релігійних громад. Керівником 8-го відділу став заступник наркома юстиції П.А. Красіков, відомий особливою нетерпимістю до релігії.

10 липня 1918 р. була прийнята Конституція РСФРР, що підтвердила положення декрету «Про відокремлення церкви від держави»: «З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті церква відокремлюється від держави і школа від церкви, а свобода релігійної і антирелігійної пропаганди визнається за усіма громадянами» (Розділ II, пункт 13). Конституція утвердила позбавлення виборчих прав духовенства поряд із злочинцями, колишніми поліцейськими та іншими особами, які «живуть на нетрудові доходи»: «Не вибирають і не можуть бути обраними... ченці та духовні служителі церков і релігійних культів» (Розділ IV, пункт 65) [6, с. 63-71].

У відповідь на практику захисту храмів від погромників через збір прихожан дзвоном, 30 липня 1918 р. вийшов декрет РНК «Про набатний дзвін», згідно з яким за скликання населення набатом винуватці підлягали суду революційного трибуналу [7, с. 97]. 24 серпня того ж року була видана постанова (інструкція) НКЮ «Про порядок втілення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [8, с. 116-122], що висувала ще більш жорсткі вимоги до релігійних об'єднань. Інструкція роз'яснювала порядок надання молитовних будівель в користування громадам віруючих після обов'язкового укладення договору з місцевими органами влади та опису їх представниками церковного майна. Утверджувалося повне вилучення у релігійних товариств

усього небогослужбового майна, закривалися усі релігійні добродійні та просвітницькі товариства. 20 вересня 1918 р. через конфіскацію приміщень Московського єпархіального будинку, де проходили соборні засідання, передчасно припинив свою роботу Всеросійський Помісний Собор. Почастішали випадки нападу більшовицьких загонів на монастирі з пограбуванням або конфіскацією монастирського майна. До того ж нерідко траплялися випадки жорстоких розправ з насельниками монастирів або мирянами, які ставали на їх захист.

Стосовно активного духовенства все частіше застосовувалося тюремне ув'язнення. Масштаб арештів став настільки значним, що 11 червня 1918 р. Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК) знайшла за потрібне оповістити населення: «жоден священик, єпископ тощо не був і ніколи не буде арештований тільки за те, що він духовна особа; ті ж, хто проводить контрреволюційну діяльність, незалежно від своєї приналежності до духовного звання, будуть притягуватися до відповідальності, але не за релігійну, а за антиурядову діяльність». Подібна аргументація щодо переслідування духовенства буде використовуватися в подальшому практично увесь час існування радянської влади. На першому етапі репресій влада ще уникала офіційного винесення священнослужителям смертних вироків. Однак все частіше стали відбуватися позасудові розправи над духовенством. Організованого характеру репресії набули після видання 5 вересня 1918 р. декрету РНК «Про «Червоний терор»», який наказував забезпечити захист Радянської Республіки «від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах», а також постановляв, що «підлягають розстрілу всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов і закатів» [9, с. 789]. Священнослужителів розстрілювали за одну лише належність до духовного стану, звичайно об'єднуючи в групи засуджених разом з колишніми офіцерами російської армії, чиновниками, політичними діячами і підприємцями, або як заручників у відповідь на терористичні акти проти радянських керівників, або за абсолютно надуманими обвинуваченнями у підготовці збройних виступів проти радянської влади. Сам Ленін в період громадянської війни включав духовенство до категорії потенційних ворогів нової влади, проти яких повинні бути в першу чергу направлені репресії. Так, у телеграмі до Пензенського губвиконкому після антибільшовицького селянського повстання у серпні 1918 р. Ленін вказував: «...провести масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців; сумнівних кинути до концентраційного табору за містом» [10, с. 143-144]. Усього в 1918 р., згідно з даними ВНК, за вирокami революційних трибуналів було розстріляно 827 священнослужителів (за іншими даними – близько 3 тисяч).

Пряма загроза в цей час нависла і над самим патріархом. У більшовицькій пресі святителя Тихона відкрито звинувачували у причетності до «змови Локкарта» – спробі повалення радянського уряду, нібито організованій главою

британської місії у Москві Р. Локкартом і відвернутій зусиллями Всеросійської надзвичайної комісії. У першу річницю приходу більшовиків до влади патріарх Тихон звернувся з відкритим посланням до РНК. Звертаючи увагу на невиконання більшовиками усіх даних йому після приходу до влади обіцянок, патріарх особливо наголосив на порушеннях свободи у справах віри: «Не проходить дня, щоб в органах вашої преси не розміщувалися найжахливіші наклепи на Церкву Христову та її служителів, злобні богохульства і блюзнірства... Ви наклали свою руку на церковну власність, зібрану поколіннями віруючих людей, і не задумалися порушити їх останню волю. Ви закрили низку монастирів і домових церков, без будь-якого на те приводу і причини. Ви унеможливили доступ до Московського Кремля – це священне надбання усього віруючого народу». Святитель Тихон писав про вчинювані більшовиками криваві репресії: «Страчують єпископів, священників, ченців і черниць. Ні в чому не повинних, а просто за огульними обвинуваченнями у якійсь розпливчатій і невизначеній контрреволюції». Патріарх умовляв більшовицьких правителів: «...відзначте річницю свого перебування при владі звільненням ув'язнених, припиненням кровопролиття, насильства, розорення, утисків віри; зверніться не до руйнування, а до встановлення порядку і законності, дайте народу бажаний і заслужений ним відпочинок від міжусобної брані» [11, с. 149-151]. 24 листопада був проведений обшук у патріаршій резиденції на території Троїцького подвір'я, патріарх зазнав домашньому арешту, а згодом доставлений на допит у ВНК. Святитель Тихон відхилив звинувачення у закликах до повалення радянської влади: «Жодних звернень щодо «повалення радянської влади» я не підписував і будь-яких дій для цього не вживав і вживати не збираюся. Що багатьом заходам народних правителів я не співчуюю і не можу співчувати, як служителю Христових начал, цього я не приховую, але... не наша справа судити про земну владу, Богом допущену, а тим більше вживати дії, направлені на її повалення» [12, с. 75]. 6 січня 1919 р. після чисельних клопотань з боку Синоду та об'єднань парафіян патріарх був звільнений з під домашнього арешту.

Наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. відбувається перехід від стихійних «кавалерійських атак на церкву» до більш організованого наступу на релігійні організації. Пізніше в радянській атеїстичній літературі цей період антицерковної боротьби отримав назву «бурі і натиску». Більшовицьке керівництво до деякої міри переглянуло погляди на причини значного впливу церкви у суспільстві. Якщо раніше це пов'язувалося перш за все з матеріальними церковними багатствами, то тепер пояснювалося головним чином наявністю релігійних забобонів у відсталих мас населення. Отже, найважливішим знаряддям боротьби з церквою ставала антирелігійна пропаганда, рішучий наступ на «релігійне мракобісся» для найшвидшої перемоги над «темнотою мас». Подібні погляди отримали свої відображення у прийнятій у березні 1919 р. на VIII партійному з'їзді Програмі РКП(б),

складеній під керівництвом і за особистої участі Леніна. У галузі церковної політики більшовикам віднині пропонувалося не задовольнятися відокремленням церкви від держави, а «неухильно здійснювати фактичне звільнення трудящих мас від релігійних забобонів шляхом пропаганди і підвищення свідомості мас». До того ж в партійній програмі робилося застереження, що вести пропаганду проти церкви потрібно «турботливо уникаючи будь-якого ображення почуттів віруючої частини населення і закріплення релігійного фанатизму». У цьому уточненні, очевидно, виявлялася обережність Леніна, який побоювався під час громадянської війни позбутися підтримки селянства через надмірні антицерковні акції. Раніше, у листопаді 1918 р., у виступі на I Всеросійському з'їзді робітниць Ленін підкреслив: «Боротися з релігійними забобонами треба надзвичайно обережно; багато шкоди завдають ті, котрі вносять у цю боротьбу образу релігійного почуття. Потрібно боротися шляхом пропаганди, шляхом просвіти. Вносячи гостроту в боротьбу, ми можемо озлобити масу; така боротьба зміцнює поділ мас за принципом релігії, наша ж сила в єдності. Найбільш глибоке джерело релігійних забобонів – це злиденність і темнота; з цим злом і повинні ми боротися» [13, с. 186].

Втім, образа релігійного почуття розумілася більшовиками досить своєрідно. Прийняття пункту про повагу почуттів віруючих у партійній програмі відбулося у розпалі блюзнірської кампанії з розкриття мощей. Вона стала першою і єдиною з найбільших подібних загальнодержавних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. У жовтні 1918 р., під час погрому в Олександровому Свірському в честь Святої Троїці чоловічому монастирі була вперше розкрита рака з мощами преподобного Олександра Свірського. 3 лютого 1919 р. розкриття мощей набуло вже масового характеру. 16 лютого Колегія НКЮ прийняла спеціальну постанову «Про організоване розкриття мощей». Улаштовувачам кампанії здавалося, що «викриття шахрайських витівок церковників з мощами» (демонстрація тлінності останків святих) за короткий час підірве авторитет церкви серед народу. Подібних поглядів дотримувався в той момент і сам Ленін. Одночасно і взаємопов'язано з кампанією з розкриття мощей відбувалося масове закриття монастирів. У перший рік радянської влади становище монастирів залишалося невизначеним: у них вилучали земельні угіддя і приміщення, проводилися ревізії, насельники зазнавали репресій, однак в цілому монастирське життя в монастирях зберігалося. З весни 1918 р. розпочався процес переходу монастирів на становище сільськогосподарських артілей або комун, що дозволялося радянським законодавством. Однак з осені того ж року 8-й відділ НКЮ став вимагати від місцевої влади «ліквідації чорних гнізд» (так монастирі називалися навіть в офіційних радянських документах). Формальною підставою для таких акцій звичайно слугували розпорядження про виселення з монастирів «дармоїдського елементу». Виселення ченців, зазвичай, супроводжувалося

чисельними ексцесами. У ченців відбиралися харчі, одяг, взуття, церковні цінності зазнавали пограбування.

У 1919 р. були запроваджені нові обмежувальні заходи щодо діяльності релігійних організацій. Вийшли розпорядження про недопущення викладання основ релігії особам до 18 років, про заборону релігійної добродійності, про допустимість закриття храмів «на запит трудящих мас» для використання їх будівель під заклади культури та освіти. Були націоналізовані усі дитячі виховні заклади. Невеликі церковні притулки закривалися, а їхні вихованці розподілялися по інших дитячих будинках. У зв'язку з тим, що більшовики почали спекулятивні зовнішньоторговельні операції, вони систематично конфісковували на користь держави з храмів вироби з дорогоцінних металів.

Під час громадянської війни значна частина території країни вийшла з-під контролю радянської влади. Антибільшовицькі воєнні уряди, що встановилися у цих регіонах, зазвичай, виявляли доброзичливе ставлення до православної церкви; їхні війська, що вступали у міста, віталися церковними дзвонами. На цих територіях багато архіпастирів і кліриків включилися в політичну діяльність, у ворожих більшовикам арміях було військове духовенство. Подібні факти активно використовувалися більшовицькою пропагандою і слугували приводом для антицерковних акцій. Безпосередні репресії проти духовенства набули в 1919 р. великого розмаху, особливо в прифронтовій смузі. Масові страти священнослужителів відбувалися, зазвичай, після приходу червоних військ. По всій країні, за підрахунками дослідників, під час громадянської війни було страчено близько 15 тис. священнослужителів і активних мирян з парафіяльних союзів і братств. Велика кількість віруючих була ув'язнена та кинута до в'язниць і концтаборів. Багато архіпастирів і пастирів вимушені були залишити батьківщину.

Патріарх Тихон ще на початку громадянської війни відмовився дати благословення Білому руху, засуджуючи братовбивство, від кого б воно не виходило. Патріарх бачив порятунок від більшовизму в духовності, а не в кривавій війні. 8 жовтня 1919 р. святитель Тихон звернувся з посланням до архіпастирів і пастирів, в якому заявив про несправедливість обвинувачення церкви у «прихованій контрреволюції, направленій начебто до повалення радянського ладу». Патріарх закликав духовенство не давати «жодних приводів, що виправдовували б підозрілість радянської влади», підкорятися «її велінням» і відмовитися від будь-яких політичних виступів. Патріарше послання не було спробою якого-небудь пристосування до більшовицької влади. Воно з'явилося в дні найбільшого успіху білих військ за увесь час громадянської війни – одночасного максимального просування військ генерала А.І. Денікіна до Москви, переходу в контрнаступ адмірала А.В. Колчака у Західному Сибіру і походу генерала Н.Н. Юденича на Петроград. Більшовики в цей момент вже готували евакуацію урядових установ до Вологди і створювали структури для підпільної роботи. Однак успіхи білих військ виявилися

короткотерміновими, вже наприкінці жовтня 1919 р. Червона армія перейшла на всіх фронтах у вирішальний наступ. У цих умовах фактична пропозиція патріарха про встановлення нормальних відносин церкви з Радянською державою не знайшла відгуку. Патріарше послання обговорювалося 26 жовтня на засіданні Політбюро ЦК РКП (б) і 28 жовтня на засіданні РНК. Вищі органи партійно-державної влади прийняли рішення про посилення боротьби з церквою, давши особливе доручення з цього питання ВНК. Роз'яснюючи 27 жовтня органам пропаганди ситуацію з посланням патріарха, П.А. Красіков розцінив його як спробу «приспати пильність і енергію радянської влади» і закликав продовжувати «енергійну антирелігійну агітацію, розкриття мощей, розгін осередків реакції, монастирів» [14, с. 81-83]. Таким чином, відповіддю більшовиків на послання святителя Тихона про невтручання церкви в політику стало ще більше посилення репресій.

Радянська влада намагалася перешкодити діяльності органів вищого церковного управління. 24 грудня 1919 р. патріарх Тихон був знову запроторений під домашній арешт. 25 грудня було арештовано декілька членів Синоду – митрополити Новгородський Арсеній (Стадницький) і Тифліський священномученик Кирило (Смірнов), Крутицький архієпископ Іоасаф (Каллістов). Архієреї через деякий час були звільнені, але патріарх продовжував перебувати під домашнім арештом. У січні 1920 р. в Москві відбувся судовий процес над діячами Ради об'єднаних парафій на чолі з А.Д. Самаріним і Н.Д. Кузнецовим, які раніше виступали як учасники переговорів з радянською владою з боку церкви. Усі обвинувачені були засуджені до тривалих строків ув'язнення. За вироками трибуналів практикувалося масове ув'язнення небажаних для радянської влади духовних осіб в тюрми і концтабори «до завершення громадянської війни».

Активно продовжувалося закриття монастирів. У листопаді 1919 р. була прийнята постанова про ліквідування Троїце-Сергієвої лаври як монастиря. На пропозицію керівництва лаври перетворити її в трудову комуну П.А. Красіков відповів, що подібна практика, що раніше допускалася по відношенню до деяких монастирів «як виняток або поблажливість», віднині визнана радянською владою ненормальною і неприйнятною. 30 жовтня 1919 р. наркомати юстиції та землеробства видали спільний циркуляр, що забороняв ченцям і священикам, як позбавленим виборчих прав, бути членами сільськогосподарських об'єднань. Після цього почалася ліквідація монастирів, перетворених у сільськогосподарські артілі. Усього на кінець 1920 р. було зачинено 673 монастирі.

Влада активізувала кампанію з розкриття мощей. 30 липня 1920 р. РНК прийняла постанову «Про ліквідацію мощей у всеросійському масштабі», якою наказувалося вилучення мощей у віруючих і розміщення їх в атеїстичні музеї. 25 серпня того ж року вийшов циркуляр НКЮ про кримінальне переслідування за спротив протидіяти розкриттю мощей. Зокрема, був засуджений на 5 років

концтаборів Тихвінський єпископ Олексій (Сіманський, пізніше патріарх Московський і всія Русі Олексій I) за огляд мощей у Софіївському соборі Новгороду перед їх розкриттям властями. 10 травня 1920 р., коли стало відомо про заплановане вилучення мощей святителя Сергія Радонезького, патріарх Тихон знову звернувся до РНК з листом, в якому говорилося, що «закриття лаврських храмів і намір вивезти звідти мощі надзвичайно зачіпають нашу релігійну совість і є вторгненням світської влади у внутрішнє життя і вірування Церкви, що суперечить декрету про відокремлення Церкви від держави» [15, с. 163-168]. З цього питання патріарх запропонував особисто зустрітися з Леніним, але отримав відмову. У вересні 1920 р. мощі святителя Сергія були вилучені і вивезені до одного з московських музеїв. Усього на цей час по країні було здійснено 63 розкриття рак зі святими мощами. До осені цього року завершилася націоналізація церковного майна. Згідно із звітом 8-го відділу НКЮ, на цей час у церкві було вилучено 7150 млн. рублів, 828 тисяч десятин монастирської землі, 1112 доходних будинків тощо.

Особливістю більшовицької релігійної політики з осені 1919 р. став перехід до агентурної роботи для внесення розколу всередині церкви. Ініціаторами подібних акцій виступили органи ВНК. Призначений у жовтні 1919 р. начальником Секретного відділу ВНК М.І. Лаціс пояснював у доповідній записці необхідність подібного нового напрямку антицерковної боротьби: «Недостатньо однієї комуністичної проповіді, а необхідно зробити все, щоб принизити церкву в очах народу, щоб внести в неї розкладання і тим сприяти її падінню. Це практичне завдання не може взяти на себе ні наша партія, ні церковний відділ Наркомюсту. Не може, тому що в цій роботі доводиться удаватися до методів, які не личать ні нашій партії, ні Наркомюсту. Для цього у нас існує пристосований орган ВНК, який може проводити цю роботу цілком неофіційно» [16, с. 141-142]. Наприкінці жовтня 1919 р. Політбюро і РНК дали ВНК доручення працювати у цьому напрямку. Мова йшла перш за все про виявлення представників «прогресивного» (прорадянського) духовенства і залучення їх до співпраці [17, с. 29-40].

1 січня 1920 р. М.І. Лаціс дав розпорядження усім місцевим органам ВНК «чинити перешкоди чорносотенному духовенству, навіть арештовуючи, коли доведеться, і допомагати духовенству, яке стоїть за радянську владу». Завдяки підтримці радянських органів активізувалися розкольницькі групи, але в цілому на той момент дії ВНК щодо внутрішнього розкладання церкви не мали успіху. Проти державної підтримки «прогресивного духовенства» виступили деякі радянські керівники, перш за все глава 8-го відділу НКЮ П.А. Красіков. У серпні 1920 р. на його вимогу був ліквідований організований у Москві з санкції ВНК «Виконавчий комітет духовенства на началах комуністичного ладу» (Виконкомдух), який виступав посередником у переговорах влади з Патріархією, залучаючи до співробітництва різні релігійні угруповання, одночасно піддаючи критиці деякі надзвичайні дії 8-го відділу НКЮ. Глава

Виконкомдуху А.Ф. Філіппов був арештований за те, що «не добився суттєвого розкладення духовенства і переведення його до лав прибічників радянської влади, водночас заважав діяльності радянських установ у боротьбі з церковниками» [18, с. 81-82]. П.А. Красіков вимагав розстрілу А.Ф. Філіппова, але через декілька місяців той був звільнений і повернувся до роботи в «церковному» 6-му відділенні Секретного відділу ВНК. У листопаді 1920 р. Ленін запропонував керівникам відомств, причетних до релігійної політики, обмінятися думками про можливість використання «реформаторської» частини духовенства для усунення від управління церквою патріарха Тихона. Нарком просвіти А.В. Луначарський і глава ВНК Ф.Е. Дзержинський схвалили тактику негласної підтримки у своїх цілях «прогресивних» груп всередині церкви, а П.А. Красіков знову виступив рішуче проти цього.

Поступово керівництво РКП(б) схилилося до необхідності зміни тактики боротьби з церквою, до переходу від «військових прийомів і методів» до активізації перш за все пропагандистських зусиль серед населення. Вирішальною обставиною, що змінила деякі методи антирелігійної політики, став перехід на початку 1921 р. до нової економічної політики, основаної на компромісі з селянством: радянське керівництво було вимушене проявляти більш терпиме ставлення до релігії, оскільки переважна частина сільського населення залишалася віруючою. У квітні 1921 р. Ленін у записці секретарю ЦК РКП(б) В.М. Молотову засудив циркуляр ЦК із закликом до свята 1 травня: «викривати вигадки релігії». На думку Леніна, такий лозунг був нетактовним стосовно віруючих: «Саме з нагоди пасхи треба рекомендувати не викривати вигадки, а уникати, безумовно, всіляких образ релігії» [19, с. 140]. Відповідно до директиви Леніна 21 квітня того ж року в «Правді» була надрукована вказівка «у жодному разі не допускати будь-яких виступів, що ображали б релігійні почуття маси населення».

У травні 1921 р., під час підготовки резолюції пленуму ЦК РКП(б) про хід реалізації програми партії в галузі релігійних відносин, Ленін наполіг на вилученні пункту, що вимагав рішучої боротьби зі спробами «окремих служителів культу створити нову організацію церкви» (такою, власне, була позиція П.А. Красікова і 8-го відділу НКЮ). Вилучення пункту про боротьбу з «прогресивним» духовенством Ленін обґрунтував коротко: «Боротьбу з релігією поставити більш науково». Також була дана вказівка переробити проект резолюції, «щоб не виставляти на передній план питання щодо боротьби з релігією, і допустити, з низкою особливо обмежувальних умов, залишення в партії віруючих, але завідомо чесних і відданих комуністів» [20, с. 440]. Раніше Ленін принципово виступав проти наявності в РКП(б) осіб з релігійними поглядами. Так, наприклад, 30 травня 1919 р. він написав в Оргбюро ЦК записку про необхідність виключення з партії віруючих. Тепер Ленін не заперечував проти прийняття до РКП(б) рядових селян і робітників, які не порвали з церквою з побутових причин. Водночас у травні 1921 р. при відділі

пропаганди та агітації ЦК РКП(б) (Агітпроп) була утворена Комісія з антирелігійної пропаганди.

За деякого пом'якшення антирелігійної пропаганди загальний репресивний курс щодо православної церкви не зазнав у 1921 р. принципових змін. Як і раніше, хоча й менш активно, відбувалося закриття монастирів. За 1921 рік було ліквідовано 49 монастирів. Отже, на початок 1922 р. країна втратила майже 2/3 раніше існуючих монастирів. Тільки у вересні 1921 р. був офіційно звільнений з-під домашнього арешту патріарх Тихон. Продовжувались арешти та суди над представниками духовенства; на окраїнних територіях, як і раніше, відбувалися розправи над священиками, звинувачуваними в «контрреволюції».

Особисті погляди Леніна на релігію в цей час залишалися незмінними. Востаннє він докладно торкався питань антирелігійної пропаганди у статті «Про значення войовничого матеріалізму», написаній у лютому-березні 1922 р. й опублікованій у третьому номері журналу «Під прапором марксизму» того ж року. На його думку, «невтомна атеїстична пропаганда і боротьба» вимагають до себе особливої уваги. В той час як робота відповідальних за це державних установ «проводиться... вельми в'яло, надзвичайно незадовільно, зазнаючи, мабуть, на собі гніт загальних умов нашого суто російського (хоча і радянського) бюрократизму». Ленін закликав використовувати у боротьбі з релігією спадщину європейської «бойової атеїстичної літератури» позаминулого століття: «Жвава, жива, талановита, дотепно і відкрито нападаюча на панівну попівщину публіцистика старих атеїстів XVIII століття часто й густо виявиться в тисячу разів більш підходящою для того, щоб пробудити людей від релігійного сну, ніж нудні, сухі, не ілюстровані майже ніякими вміло підібраними фактами перекази марксизму, які превалюють у нашій літературі». Крім критики сухих і нудних праць радянських антирелігійних агітаторів Ленін виступив і проти сучасних йому досліджень в галузі релігієзнавства «буржуазних» авторів: «Погляньте на представників сучасної наукової критики релігій. Майже завжди ці представники освіченої буржуазії «доповнюють» своє ж власне спростування релігійних забобонів такими судженнями, які відразу викривають їх як ідейних рабів буржуазії, як «дипломованих лакеїв попівщини»» [21, с. 25-27].

У лютому-травні 1922 р., останні місяці фактичного керівництва Леніна Радянською державою, був організований новий масштабний наступ на православну церкву – кампанія з вилучення церковних цінностей. На той час, незважаючи на всі гоніння, церква змогла зберегти свої центральні та єпархіальні структури, як і раніше користувалася високою повагою більшості населення. До того ж після закінчення громадянської війни церква залишалася в країні фактично єдиним впливовим і відкрито діючим суспільним інститутом, незалежним від нової державної влади. Подібне становище було неприпустимим для радянського керівництва. У зв'язку із започаткуванням нової економічної політики більшовики були вимушені відмовитися від ідеї

швидкого подолання «релігійних забобонів», однак тепер вони робили ставку на усунення від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архієпископів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а в подальшому розкласти і знищити.

Приводом для нової потужної антицерковної кампанії став голод у Поволжі та інших регіонах, що розпочався навесні 1921 р. Церква відразу ж включилася в надання допомоги голодуючим і пропонувала владі взаємоприйнятне співробітництво. Частина радянських керівників (перш за все глава ВЦВК М.І. Калінін) вважали допустимим піти на порозуміння з церквою. У грудні 1921 р. – початку лютого 1922 р. було погоджено положення «Про можливу участь духовенства і церковних громад у справі надання допомоги голодуючим». Церква отримала юридичні права проводити добровільний збір пожертвувань. Патріарх Тихон висловив готовність передати на допомогу голодуючим церковні цінності. Однак інша частина партійно-державних діячів готувалася до насильницького вилучення у церкви матеріальних багатств. Найбільш активно за подібні акції виступав Л.Д. Троцький. 16 лютого 1922 р. був прийнятий декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим», який приписував конфіскацію у храмах предметів із дорогоцінних металів. 23 лютого декрет був опублікований, а 28 лютого патріарх Тихон звернувся до духовенства і віруючих із закликом, в якому заявив про допустимість пожертвування церковних предметів, що не освячені та не мають богослужбового вжитку, але вилучення богослужбових священних предметів розцінив як святотатство.

Насильницькі дії з вилучення цінностей із храмів викликали протести віруючих, в деяких місцях вони переросли у силовий спротив представникам влади. В Політбюро відбувалася полеміка з приводу необхідності застосування при вилученні репресивних заходів. М.І. Калінін, В.М. Молотов і Л.Б. Каменєв вимагали з обережністю виконувати поставлене завдання у зв'язку з загрозою масових безпорядків. Л.Д. Троцький, І.В. Сталін і Г.Є. Зінов'єв, навпаки, були прибічниками найжорстокіших дій проти віруючих, в чому їх підтримувало керівництво ГПУ. На самому початку більшість членів Політбюро схилилася до того, що «справа організації вилучення церковних цінностей ще не підготовлена і потребує відстрочення, принаймні в деяких місцях». Після повідомлень з міста Шуя Іваново-Вознесенської губернії, де 15 березня 1922 р. при зіткненні парафіян з військами були вбиті та поранені, в Політбюро виникло збентеження. 19 березня була складена інструктивна телеграма ЦК РКП(б) за підписом В.М. Молотова з вказівкою місцевим партійним органам «з огляду на виниклі ускладнення» припинити вилучення церковних цінностей і зосередитися на агітаційній роботі.

Ленін, який перебував у цей час у відпустці за станом здоров'я, отримавши повідомлення про телеграму В.М. Молотова того ж дня звернувся до членів Політбюро з секретним листом, вимагаючи вжиття надзвичайних заходів проти

керівництва церкви. Лист був написаний в агресивній тональності, в якості головного противника радянської влади вказувалося «чорносотенне духовенство на чолі зі своїм вождем», тобто патріархом Тихоном. Ленін приписував святителю Тихону «план дати нам вирішальний бій саме в даний момент», до того ж відразу сам стверджував, що саме в цей час боротьба з властями для церкви «особливо безнадійна і особливо невігідна». Навпаки, для влади «даний момент становить собою не тільки виключно сприятливий, але і взагалі єдиний момент, коли ми можемо 99-ма із 100 шансів на повний успіх розбити неприятеля вщент і забезпечити за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть». Ленін вважав, що опір вилученню цінностей на потреби жертв голоду підриває авторитет церкви, позбавляє її підтримки народних мас і створює для більшовиків зручні умови для насильницьких дій: «Саме тепер і тільки тепер... ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найшаленішою і нещадною енергією і, не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору... ніякий інший момент, крім надзвичайно важкого голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечив нам співчуття цих мас, або, принаймні, забезпечив би нам нейтралізацію цих мас». Проте Ленін помилково вважав, що церква володіла цінностями в декілька сотень мільйонів або навіть мільярдів золотих рублів (реальна вартість конфіскованих у 1922 р. церковних цінностей становила 4,6 млн. рублів) і мав серйозні фінансові плани на цей фонд, без якого, за його словами, «ніяка державна робота взагалі, ніяке господарське будівництво зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї, в особливості, зовсім немислимі». Перспектива порозуміння із західними державами на Генуезькій конференції була для Леніна додатковим аргументом для негайного проведення репресій проти церкви: «...за міжнародним становищем Росії для нас, за всієї вірогідності, після Генуї виявиться або може виявитися, що жорсткі заходи проти реакційного духовенства будуть політично нераціональні, можливо, навіть занадто небезпечні». Отже, робив висновок Ленін, «ми повинні саме тепер дати найрішучіший і нещадний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть». Ленін вважав необхідним, щоб Політбюро дало «детальну директиву судовій владі, також і усну, щоб процес проти шуйських заколотників, які чинять опір наданню допомоги голодуючим, був проведений максимально швидко і закінчився не інакше, як розстрілом дуже великої кількості найвпливовіших і найнебезпечніших чорносотенців м. Шуї, а по можливості також і не тільки цього міста, а й Москви та декількох інших духовних центрів... Чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще» [22, с. 141-143]. Патріарха Тихона Ленін вважав доцільним не арештовувати, але встановити над ним і над його листуванням ретельний контроль з боку ГПУ.

Зайнята Леніним позиція змінила розстановку сил в Політбюро, де більшість отримали прибічники жорсткої лінії. Під виглядом кампанії з вилучення цінностей розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. Оперативне керівництво на місцях здійснювали секретні трійки у складі секретаря губернського комітету партії, начальника губернського відділу ГПУ і губернського військового комісара. Перші ж арешти мали на меті позбавити церкву керівництва. Наприкінці березня 1922 р. в Москві за обвинуваченням в організації протидії вилученню церковних цінностей були заарештовані до в'язниць майже всі члени вищого церковного управління і Московської єпархіальної ради, найбільш видні та впливові ієреї і керівники органів парафіяльного управління. Згідно з вказівками Леніна у квітні 1922 р. в Іваново-Вознесенську був проведений суд над 24 священнослужителями і мирянами, 4 з них були розстріляні. У квітні-травні відбувся процес у Москві, на якому до смертної кари засудили 11 священнослужителів і мирян (5 з них були страчені). Ленін в обох випадках голосував за застосування смертних вироків. 4 травня 1922 р. був притягнутий до судової відповідальності патріарх Тихон, якого з наступного дня тримали під домашнім арештом. Вже після відсторонення Леніна через хворобу від управління державою, в червні-липні 1922 р. відбувся Петроградський процес 1922 р., що закінчився стратою митрополита Веніаміна (Казанського) і трьох інших новомучеників. У грудні 1922 р. відбувся другий Московський процес. Усього в 1922 р. по країні пройшло 250 судових процесів за обвинуваченням у «спротиві вилученню церковних цінностей», вирoki були винесені 732 обвинувачуваним.

Крім безпосередніх репресій органи влади організували групи «прогресивного духовенства» для вчинення дій проти канонічної ієрархії. 20 березня 1922 р. ГПУ доповідало в Політбюро про наявність церковної опозиції патріарху та «реакційній групі синоду». На думку ГПУ, цій опозиції слід було б надати можливість обрати до церковного керівництва «осіб, налаштованих більш доброзичливо до Радянської влади». 30 березня Л.Д. Троцький запропонував Політбюро план розколу церкви та розгрому її «чорносотенно-монархічного крила» за допомогою «буржуазно-угодовського» духовенства при підтримці влади, щоб «змусити довести їх цю кампанію всередині церкви до повного організаційного розриву з чорносотенною ієрархією, до власного нового собору та нових виборів ієрархії». Після цього Троцький мав намір негайно провести «кампанію проти обновленської церкви», перетворити «буржуазну реформацію церкви» у «викидень» [23, с. 163]. Цей план в Політбюро підтримали І.В. Сталін, В.М. Молотов, Г.Є. Зінов'єв і Л.Б. Каменєв. Ленін не висловив своєї думки, але фактично надав Л.Д. Троцькому загальне керівництво діями проти церкви, зокрема організацію у травні 1922 р. спроби захоплення вищої церковної влади групою обновленців. Водночас Ленін не схвалив пропозицію Л.Д. Троцького офіційно підтримати «прогресивне духовенство» в центральній партійній пресі. У середині травня

1922 р., незадовго до першого інсульту, Ленін у записці, складеній від імені членів Політбюро, виступив проти прийняття такого рішення, хоча в цілому схвалив пропозицію Л.Д. Троцького щодо активного втручання у внутрішні справи церкви («Ми не оспоруємо, частково навіть підтримуємо») [24, с. 314]. Влітку 1922 р. обновленський розкол розповсюдився по всій країні, дезорганізувавши центральне та єпархіальне церковне управління. Невизнання обновленського Вищого церковного управління слугувало підставою для репресій проти духовенства з боку влади. Згідно з декретом ВЦВК від 10 серпня 1922 р. стосовно священнослужителів, які боролися проти обновленців, застосовувалося адміністративне заслання без суду на 3 роки. У зв'язку з обвинуваченнями у причетності до протидії вилученню церковних цінностей і спротиву обновленцям були кинуті до в'язниць або адміністративно заслані 66 архієреїв РПЦ – більше половини від їх загальної кількості.

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики. Стосовно до інших конфесій, всупереч деклараціям про повну рівноправність усіх релігій у Радянській державі, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була, зазвичай, менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православної церкви протиставлялися всі інші релігії, які раніше обмежувалися в правах або переслідувалися царизмом. На практиці крім заяв про лояльність з боку релігійних лідерів визначальним чинником була ступінь структурної організації конфесії. Наявність централізованої ієрархічної структури слугувала для більшовиків вагомою підставою віднести цю конфесію до своїх противників. Так, Римо-католицьку церкву (РКЦ), яка хоча й перебувала за царизму в певних обмежувальних умовах, П.А. Красіков у своєму виступі перед співробітниками 8-го відділу НКЮ у травні 1918 рю відніс нарівні з православною до «великих церков», які «безумовно ворожі Радянській владі».

Католицькі ієрархи в Росії спочатку не відреагували на прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави», розраховуючи, що рішення радянської влади торкатимуться тільки колишньої державної церкви [40, с. 348]. Однак невдовзі були закриті католицька академія і семінарія в Петрограді, а після видання інструкції про втілення в життя декрету про відокремлення церкви від держави до католицьких парафій, як і до православних, були висунуті вимоги про націоналізацію їхнього майна. 9 вересня 1918 р. глава Могильовського архідіоцезу РКЦ архієпископ Едуард фон Ропп і екзарх російських греко-католиків протопресвітер Л. Фьодоров висловили протест у зв'язку з діями радянської влади, відмовившись передати церковне майно без санкції папи Римського. У травні 1919 р., отримавши інформацію про гоніння більшовиків на віруючих від архієпископа Е. фон Роппа і православних архієреїв сибірських єпархій, папа Римський Бенедикт XV доручив державному секретарю Ватикану кардиналу П. Гаспаррі звернутися до Леніна з посланням: «Ваші прибічники переслідують служителів

Бога, в особливості тих, хто належить до православної релігії. Святий отець Бенедикт XV умовляє Вас дати строгий наказ, щоб служителів будь-якої релігії поважали». У листі-відповіді нарком закордонних справ Г.В. Чичерін заявив, що православне населення перебуває в Радянській Росії у кращому становищі, ніж у країнах, «де панує католицизм». У липні того ж року Бенедикт XV звернувся з особистим листом до Г.В. Чичеріна, знову засудивши переслідування Російської церкви, і запропонував викупити конфісковане церковне начиння, але отримав відмову. Г.В. Чичерін знову заперечував факти релігійних гонінь в РСФРР [25, с. 348-356].

Як і православні, католики-миряни створили комітети із захисту храмів і духовенства, було утворено об'єднання католицьких парафіяльних рад. Католицькі парафії категорично відмовлялися укладати договори з місцевою владою щодо використання храмів. Опір католицького кліру і мирян викликав репресії з боку радянської влади. Декілька католицьких кліриків були заарештовані, частина храмів закриті. 29 квітня 1919 р. був затриманий архієпископ Е. фон Ропп (у листопаді того ж року висланий до Польщі), 2 квітня 1920 р. – архієпископ Ян Цепляк, звільнений через два тижні під зобов'язання «сприяти заспокоєнню умів». В цілому репресії більшовиків проти католиків були менш жорстокими, ніж стосовно православних. По-перше, в силу нечисленності своєї пастви в Росії католицька церква не сприймалася радянською владою як небезпечний противник; по-друге, переслідування католиків могли викликати небажані зовнішньополітичні ускладнення. Практикувався обмін арештованих католицьких кліриків на комуністів, ув'язнених у Польщі. У 1922 р. католицькі парафії протистояли вилученню церковних цінностей, а в грудні того ж року були закриті усі католицькі храми Петрограду, архієпископ Я. Цепляк зазнав короткотермінового арешту. У березні 1923 р. в Москві відбувся процес над архієпископом Я. Цепляком і 15 католицькими священиками. Прелат К. Будкевич за вироком трибуналу був страчений, а архієпископ Я. Цепляк, також засуджений до страти, після заміни смертної кари на відбування покарання у в'язниці був висланий навесні 1924 р. до Польщі [26, с. 146].

Різні протестантські деномінації сектантського толку (до кола сектантів більшовики включали і старообрядців) сприймалися радянською владою як переслідувана в дореволюційний період релігійна меншина, яка співчувала багатьом ідеям комунізму, що визначало їх відносно привілейований статус. Керівники сектантів в цілому позитивно сприйняли Жовтневу революцію 1917 р., заявляючи про лояльність радянському уряду. Одночасно в більшовицькому керівництві спочатку були сильні ідеї співробітництва з сектантами, зокрема заради використання в своїх інтересах їхніх міжнародних зв'язків з організаціями своєї одновірців у західних країнах. Оскільки сектантські громади звичайно не мали майна та освітніх закладів, положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» торкалися

їх щонайменше. Основною проблемою у відносинах Радянської держави з сектантами в роки громадянської війни було питання про військову службу. 4 січня 1919 р. був прийнятий декрет РНК «Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями». Для сектантів, віросповідання яких не дозволяло брати в руки зброю, військова служба замінювалася санітарною або «іншою загальнокорисною роботою». Рішення про це у кожному конкретному випадку приймав народний суд з урахуванням відповідної експертизи. Втім, на місцях державна влада досить нерідко притягувала сектантів до відповідальності за відмову від військової служби.

Крім врегулювання питання про звільнення від військової служби радянське керівництво активно співпрацювало з сектантами на початкових етапах колективізації сільського господарства. З 1918 р. громади сектантів зверталися до радянської влади з пропозиціями про облаштування ними землеробських господарств на територіях колишніх панських землеволодінь, що нині пустували. Ці пропозиції отримали підтримку Леніна, який покладав серйозні надії на ефективне освоєння сектантами націоналізованих маєтків, а також на те, що сектантські комуні можуть популяризувати серед російського селянства ідеї колективного ведення господарства. У березні 1921 р. в Москві відбувся I Всеросійський з'їзд сектантських землеробських і продуктивних об'єднань. Оскільки рішення сектантського з'їзду суперечили в багатьох питаннях політиці Радянської держави, 16 травня того ж року РНК доручила НКЮ спільно з Наркомземом і ВНК розробити заходи з протидії антирадянській діяльності сектантів. Однак репресивні дії проти нелояльної до радянської влади частини сектантів розпочалися лише з кінця наступного року. Друга частина сектантів продовжувала виступати за співробітництво з владою у справі землевпорядження своїх громад. Їх представники увійшли до складу організованої при Наркомземі Комісії з заселення радгоспів, вільних земель і колишніх маєтків сектантами і старообрядцями. 5 жовтня 1921 р. комісія випустила відозву «До сектантів і старообрядців, які мешкають у Росії та за кордоном», в якій говорилося: «Вперше за увесь час існування Росії сектантам усіх напрямків і недавно ще пригнобленим старообрядницьким течіям, які відійшли достатньо далеко від нещодавно ще панівної державної православної церкви, яка їх пригнічувала, надається повна можливість широкого об'єднання на трудовій ниві у сільському господарстві абсолютно в усіх його галузях». Найбільш масштабною акцією з організації за державної підтримки сектантських колгоспів стало переселення на південь Росії громад духоборців з Карської області, що відійшла до Туреччини за радянсько-турецьким договором 1921 р. Надаючи покровительство землевпорядженню сектантських комун, радянська влада переслідувала сільськогосподарські артілі, організовані насельниками православних монастирів, вважаючи «неприпустимим і таким, що суперечить інтересам революції, надання релігійним колективам особливих прав і привілеїв» [27, с. 117].

Стосовно до ісламу радянський уряд керувався перш за все інтересами національної політики, намагаючись залучити на свій бік мусульманське населення як у Росії, так і за її межами. Вже 20 листопада 1917 р. РНК виступила із зверненням «До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу» із закликом підтримати соціалістичну революцію. У зверненні урочисто проголошувалася повна свобода сповідання ісламу в Радянській державі: «Мусульмани Росії, татари Поволжя та Криму, киргизи і сарти Сибіру та Туркестану, турки і татари Закавказзя, чеченці і горці Кавказу, всі ті, мечеті яких руйнувалися, вірування і звичаї яких зневажалися царями та гнобителями Росії! Віднині ваші вірування і звичаї, ваші національні і культурні установи оголошуються вільними і недоторканими». 17 січня 1918 р. Декретом РНК «Про Комісаріат у справах мусульман» був заснований комісаріат у справах мусульман внутрішньої Росії при Народному Комісаріаті у національних справах (Наркомнац) [28, с. 7-8]. У квітні 1918 р. Наркомнац ліквідував колишні (сформовані в період Тимчасового уряду) мусульманські організації з переданням їх повноважень органам новоствореного комісаріату у справах мусульман.

На початку більшовики намагалися не втручатися в релігійне життя мусульман. Репресії проти мусульманського духовенства в основному носили неорганізований характер. У 1918-1921 рр. відбувалося перетворення великих медресе в Уфі, Оренбурзі, Казані у світські національні навчальні заклади, однак інші мусульманські духовні школи продовжували працювати. З початку 1920-х рр. політика радянської влади щодо ісламу у Волзько-Уральському регіоні стала більш жорсткою: імамів позбавляли виборчих прав, духовні школи при мечетях закривалися, заборонялося викладання основ ісламу неповнолітнім. У подальшому організація релігійних шкіл для мусульман була знову на деякий час дозволена.

Ще більш гнучкою була релігійна політика радянської влади в інших регіонах. У квітні 1920 р. Ленін писав у телеграмі голові Північно-Кавказького ревкому Г.К. Орджонікідзе: «Ще раз прошу діяти обережно і обов'язково виявляти максимум доброзичливості до мусульман, особливо при вступі в Дагестан. Всіляко демонструйте і до того ж найбільш урочистим чином симпатії до мусульман, їх автономію, незалежність тощо» [29, с. 309]. Однією з особливостей національно-релігійної політики на Північному Кавказі стала організація з літа 1920 р. народних шариатських судів, які підпорядковувалися обласним шариатським відділам НКЮ автономних республік і областей. Шариатські суди на чолі з мусульманськими кадями керувалися нормами ісламського релігійного права, але при цьому фінансувалися (до 1922 р.) з державного бюджету, їхні засідання звичайно проходили у будинках місцевих рад, під час судових засідань практикувалася присяга на Корані. Мусульманське духовенство також регулювало сімейно-шлюбні відносини. У 1921 р. кримінальні злочини були вилучені з компетенції шариатських судів,

однак остаточно такі суди були скасовані на Північному Кавказі (в Дагестані) лише в 1927 р. Шаріатські суди також діяли у Закавказзі і Середній Азії. Подібна практика принципово суперечила декрету «Про відокремлення церкви від держави», однак більшовицьке керівництво за політичної необхідності допускало відхід від його норм в особливих умовах мусульманського Сходу. Одночасно Ленін ставив перед РКП(б) на Сході завдання «боротьби з духовенством та іншими реакційними і середньовічними елементами», вказував на загрозу панісламізму «поєднати визвольний рух проти... імперіалізму із зміцненням позиції ханів, поміщиків, мулл» [30, с. 166].

Щодо іудаїзму радянська влада також проводила політику повного розповсюдження на єврейські релігійні організації положень декрету «Про відокремлення церкви від держави» та інших законодавчих актів. 19 січня 1918 р. Декретом РНК «Про Комісаріат у єврейських справах» був заснований тимчасовий Комісаріат у єврейських національних справах при Народному Комісаріаті у справах національностей [31, с. 8]. 19 серпня 1918 р. був виданий декрет Єврейського комісаріату Наркомнацу, в якому говорилося, що «релігія має бути повністю вилучена з єврейських народних шкіл». 23 липня 1919 р. Єврейський комісаріат прийняв постанову про ліквідацію «буржуазних» єврейських установ і правлінь, зокрема Центрального бюро єврейських громад, що діяло з літа 1918 р. в Москві. Усі громадські кошти та майно передавалися місцевим єврейським комісаріатам. 30 серпня 1919 р., відповідно до постанови Наркомосвіти, було заборонено викладання в усіх навчальних закладах івриту, оголошеного «мовою реакції та контрреволюції». 28 грудня 1920 р. вийшов циркуляр Єврейського відділу Наркомосвіти про ліквідування іудаїстських шкіл – хедерів та ієшив [32, с. 400-413].

Оскільки в останній період життя Ленін через хворобу не відігравав істотної ролі в прийнятті будь-яких рішень з питань державного життя, зокрема і щодо державно-церковних відносин, поступово склалася нова структура здійснення державної релігійної політики: найважливіші політичні рішення колективно приймали члени Політбюро, серед яких все більш чільну роль відіграв І.В. Сталін; виконання партійних рішень на місцях передавалося в основному відділам ГПУ; поточне керівництво і координацію діяльності державних органів щодо релігійних об'єднань здійснював робочий орган ЦК РКП(б) – так звана Антирелігійна комісія. 5-й відділ НКЮ був збережений, але перетворився в експертно-консультативний орган. Зміни в релігійній політиці 1923 р. – спочатку посилення релігійних гонінь, підготовка судового процесу над святителем Тихоном, а потім несподіване звільнення патріарха і перехід Радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп») – відбувалися вже без участі Леніна, відстороненого Політбюро від прийняття яких-небудь рішень.

Викладене вище дозволяє зробити такі висновки:

Сформована більшовиками на чолі з Леніним радянська тоталітарна модель державно-церковних відносин принципово змінила після Жовтневої революції 1917 р. релігійну ситуацію в країні. Прихід до державного керівництва більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь. При негативному ставленні до всіх релігій більшовики виявляли особливу ворожість до православ'я, тому їх відносини з церквою з самого початку набули конфліктних форм. Декрет Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави» від 20 січня 1918 р. позбавив православну церкву юридичних і майнових прав та заклав основи її безправного становища на увесь період існування радянської влади. Цей декрет став замахом на весь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Розпочався активний процес захоплення та вилучення монастирських і церковних будівель. Тисячі духовних осіб та активних віруючих були кинуті до в'язниць і концтаборів, масово відбувалися позасудові розправи над ними.

Блюзнірська кампанія з розкриття рак зі святими мощами, проведена більшовиками протягом 1918-1920 рр., стала першою з найбільших загальнодержавних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. Вилучені у монастирях і соборах святі мощі поміщалися в атеїстичні музеї. Особи, винні у протидії розкриттю рак зі святими мощами, притягалися до кримінальної відповідальності. Одночасно відбувалося масове закриття монастирів, у них вилучалися земельні угіддя та будівлі, проводилися ревізії та пограбування церковних цінностей, насельники виселялися і зазнавали репресій. Під виглядом проведеної 1922 р. кампанії з вилучення у храмах предметів із дорогоцінних металів для реалізації на допомогу голодуючим розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. До обвинувачених в організації протидії вилученню церковних цінностей застосовувалася вища міра покарання. У цей період більшовики намагалися також усунути від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архієпископів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а в подальшому розкласти та знищити.

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики в період правління Леніна. По відношенню до інших конфесій, всупереч деклараціям про повну рівноправність усіх релігій у радянській державі, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православної церкві протиставлялися усі інші релігії, які раніше обмежувалися у правах або переслідувалися царизмом. Однак наприкінці 1923 р. (вже без участі тяжко хворого Леніна, який раніше був безпосередньо причетний до прийняття практично всіх принципово важливих рішень радянського уряду і більшовицької партії щодо церковної політики) в СРСР формується нова структура здійснення державної релігійної політики та відбувається перехід

радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп»).

Список використаних джерел і літератури

1. Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства от 15 декабря 1917 года. № 33.
2. Декрет II-го Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов «О земле». Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1917 г. № 1, ст. 3. *Сборник декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
3. Ленин В.И. Четырехлетняя годовщина Октябрьской революции. *Полное собрание сочинений*. Т. 44. С. 145.
4. Декрет Совета Народных Комиссаров «О введении западно-европейского календаря». Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 19, ст. 289. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 10.
5. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения. Москва, 1973. С. 142.
6. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принятая V Всероссийским Съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 51, ст. 582. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 63-71.
7. Декрет Совета Народных Комиссаров «О набатном звоне» от 30 июля 1918 г. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 57, ст. 628. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 97.
8. Постановление Народного Комиссариата Юстиции «О порядке проведения в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» (Инструкция) от 24 августа 1918 г. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 62, ст. 685. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 116-122.
9. Постановление Совета Народных Комиссаров «О Красном терроре» от 5 сентября 1918 г. Ст. 710. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства от 12 сентября 1918 г. № 65. С. 789.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 50. С. 143-144.
11. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917 – 1943 / Сост. М.Е. Губонин. Православный Свято-Тихоновский богословский институт. Москва, 1994. С. 149-151.
12. Следственное дело Патриарха Тихона: Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000. 1015 с.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 37. С. 186.
14. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 12. С. 81-83.
15. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 11. С. 163-168.
16. Крапивин М.Ю. Деятельность С.М. Труфанова (бывшего иеромонаха Илиодора) в Советской России (1918-1922) в связи с формированием государственной политики в отношении православной Церкви. *ВЦИ*. 2011. № 1/2 (21/22). С. 141-142.
17. Кривошеева Н.А. «Всецело приспособление к духу времени». *Вестник ПСТГУ*. Серия 2: История. История РПЦ. 2009. Выпуск 2 (31). С. 29-40.

18. Кривошеева Н.А. «Всецело приспособление к духу времени». *Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ.* 2009. Выпуск 3 (32). С. 81-82.
19. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 52. С. 140.
20. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 54. С. 440.
21. Ленин В.И. О значении воинствующего материализма. Полное собрание сочинений. Т. 45. С. 25-27.
22. Ленин В.И. Письмо членам Политбюро. 1997. С. 141-143.
23. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922-1925 гг.: в 2-х кн. Книга 1. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 163.
24. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 23. С. 314.
25. Козлов-Стругинский С., Парфеньев П. История Католической Церкви в России. СПб., 2014. С. 348-356.
26. Католическая энциклопедия. Т. 5. Издательство Францисканцев. Москва, 2013. С. 146.
27. Революция и церковь. 1920. № 6/8. С. 117.
28. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 17, ст. 243. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с. С. 7-8.
29. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 51. С. 309.
30. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 41. С. 166.
31. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 17, ст. 252. *Сборник Декретов 1917-1918 гг.* Государственное издательство. Москва, 1920. С. 8.
32. Православная энциклопедия. Том XL. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2015. 751 с.

References

1. Gazeta Vremennogo Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva ot 15 dekabrya 1917 goda. № 33. [In Russian].
2. Dekret II-go Vserossiyskogo S"yezda Sovetov Rabochikh, Soldatskikh i Krest'yanskikh Deputatov "O zemle". Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1917 g. № 1, st. 3. *Sbornik dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva. [In Russian].
3. Lenin, V.I. Chetyrekhletnyaya godovshchina Oktyabr'skoy revolyutsii. *Polnoye sobraniye sochineniy.* Т. 44. p. 145. [In Russian].
4. Dekret Soveta Narodnykh Komissarov "O vvedenii zapadno-yevropeyskogo kalendarya". Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 19, st. 289. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, p. 10. [In Russian].
5. Bonch-Bruyevich, V.D. (1973). *Izbrannyye ateisticheskiye proizvedeniya.* Moskva. [In Russian].
6. Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Rossiyskoy Sotsialisticheskoy Federativnoy Sovetskoy Respubliki, prinyataya V Vserossiyskim S"yezdom Sovetov v zasedanii ot 10 iyulya 1918 goda. Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 51, st. 582. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, pp. 63-71. [In Russian].
7. Dekret Soveta Narodnykh Komissarov "O nabatnom zvone" ot 30 iyulya 1918 g. Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 57, st. 628. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, p. 97. [In Russian].
8. Postanovleniye Narodnogo Komissariata Yustitsii "O poryadke provedeniya v zhizn' dekreta "Ob otdelenii tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot tserkvi" (Instruktsiya) ot 24 avgusta 1918 g. Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 62, st. 685.

- Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, pp. 116-122. [In Russian].
9. Postanovleniye Soveta Narodnykh Komissarov "O Krasnom terrore" ot 5 sentyabrya 1918 g. St. 710. Sobraniye Uzakoneniye i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva ot 12 sentyabrya 1918 g. № 65. P. 789. [In Russian].
 10. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 50, pp. 143-144. [In Russian].
 11. Gubonin, M.Ye. (ed) (1994). Akty Svyateyshego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi, pozdneyshiye dokumenty i perepiska o kanonicheskom preyemstve vysshey tserkovnoy vlasti, 1917 – 1943. Pravoslavnyy Svyato-Tikhonovskiy bogoslovskiy institut. Moskva, pp. 149-151. [In Russian].
 12. (2000). Sledstvennoye delo Patriarkha Tikhona: Sbornik dokumentov po materialam Tsentral'nogo arkhiva FSB RF. Moskva: Pravoslavnyy Svyato-Tikhonovskiy bogoslovskiy institut. [In Russian].
 13. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 37, p. 186. [In Russian].
 14. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 12, pp. 81-83. [In Russian].
 15. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 11, pp. 163-168. [In Russian].
 16. Krapivin, M.YU. (2011). Deyatel'nost' S.M. Trufanova (byvshego iyeromonakha Iliodora) v Sovetskoy Rossii (1918-1922) v svyazi s formirovaniyem gosudarstvennoy politiki v otnoshenii pravoslavnoy Tserkvi. *VTSI*, 1/2 (21/22), pp. 141-142. [In Russian].
 17. Krivosheyeva, N.A. (2009). "Vsetsele prispособleniye k dukhu vremeni". *Vestnik PSTGU*. Seriya 2: Istoriya. Istoriya RPTS. Vypusk 2 (31), pp. 29-40. [In Russian].
 18. Krivosheyeva, N.A. (2009). "Vsetsele prispособleniye k dukhu vremeni". *Vestnik PSTGU*. Seriya 2: Istoriya. Istoriya RPTS. Vypusk 3 (32), pp. 81-82. [In Russian].
 19. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 52, p. 140. [In Russian].
 20. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 54, p. 440. [In Russian].
 21. Lenin, V.I. O znachenii voinstvuyushchego materializma. Polnoye sobraniye sochineniy. T. 45, pp. 25-27. [In Russian].
 22. Lenin, V.I. Pis'mo chlenam Politbyuro, pp. 141-143. [In Russian].
 23. Arkhivy Kremlya. Politbyuro i tserkov', 1922-1925 gg.: v 2-kh kn. Kniga 1. (1998). Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
 24. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 23, p. 314. [In Russian].
 25. Kozlov-Strutinskiy, S., Parfen'yev, P. (2014). *Istoriya Katolicheskoy Tserkvi v Rossii*. SPb. [In Russian].
 26. Katolicheskaya entsiklopediya. T. 5. (2013). Moskva: Izdatel'stvo Frantsiskantsev. [In Russian].
 27. (1920). *Revolyutsiya i tserkov'*, 6/8. [In Russian].
 28. Sobraniye Uzakoneniye i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 17, st. 243. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, pp. 7-8. [In Russian].
 29. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 51, p. 309. [In Russian].
 30. Lenin, V.I. Polnoye sobraniye sochineniy, T. 41, pp. 166. [In Russian].
 31. Sobraniye Uzakoneniye i Rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva. 1918 g. № 17, st. 252. *Sbornik Dekretov 1917-1918 gg.* Gosudarstvennoye izdatel'stvo. Moskva, p. 8. [In Russian].
 32. Pravoslavnaya entsiklopediya. Tom XL. (2015). Tserkovno-nauchnyy tsentr «Pravoslavnaya entsiklopediya». Moskva. [In Russian].

Otrosh M. Formation of the Soviet Totalitarian Model of State-church Relations.

The article sets the task of researching the Soviet totalitarian model of state-church relations formed during Lenin's reign, which fundamentally changed the religious situation in the country after the October Revolution of 1917. The coming to the state leadership of the Bolshevik Party meant the beginning of an era of brutal persecution for the Orthodox Church. With a negative attitude towards

all religions, the Bolsheviks showed particular hostility towards Orthodoxy, so their relations with the church took conflicting forms from the very beginning. The Decree of the Council of People's Commissars "On the Separation of Church and State: of January 20, 1918 deprived the Orthodox Church of its legal and property rights and laid the foundations for its lawless position for the entire period of Soviet rule. This decree became an attack on the entire system of church life and an act of open persecution of the church. An active process of seizure and seizure of monastery and church buildings began. Thousands of clergy and active believers were thrown into prisons and concentration camps, extrajudicial massacres took place against them en masse.

The blasphemous campaign conducted by the Bolsheviks during 1918-1920 to reveal the cancer with holy relics became the first of the largest nationwide anti-church actions in the entire history of the Soviet period. Holy relics removed from monasteries and cathedrals were placed in atheistic museums. Persons guilty of resisting the opening of coffins with holy relics was held criminally liable. At the same time, there was a mass closure of monasteries, their land and buildings were seized, church valuables were requisitioned and looted, the inhabitants were evicted and subjected to repression. Direct punitive actions against the church began under the guise of a 1922 campaign to seize objects made of precious metals from temples for use in aid of the starving. A higher measure of punishment was applied to those accused of organizing opposition to the seizure of church valuables. During this period, the Bolsheviks also tried to remove Patriarch Tikhon and other authoritative archpastors from the church administration in order to destroy the unity of the church, make it under their control, and subsequently disintegrate and destroy it.

Confrontation with the Orthodox Church was the basis of Soviet religious policy during the period of Lenin's rule. In relation to other confessions, contrary to the declarations of full equality of all religions in the Soviet state, in the first years after the October Revolution, the policy of the Bolsheviks was less strict. For propaganda purposes, the "former ruling" Orthodox Church was opposed to all other religions that were previously restricted in their rights or persecuted by tsarism. However, at the end of 1923 (already without the participation of the seriously ill Lenin, who had previously been directly involved in the adoption of almost all fundamentally important decisions of the Soviet government and the Bolshevik Party regarding church policy), a new structure for the implementation of state religious policy was formed in the USSR and the transition of the Soviet state to a more flexible of course regarding the church (the so-called "religious non").

Key words: *the policy of the Bolsheviks in the field of religion, the Leninist foundations of the Soviet totalitarian model of state-church relations, the persecution of the Orthodox Church and physical massacres of the clergy, the Soviet anti-religious legislation and the practice of its application, the campaign to reveal holy relics, the campaign to seize church values.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кордун Олексій Олександрович – доктор філософії (PhD) у галузі історії, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Орлова Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Отрош Михайло Іванович – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Bulvinskiy Andriy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of New Independent States of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Demenko Oleksandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kordun Oleksiy – PhD in History, the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Mudriievska Iryna – Ph.D. in History, Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Orlova Tetyana – Doctor of Historical Sciences, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Otrosh Mykhaylo – Doctor of Juridical Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Rozumyk Volodymyr – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkachenko Vasyl – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tsapko Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Chekalenko Ludmyla – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: rwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 4(20), 2022**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С22-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.